

Садржај

Студије о рату и геноциду

Тања Тулековић: „Усташки злочин геноцида у селу Слабиња“	11
Мирко Димић: „Први масовни злочини усташа над Србима у Босанској Дубици 1941. године“	64
Милош М. Дамјановић: „О неким непописаним жртвама Холокауста са простора НДХ“	80
Ана Ћирић Павловић: „О неким питањима италијанске окупације Југославије: однос према словенским народима и Јеврејима 1941-1943.“	109
Владимир Бурсаћ: „Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену“	131

Документи и сјећања

Јанко Врачар: „Од Бањалуке до Цетиња“	161
Марко Ручнов: „Историја једне породичне фотографије“	170
Наташа Мулалић: „Сјећање на Љепосаву Бамбураћ“	175
Милана Вановац: „Страдање Ћуре Шкрбе и Милоша Вановца“	180

Прилози

Јасмина Тутуновић-Трифунув: „У потрази за собом и другима: Драгоје Лукић (1928-2005)“	185

Salamon Jazbec: In Memoriam, dr Svetozar LIVADA	212
Упутство сарадницима / Instructions for authors	223

Contents

Studies of War and Genocide

Tanja Tuleković: "The Ustaša crimes in the village of Slabinja"	11
Mirko Dimić: "The first mass crime of the Ustaše against the Serbs in Bosanska Dubica"	64
Miloš M. Damjanović: "On several undocumented victims of the Holocaust in the Independent State of Croatia"	80
Ana Ćirić Pavlović: "On Some Questions of the Italian Occupation of Yugoslavia: Relations to Slavs and Jews, 1941-1943"	109
Vladimir Bursać: "The first month of the existence of the Independent State of Croatia - development of the legal and penal system and cases on the ground"	131

Documents and Testimonies

Janko Vračar: "From Banjaluka to Centinje"	161
Marko Ručnov: "A history of one family photograph"	170
Nataša Mulalić: "Remembering Ljeposava Bamburać"	175
Milana Vanovac: "The deaths of Đuro Šrkba and Milan Vanovac"	180

Contributions

Jasmina Tutunović-Trifunov: "In search of himself and others: Dragoje Lukić (1928-2005)"	185
Salamon Jazbec: In Memoriam, Svetozar LIVADA	212

Instructions for authors / Упутство сарадницима

227

Студије о рату и геноциду

Studies of War and Genocide

Усташки злочин геноцида у селу Слабиња

Тања Тулековић

Виши кустос; ЈУСП Доња
Градина; tanjatulekovic@jusp-
donjagradina.org

Оригинални научни рад

УДК 341.322.5(497.13)(=163.41)

DOI 10.7251/TOP2208011T

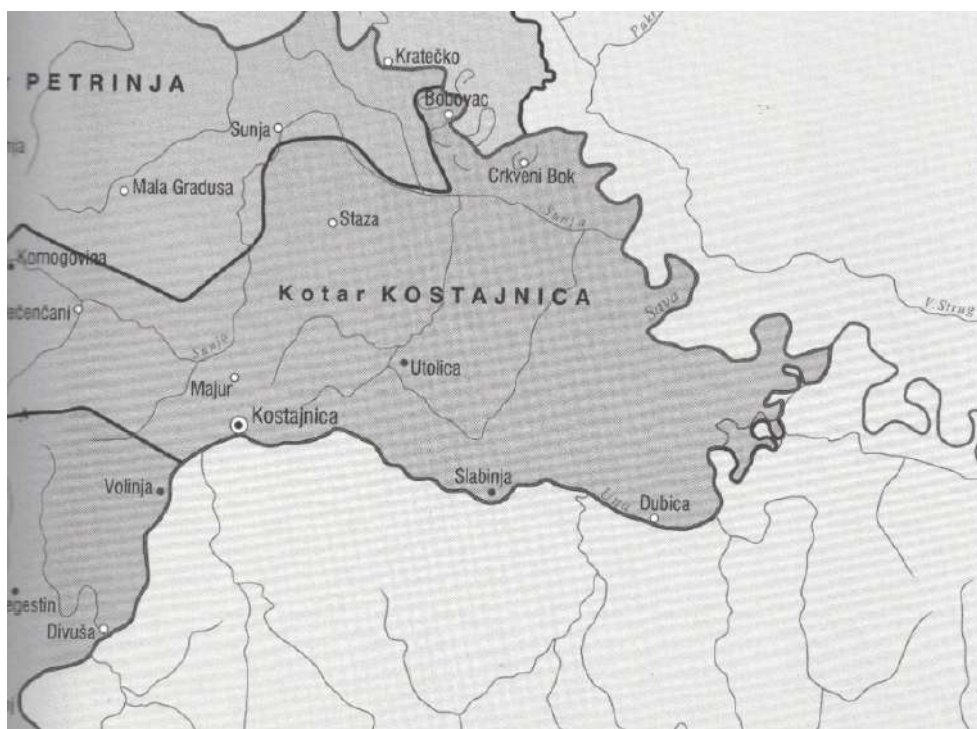
Апстракт: Село Слабиња налази се на лијевој обали ријеке Уне, у Републици Хрватској. У предметном периоду припадало је општини Хрватска Костајница те је према броју жртава усташког злочина геноцида најстрадалније село када је ријеч о овој општини (убијено је 47,8% пријератног становништва). Попут већине села насељених српским православним становништвом, и у овом селу, за вријеме Независне Државе Хрватске, извршен је злочин геноцида, миниран је храм, а опустјело село опљачкано и насељено Херцеговцима. Данас овим наводима свједоче остаци храма Сете Параскеве и споменик свим борцима Народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора села Слабиња.

Кључне ријечи: Срби; Слабиња; усташа; геноцид

Село Слабиња налази се у долини ријеке Уне, на крајњем југу Баније¹. Административно припада општини Хрватска Дубица у Сисачко-мославачкој жупанији, Република Хрватска. Простире се на површини од 17,89 км², на 121 метру надморске висине. Дуж села пролази регионална цеста од Хрватске Костајнице до Хрватске Дубице. До те-

¹ „Подручје Баније (бивше општине Глина, Петриња, Двор, Сисак и Хрватска Костајница) одређено је ријекама Савом, Уном и Купом на сјеверу, истоку и југу, те границом према Босни и Херцеговини на југозападу, док је западна граница према Кордуну у различитим временским периодима различито схваћана - граница Баније према Кордуну мијењала се тијekom столећа. У току Другог свјетског рата Банија је имала знатне демографске губитке Срба.“ (Filip Škiljan, *Demografska slika naselja srpske nacionalne manjine na Baniji između 1991. i 2011. godine*, <https://chdr-ns.com/wp-content/uploads/2020/10/Filip-Skiljan-Demografska-slika-naselja-1.pdf>, приступ страници 20. 9. 2021. године).

риторијалне реорганизације у Републици Хрватској село Слабиња припадало је општини Хрватска Костајница². Околна села су: Баћин, Утолица, Живаја, Росуље, Шаш, Горњи Церовљани, Раствовац, Доњи Церовљани и Словинци³.

Котар Костајница, преузето са карте „Банија и Сисачки крај према предратној и ратној управној подјели“, из књиге: Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 15.

² За вријеме СФР Југославије била је у саставу велике општине Костајница, СР Хрватска. Слабиња се од 1991. до августа 1995. године налазила у Републици Српској Крајини. [https://sr.wikipedia.org/wiki/Слабиња_\(Дубица\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Слабиња_(Дубица)), приступ страници 20. 09. 2021. године.

³ <https://actacroatica.com/hr/location/slabinja/>, приступ страници 20. 09. 2021. године.

Услови и начин живота у селу карактеристични су за ову регију: становници су се бавили земљорадњом и сточарством. Поред тога, било је и занатских радњи (ковачких, столарских, кројачких, трговина кућним потрештинама и гостионица) које би отварали имућнији становници села⁴. Уочи Другог свјетског рата и оснивања Независне Државе Хрватске, Слабиња је имала око 1.150 становника, двије мале трговине, неколико занатских радњи, основну школу са око 120 ученика и два учитеља те задружну штедионицу⁵.

Храм Свете Параскеве (Свете Петке) налазио се на јужној страни пута, према ријеци Уни. Саграђен је 1828. године и припада костајничко-дворском архијерејском намјесништву Горњокарловачке епархије⁶.

Оснивање Независне Државе Хрватске и одржавање „мира и сигурности“

Независна Држава Хрватска основана је 10. априла 1941. године а усташе су релативно брзо организовале власт захваљујући фашистичким окупаторима, Њемачкој и Италији⁷. Обухватила је територију данашње Републике Хрватске (без дијела Далмације), Босне и

⁴ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 7.

⁵ Исто, 7.

⁶ [https://sr.wikipedia.org/wiki/Слабиња_\(Дубица\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Слабиња_(Дубица)), приступ страници 20. 09. 2021. године; Епархија горњокарловачка данас обухвата предјеле такозване Горње крајине, тј. Лику, Банију и Кордун, затим Горски котар, Хрватско приморје и двије парохије у Истри, Пулу и Перој. Српска насеља на подручју Епархије датирају углавном од XVI века. У току XVIII века досељавање Срба и формирање епархије углавном је довршено (<https://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%98%d0%b0/>, приступ страници 04. 10. 2021. године); „У Епархији (Горњокарловачкој) било је прије рата 167 парохијских цркава и 52 капеле, те једна руска црква у Црквеници, свега: 220. Од тога је срушено и попаљено од усташа, казних експедиција и услјед ратних операција 145 парохијалних цркава. Ове су цркве срушене до темеља... И остале су цркве оштећене, нарочито је скоро у свима унутрашњост уништена“ (Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића, *Ог Косова до Јаговна*, Београд 1987, 362); На подручју Горњокарловачке епархије налазило се 212 храмова Српске православне цркве (Filip Škiljan, *Srpska pravoslavna crkva na Baniji u vrijeme socijalističke Jugoslavije (1945. - 1990.)*, Zbornik Drage Roksandića, Zagreb 2019, 870).

Херцеговине, те Срема, са око 6,5 милиона становника: 3.300.000 Хрвата, око 700.000 муслимана, 1.925.000 Срба, 40.000 Јевреја, 150.000 Нијемаца, 75.000 Мађара, 30.000 Словенаца, 65.000 Чеха и Словака⁸. Након проглашења Независне Државе Хрватске, усташе преузимају власт у градовима, отпуштају Србе и Јевреје из јавних служби, те именују усташке логорнике, таборнике, ројнике и друге „дужноснике“ без обзира на њихове квалификације: рој (село), табор (опћина), логор (котар), стожер (жупанија) и Главни усташки стан - врховна установа цјелокупног усташког покрета⁹ (управља свим пословима у усташком покрету а на његовом челу је поглавник)¹⁰. Наредбом Команде њемачког 49. армијског корпуса од 30. априла 1941. године одређују се мјеста гарнизонирања оружаних јединица Независне Државе Хрватске и њихово бројно стање и наређује оснивање концентрационих логора¹¹. Из Главног усташког стана радило се на организацији полицијско-обавјештајне службе а њен повјереник, Мијо Бабић¹², радио је на оснивању полицијске институције која ће да оснива и управља концентрационим логорима¹³. У близини предметног подручја гарнизонска мјеста су у Сиску и Петрињи¹⁴. Уз посебне уста-

⁷ Тања Тулековић, Дејан Мотл, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945. Јодине*, каталог изложбе, Доња Градина 2020, 5.

⁸ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 106.

⁹ Душан Лазић, *Организација полицијско-обавјештајне службе „Независне Државе Хрватске“*, Уред III - Усташка обрана, и Уред III - Одсјек за логоре, Зборник за историју бр. 10, Матица српска, Нови Сад 1974, 137.

¹⁰ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 28.

¹¹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Књига III, Beograd 1987, 9-11; „Логори у Хрватској били су на првом месту и скоро искључиво мучилишта, а делимично и у изузетним случајевима резервоари за депортације“ (Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 26).

¹² „Један од најповјерљивијих Павелићевих људи, формира усташке јединице, логоре, управне власти и судјелује у прогонима и масовним злочинима над српским становништвом. Погинуо је 3. јула 1941. године у Херцеговини“ (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 211-213).

¹³ Душан Лазић, *Организација полицијско-обавјештајне службе „Независне Државе Хрватске“*, Уред III - Усташка обрана, и Уред III - Одсјек за логоре, Зборник за историју бр. 10, Матица српска, Нови Сад 1974, 138.

¹⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Књига III, Beograd 1987, 10.

шке јединице у којима су главну улогу имали усташе-емигранти, у хрватским селима формирају се мјесне усташе, који постепено постају главни носиоци усташког терора¹⁵. Претпоставља се да је до краја 1941. године на подручју Независне Државе Хрватске било више од 25–30.000 „дивљих усташа“ – то су усташке јединице формиране под руководством локалних усташких функционера и органа усташке власти¹⁶. Почетком маја 1941. године прва на удару усташког терора је Банија – „најкомпактнији српски крај“¹⁷. „У Банији скоро сви Хрвати експонирали су се као усташе и прогонитељи српског елемента. Мало је било њих који су се заузимали за прогањани и измучени српски народ“¹⁸. Према попису становништва из 1931. године, на подручју Баније и Сиска било је 178.763 становника: 81.830 Хрвата, 92.599 Срба те 834 осталих¹⁹. Чланак „Страдања и жртве Баније“ објављен у листу „Напријед“, бр. 46 од 6. априла 1944. године²⁰ наводи да је Банија била треће жариште народног устанка у крајевима испод Купе и да је у знатној мјери помогло ширењу устанка у Славонији. Из тог разлога усташе од првих дана насиљем, пљачком и хапшењима стављају под контролу овај крај. „Након пар дана појавили су се људи у униформама. Били су наоружани а себе су на-

¹⁵ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 28; У мају и у јуну 1941. године прве наоружане групе усташа мјештана створене су под руководством локалних усташких функционера а касније су назване „дивље усташе“ и „Усташка милиција“. Ове групе су одлазиле у српска села и тамо вршиле терор, пљачкале и убијале људе. У већини случајева то су били људи криминалци и као такви осуђивани од стране власти, у: Mladen Čilić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, 280.

¹⁶ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41–45*, Beograd 1988, 15; „Дивље усташе“ помиње и Драгутин Милић, и каже да „се тобоже не поковавају ни самом Поглавнику, али се свеједно налазе на челу војничких одреда у борбама у Лици, Кордуну, Крајини, Славонији, Босни и Херцеговини“ (Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Београд 2016, 173).

¹⁷ Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd 1989, 24.

¹⁸ Milan Dragaš, *Između dve vatre* у: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Beograd 1989, 700.

¹⁹ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 31; Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41–45*, Beograd 1988, 6.

²⁰ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga III, Beograd 1987, 348–350.

зивали усташама. Били су из оближњих села. Ти су људи тада ходали наоружани по селима и говорили да је створена 'Независна Држава Хрватска' и да је некакав Павелић сада поглавица. У српским селима настао је опћи страх, тим више када су ти наоружани људи обавијестили сва српска села да се оружје мора предати, како цивилно од раније посједовано, тако и војничко и војничка одијела и остали војни материјал. За хрватска села ова наредба није вриједила, него је сваки Хрват могао добити из општине одијело и потребно наоружање. Тих дана основана је и нова управа усташке власти. У општини су поред општинских службеника постојали усташки таборници, а у котарским мјестима усташки логорници²¹. Усташе, дакле, преузимају власт у Котару Костајница а затим разоружавају жандаре Србе, појединце али и групе војника бивше југословенске војске који се враћају својим кућама са разбијених фронта те преузимају њихово оружје и војничку опрему²². У прогону и убијању Срба знатну улогу имало је и католичко свештенство²³. Како наводи Антун Милетић, Павелић и врхови католичке цркве на челу са Алојзијем Степинцем имали су намјеру да од НДХ створе непрелазну брану против православља, а то је значило да 1.885.943 Срба у НДХ треба да пређу у католичку вјеру, да се иселе у Недићеву Србију или да се убију²⁴. Дана 3. маја 1941. године донесена је Законска одредба о прелазу с једне вјере на другу, која се односила на Србе²⁵ а вршена је и медијска пропаганда да ће преласком на римокатоличку вјероисповијест православно становништво бити заштићено од прогона²⁶. Међутим, да то није било тако, наводи и Павле Зечевић, који каже: „Међутим, у пракси овај наш покрст није значио ништа јер смо ми и даље остали у очима усташа Срби и православци и као такви смо били гоњени и сумњичени“²⁷. У Костајници је усташки „суд“ доносио одлуке о стрељању Срба а стрељање је вршено на неколико мјеста: на унском мосту који спаја Босанску и Хрватску Костајницу, у Бајића јамама, на гробљу православне цркве Св. Петра и Павла, на Шнајдеровом гумну, код римокатоличке цркве Св. Ане и на раскршћу путева за села Селиште и Слабињу²⁸. Гвардијан самостана у Хрватској Костајници стајао је на мосту док су усташе клали Србе и бацали у ријеку у Уну, те их

²¹ Pero Drakulić, *Korak do smrti*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb 2014, 18.

²² Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 11.

²³ Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 49.

подстицао да их покољу све²⁹. Мирјана Шимански, професор из Загреба, на суђењу Алојзију Степинцу 1946. године наводи слиједеће: „Кад се 9, 10. и 11. априла 1941. године југославенска војска повлачила, прелазили су мост у Костајници, а на хрватској страни налази се православна и католичка црква. Жупник католичке цркве био је Гречл³⁰. Он је отворио домаћим усташама торањ цркве и они су одагле пуцали из митраљеца по југославенској војсци која се повлачила. Они су гађали по Босанској Костајници и том приликом је доста страдало грађанство. У том торњу био је сакривен и памук неког тр-

²⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga I, Beograd 1986, 54; „Већ првих дана усташког режима показало се да ће се према православлу, у ствари према српству у НДХ заузети један необично оштар, злочиначки став. Било је јасно, да ће се грађани и сељаци православне вјере третирати не само као држављани другог реда, него као лица изван закона. Прве реформне полицијске мјере то су рјечито показивале. Србима православцима наређено је у Загребу, као и у осталим градовима да носе око руке плаву траку на којој је имало да буде слово П, јер се ни том мјером није хтјело признати да у усташкој НДХ могу да постоје и да живе Срби. Тако је овај знак П = Православац имао да буде средњевјековни гетовски знак за проказаних 1.885.943 Срба, који су имали да приђу или „вјери дједа“, или да их се уклони из НДХ и то или емиграцијом у Недићеву Србију или одашиљањем Богу на истину, са спасеним и неспасеним душама. Тако је ово слово П осим овог политичког обиљежја имало и чисто вјерско, јер је њиме милитантни клерикализам, сада доминантан у усташком режиму, с којим је успоставио пуну интимну сурадњу првих дана НДХ, обиљежио свој крсташки поход на омражено православлје“ у: Виктор Новак, *MAGNUM CRIMEN, Друџи гео*, Београд 2015, 101.

²⁵ *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni i zakonske odredbe, naredbe itd. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941*, knjiga 1, svezak 1-10, Knjižare St. Kugli, Zagreb, s.a., 15, https://www.sistory.si/cdn/publikacije/37001-38000/37516/zakoni_odredbe_knjiga_I_abby.pdf.

²⁶ Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014, 103.

²⁷ Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici* у: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 703.

²⁸ Др Драгослав Страњаковић, *Највећи злочинци садашњице (Паићња и сипрагање српској народа у Независној Држави Хрватској 1941-1945)*, Горњи Милановац 1991, 249; о стрељању на Бајића јамама види у: Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 209 и у: Pero Drakulić, *Korak do smrti*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb 2014.

²⁹ Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 54.

говца. Једна батерија из Босанске Костајнице пуцала је у торањ да ушту митраље и окрњила га. То је био повод да усташе кољу Србе и онда је Гречл почео проповиједати да ће се, можда, спасити они који се покрсте. Неколико Срба, а међу њима и стари професор Матијашевић са својом породицом, покрстили су се. Када су дошли усташе, почели су купити читав народ и ова породица Матијашевић потрчала је Гречлу да им да потврду да су се покрстили. Он је одбио да даде потврду, јер каже да су Срби криви за торањ. У Бајића јамама све су Србе побили и почело је харангирање против Срба³¹. Колико далеко је ишла мржња према Србима огледа се и у изјави пекара из Костајнице, Марка Лукинића, на сједници у Костајници, чија тема је била судбина православног гробља: „Треба све споменике полупати, па направити од њих калдрму на сточној пијаци, а све леше-

³⁰ Умјесто „Гречл“ Марко Ручнов наводи „Грешел“: „Грешел Феликс, опат (Буковар, 1875). Овај фрањевац као управник жупе Бос. Костајница био је један од главних подстрекача масовних злочина над Србима овог дела Поткозарја у лето 1941. године. За време августовских масовних покоља на унском мосту између две Костајнице – „шетао је по мосту и после стрељања частио усташе ракијом“ (сведочење свештеника Јована Рајачића на суђењу Ериху Лисаку – др Д. Страњаковић: „Највећи злочинац садашњице“, Горњи Милановац, 1990, стр. 381).“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 331; Др Драгослав Страњаковић у књизи *Највећи злочинци садашњице (Паиће и сѣрагање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941-1945)* објављеној 1991. године на страни 381 наводи „Гречел“: „У Костајници настојник католичког манастира фрањевац Гречел за време масовног покоља у овоме месту шетао је по мосту и после стрељања частио усташе ракијом“; Виктор Новак наводи „Грешл“, „Неисцрпан је низ имена учесника фрањеваца на усташком терену. Неисцрпне су њихове акције или као непосредних актера у усташкој власти или као саучесника, посредних и непосредних у организацијама војничких карактера, усташког или домобранског, било као прави ратнички борци или као војни душобрижници, као организатори и вође усташке милиције, као пропагандисте и горљиви залагатељи за фашизам и усташтво, у цркви и изван ње. Са проповједаонице, као и из исповједаонице. Мачем и крстом, поготово у заносу мисије католичке. Кад се буду извела анкетна испитивања, систематска и опћа, код свих преживјелих страдалника, онда неће бити риједак случај на који смо већ наилазили, да усташки таборник, у овом случају гвардијан босанско-костајничког самостана Феликс Грешл, последије стријељања великог броја Срба части крвнике – ракијом“ у: Виктор Новак, *MAGNUM CRIMEN, Друји гео*, Београд 2015, 233.

³¹ Branimir Stanojević, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac (Dokumenti o izdaji i zločinu)*, Drugo dopunjeno izdanje, Beograd 1986, 459.

ве који су сахрањени унатраг двије године из земље повадити и бацити у реку Уну, па затим гробље потпуно преорати тако да се не зна ни трага те влашке гамади³².

Мост на Уни између двије Костајнице, преузето из књиге Марка Ручнова, *Зашто Јасеновац*, сепарат број 1³³

Законска одредба о великим жупама од 10. јуна 1941. године дефинише жупе као „државне управне области на одређеном државном подручју“ те их је до половине августа 1941. године успостављено укупно 22³⁴. Велика жупа Гора дјелује од 26. маја 1941. године до 5. јула 1944. године са сједиштем у Петрињи, а обухвата котарске

³² Др Драгослав Страњаковић, *Највећи злочинци садашњице (Паићња и сџирагање српској народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945)*, Горњи Милановац 1991, 177.

³³ „Овај дрвени мост је већ у лето 1941. године постао веома фреквентно масовно стратиште и поприште страшних усташких злочина над српским становништвом ова два древна града и околних банијских и поткозарских села. Слично губилиште, проказалиште (за смрт је било довољно само да неко из окупљене светине покаже прстом на некога) и својеврсна капија за одлазак у јасеновачке логоре био је и сличан мост низводно између две Дубице. Најодважнији међу жртвама нису чекали на усташке целате, него су скакали са моста и нестајали у таласима Уне“ у: Marko Ručnov, *Separat No 1, Nomenklatura zla (uz primere ljudskog dobra i pravedništva) jasenovačkog sistema ustaških logora smrti*, Beograd 2004, 757.

³⁴ Rajka Bućin, *Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada velikih župa NDH*, Arhivski vjesnik, god. 44, Zagreb 2001, 209–210.

области: Босански Нови, Двор, Глина, Костајница, Петриња, Сисак³⁵ што је површина од 3.337 км² са 247.900 становника на дан 31. 12. 1941. године (120.800 мушкараца и 127.100 жена)³⁶. Велики жупан Велике жупе Гора именован је у лето 1941. године: др Мирко Јерец³⁷. На челу новооснованог усташког стожера Велике жупе Гора у Петрињи је усташа Илкић³⁸. Већ 23. јула 1941. године Равнатељство усташког редарства Независне Државе Хрватске у Загребу даје налог великим жупама да се изврши попис свих Срба³⁹ а 30. јула 1941. године Равнатељство за јавни ред и сигурност за Независну Државу Хрватску доноси одлуку да се сви ухапшени Јевреји и Срби без доказног поступка упуте у Концентрациони логор Госпић⁴⁰, покрштени или не, прешли на католицизам или не. Ове и сличне законске одредбе и мјере државе и њеног апарата имале су за циљ да обесправе Србе, Јевреје и Роме, да озаконе „чишћење“ хрватских простора и спровођење геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима. У току мјесеца јула 1941. године ријеком Уном у смјеру ријеке Дунав плови на хиљаде људских лешева и тек кад су лешеви ријеком Савом стигли до ушћа у ријеку Дунав интервенирали су Нијемци да се лешеви не бацају у ријеке⁴¹. Од тог тренутка настају масовне гробнице недужних дјецe, жена, мушкараца, стараца.

³⁵ Исто, 217.

³⁶ Mladen Čilić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, 184.

³⁷ Рођен је 1897. године у Загребу. Прије рата био је судија у Глини. Прочелник Хрватског усташког надзорног стожера у Загребу постаје 11. априла 1941. године (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 360).

³⁸ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 17; Марко Ручнов наводи: „Икица Никола, бојник, сељак, рођен 1907. у Оклају, у усташкој емиграцији од 1933. Предводио је одред од 40 усташа јула 1942. године и ухапсио 116 Срба у Глини и околини, већином жена и деце. На најокрутнији начин њих 58 је одмах убијено, а остали су депортовани у Логор III-Циглана и Логор V-Стара Градишка. Јуна 1941. постављен је за таборника у Книну и заменика стожерника стожера Брибир-Сидрага, а новембра исте године је постављен за стожерника Усташког стожера Гора у Петрињи. Крајем 1943. престао је да се јавља породици, тако да се претпоставља да је погинуо. Од стране ОКБ проглашен је ратним злочинцем“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 352.

³⁹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga I, Beograd 1986, 53-55.

⁴⁰ Исто, 69-71.

⁴¹ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 21.

Српска православна црква је већ самим оснивањем Независне Државе Хрватске била забрањена на њеном подручју док је формално забрањена наредбом од 5. маја 1941. године, када је укинута постојање и дјеловање Српске православне цркве а наредбом од 11. новембра исте године проглашена је конфискација имања ове цркве чије су манастире, цркве, имања и друге зграде усташе одмах при својиле⁴². Цркве су запаљене, порушене или претворене у складишта а прогони свештенства, отпочети половином априла 1941. године, прерасли су у сурова физичка истребљења⁴³. Хапшење свештеника Српске православне цркве у ноћи између 10. и 11. јула 1941. године, заједно са породицама, резултирало је њиховом депортацијом у сабирни логор у Цапрагу код Сиска, и то 334 свештеника са породицама (тачније 259 жена и 467 дјеце)⁴⁴. Првог августа 1941. године депортовани су у Србију⁴⁵. „Српско православно свештенство на територији Независне Државе Хрватске било је главна препрека за кроатизацију државе и ширења католичанства. Због тога је православно свештенство морало да нестане. Држава и усташе су преузели ту улогу на себе и извршавали су је на разне начине. Истовремено, католичка хијерархија је то прећутно одобравала али и подстицала. Усташе су православно свештенство проглашавале за стожере срп-

⁴² Mladen Čilić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, 183.

⁴³ Исто, 184.

⁴⁴ Динко Давидов, *Тоштални ѿноциг*, Београд 2013, 167; Вељко Ћ. Ћурић наводи да је кроз логор Цапраг код Сиска прошло око 270 свештеника заједно са породицама (Вељко Ћ. Ћурић, *Усташе и ѿправославље*, Београд 1989, 82); Атанасије Јевтић такође наводи да је у Цапрагу било око 270 свештеника (Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Београд 2016, 31); „Логор у Цапрагу је основан почетком јула и трајао је до краја септембра 1941. године. Састојао се из два војничка магацина и једне бараке на улазу, кроз коју су заточеници улазили и били детаљно прегледавани. Све зграде су биле ограђене бодљикавом жицом, тако да је простор око њих и између њих био врло ограничен. Са три стране биле су постављене усташке страже с митраљезима окренутим према логору. У свакој просторији могло је да стане до 250 људи. Али је у неким просторијама било натрпано 400 до 500 људи, а неки су били натјерани да станују у поткровљу“ у: Mladen Čilić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, 376.

⁴⁵ „...усташе су покупили све православне свештенике из целог среза, отпремили их у логор у Цапраг, те даље у Србију“ у: Branko Popović, *Veliki pokolj Srba u Jasenovcu na novu 1942. godinu* у: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 102; Mladen Čilić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973, 376.

ства, за противнике великохрватства и римокатоличанства. Та мржња подигнута је на ниво државне идеологије⁴⁶. Упоредо са уништавањем свештенства, усташка власт уништавала је црквене објекте и имања⁴⁷.

Прва хапшења у селу Слабиња

Село Слабиња, међу бројним другим мјестима, у литератури се помиње као једно од „губилишта“⁴⁸. У предметном периоду припало је Котару Костајница. Котар Костајница, површине 365 км², са 29.099 становника: 9.853 Хрвата и 19.157 Срба и 89 осталих, обухватао је управне општине Бобовац, Црквени Бок, Дубица, Костајница, Мајур, Меченчани и Стаза⁴⁹. Власт је формирала предратна група усташа⁵⁰ те је начелник постао Ангел Жличарић, котарски предстојник је Петар Катичић⁵¹ док су се као усташе истакли: Петар Коџић⁵², Бранко Стипаничић⁵³, Ђуро Цветнић⁵⁴, Јосип Млинац⁵⁵, Јурица Млинарић, Крунко Думбовић, а јако усташко упориште је село Мајур. У овом котару као вође усташке илегале наводе се још⁵⁶: Никола Голу-

⁴⁶ Вељко Ћ. Ћурић, *Усташе и православе*, Београд 1989, 106.

⁴⁷ Више о уништавању православних храмова у: Динко Давидов, *Тоштални ѿноциг*, Београд 2013.

⁴⁸ Milan Bulajić, *Jasenovac - uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd 2007, 10.

⁴⁹ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 30.

⁵⁰ Исто, 30.

⁵¹ „Катинчић Павле, котарски предстојник у Костајници. Организатор је хапшења 98 Срба из Бабине Ријеке, међу којима је било старца, жена и дјеце. На лицу места је убијено 31 лице, а остала су депортована у јасеновачке логоре. Пресудом Војног суда осуђен је на смрт и стрељан 1945. године (налази ОКВ)“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 375-376; Катинчић Павао, окружни начелник који је лично извршавао убиства на подручју Костајнице (*Изјава избејлице из села Ушологице о усташком убијању Срба из Ушологице, Раусовца, Крчева и других села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 331).

⁵² Петар Коџић био је банкар (Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 13).

бовић⁵⁷, Петар Лазих⁵⁸, Никола Јамић⁵⁹, Фрањо Јамић, Владо и Милан Карановић⁶⁰, Карло Ковачевић, Стјепан Соломун Шуцо и Мијо Буњевац⁶¹, те још више од 100 тајно заклетих усташа и то 25 у Костајници, 20 у Меченчанима, 20 у Мајуру, око 25 у Хрватској Дубици и 10 у Стази.

Пописе непоћудних и опасних Срба по котаревима требало је да проведу све котарске области и велике жупе, и они би били основ за отпуштање радника, ликвидације и присилна исељавања⁶². Садржавали су основне податке о особама, податке о њиховој породици и разлоге зашто су те особе опасне или „непоћудне“ а на тим пописима су се углавном налазили свештеници, учитељи, државни чиновници, трговци, студенти и сл⁶³. Није сачуван попис непоћудних за Котар Костајницу, већ се посредно о њему дознаје из дописа Усташког логора у Костајници⁶⁴. Усташки логорник је сматрао да би из села Слабиња требало иселити 800 људи, чиме би хрватски сељаци

⁵³ „Стипанчић др Бранко, усташки логорник у Костајници. ДКЈ га је прогласила ратним злочинцем (Ф-бр. 8938, Дос. Бр. 3070). У крвавом походу на Читлук и Стригову 21. августа 1941. водио је и свог четрнаестогодишњег сина који је учествовао у клању седморо српске деце“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 582; Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 103; Син општинског љекара др Бранка Стипанчића, Грго Стипанчић, „ћак V разреда гимназије, који се хвалио да је сам убио око 70 Срба“ истакао се, поред осталих, у хватању, шиканирању и стрељању Срба у Костајници у: Др Драгослав Страњковић, *Највећи злочинци садашњице (Паићња и сѣрадање срѣскої народа у Независној Држави Хрвајској 1941-1945)*, Горњи Милановац 1991, 250; Др Стипанчић Бранка и његовог четрнаестогодишњег сина као злостављаче помиње и једна избјеглица из села Утолице (*Изјава избејлице из села Утолице о усташком убијању Срба из Утолице, Раусовца, Крчева и друѣих села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 330-331).

⁵⁴ „Цветнић Ђуро, усташки логорник у Костајници (исти наводи као код П. Катинчића). Од стране Војног суда је осуђен на смрт и стрељан 1945. године (налази ОКБ)“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 264; У књизи Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 13 наводи се као Ђуро „Цвијетнић“, други усташки логорник; Цветнић Ђуро наводи се као један од усташа који су се нарочито истицали у извршавању зверстава и убистава на подручју Костајнице (*Изјава избејлице из села Утолице о усташком убијању Срба из Утолице, Раусовца, Крчева и друѣих села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 331).

добили могућност да обрађују слабињску плодну земљу и самим тим би сва села између Двора и Јасеновца била насељена хрватским становништвом⁶⁵. Државно тијело за провођење исељавања и управљање одузетом имовином установљено је 24. јуна 1941. године, када је Влада Независне Државе Хрватске донијела „Проведбену наредбу о Законској одредби о оснотку Државног равнатељства за понову“⁶⁶. Права организована акција исељавања Срба са Баније била је она из Котара Петриња, али са исељавањем се стало крајем септембра 1941. године због превеликог прилива Срба у Србију⁶⁷.

⁵⁵ „Млинац Јосип, усташа из Костајнице, месар. Милан Рајшић је сведочио о овом злочинцу пред НКИП у Београду 7.2.1944. године како је у августу 1941. године хватао Србе у костајничкој општини и на камионима их одвозио на страгиште на Бајића јамама“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 480; У књизи Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 13, наводи се као Јосип „Млинар“; „Један од најгорих костајничких усташа је Млинац Јосип, месар из Костајнице, који је приликом покоља Срба у Костајници у августу 1941. године са другим усташама хватао Србе у костајничкој околици и на камионима их довозио у Костајницу на стрељање на месту званом Бајића јаме“ у: Milan Rajšić, *Streljanje Srba na mestu zvanom Bajića jame kod Kostajnice*, Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 725.

⁵⁶ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 13.

⁵⁷ „Голубић Никола-Нико, зв. Рокин, усташки таборник у Костајници, одговоран је за многе злочине на подручју свог табора, као и за спровођење српског становништва у јасеновачке логоре. У склопу његовог табора биле су и злогласне 'Бајића јаме', једно од рубних страгишта јасеновачког система усташких логора смрти. Овај ратни злочинац (ОКБ) погинуо је од партизана код Сиска приликом усташког повлачења према аустријској граници. Од стране ДКЈ проглашен је ратним злочинцем (Ф-бр. 14 103, Дос. Бр. 3161)“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 328; Голубић Нико наводи се као један од усташа који су се нарочито истицали у извршавању звјерстава и убистава на подручју Костајнице (*Изјава избејлице из села Ушполице о усташком убијању Срба из Ушполице, Раусовца, Крчева и друћих села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 331).

⁵⁸ Лазић Перо наводи се као један од усташа који су се нарочито истицали у извршавању звјерстава и убистава на подручју Костајнице (*Изјава избејлице из села Ушполице о усташком убијању Срба из Ушполице, Раусовца, Крчева и друћих села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 331).

Почетком маја 1941. године усташе „харају“ по српским селима⁶⁸. У недјељу, 31. маја, усташе из села Баћина и Дубице долазе у село Слабиња и на кућном прагу убијају Милу⁶⁹ и Лазу⁷⁰ Трифуновића те Ђуру Обућину и његово дијете „у нарамку“ Владимира⁷¹. Крајем јула, тачније 31. јула 1941. године, у Костајници су побијени Срби сељаци из разних села који су се наведеног дана случајно нашли у Костајници, те су их усташе покупили и одвели на Стеванов брод поред ријеке Уне и ту стрељали⁷². Овакав начин „усташког дјеловања“ изазивао је све већи страх код становништва и потребу за организовањем одбране.

У септембру 1941. године оснива се прва ћелија⁷³ Комунистичке партије⁷⁴ у селу Слабиња, чији су чланови: Здравко Колар⁷⁵, Бла-

⁵⁹ Јамић Никола наводи се као један од усташа који су се нарочито истицали у извршавању звјерстава и убистава на подручју Костајнице (*Изјава избељнице из села Ушолице о усташком убијању Срба из Ушолице, Раусовца, Крчева и других села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 331).

⁶⁰ Карановић Милан наводи се као један од усташа који су се нарочито истицали у извршавању звјерстава и убистава на подручју Костајнице (*Изјава избељнице из села Ушолице о усташком убијању Срба из Ушолице, Раусовца, Крчева и других села око Костајнице у јулу и августу 1941*, у: Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020, 331).

⁶¹ Марко Ручнов наводи: „Буњевац Никола-Нико, усташа из Баћина, кољач са 'Дубичких кречана'. Заклао је оца Јове Тривунића из Слабиње, тако што га је прво привезао за дрво и тукао коцем (сведочење Милана Личанина и Мирка Петровића, старог солунског борца, обојица из Слабиње)“ у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 251.

⁶² Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014, 58.

⁶³ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 32.

⁶⁴ Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014, 62.

⁶⁵ Исто, 63; аспект искоришћавања плодне слабињске земље наводи и: Sofija Radošević-Ignjatić, *Pokolj Srba u Slabinji* у: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 746-747, као и Кокановић Ђуро у Записнику бр. 28 Котарске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача КОСТАЈНИЦА (ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано).

⁶⁶ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 37.

⁶⁷ Исто, 38; о исељавању погледати у: „Изгони, затварања, депортације, логори“, Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Београд 2016, 28.

жо Јукић, Јандрија Јукић и Вукосава Симић⁷⁶. Ради се о јаком партијском упоришту из ког се успостављају везе према Козари⁷⁷. Преко ове ћелије комитет одржава сталну везу са руководством и устаницима на Козари те везу са Банијом⁷⁸. У периоду октобар-новембар 1941. године ово подручје је обједињено у јединствено ратно партизанско подручје и основан је Окружни комитет Комунистичке партије за Банију (ОК КПХ за Банију) за котаре Двор на Уни, Глина, Костајница, Петриња, Сисак⁷⁹. Усташе спречавају рад оваквих организација хапшењима и терором. Масовни прогони су вршени на подручју Хрватске Костајнице и њене околине⁸⁰. Учитељ Илија Милојевић⁸¹ и још двадесетак угледних Слабињаца ухапшени су те године⁸² а након тога, један број млађих људи током јесени и зиме одлази у партизанске јединице на Козари⁸³. Ови младићи предвођени су Петром Мећавом из села Живаја, подофициром у југословенској војсци⁸⁴. О јаким везама Слабињаца са Козаром свједочи и излазак већег броја скојеваца из Босанске Дубице у Козару, тачније, преко везе у Хрватској Слабињи град су напустиле сестре Божана и Радојка Ди-

⁶⁸ „Као отровне гује разишле су се по свим српским селима чете Хрвата усташа, сејући на све стране ужас и смрт. Пролазећи кроз село под изговором да траже оружје које није предато, многе су убијали на месту где су их затекли, а већим делом одводили са собом, захтевајући од Срба да на своје куће ставе беле заставе у знак предаје“ у: Др Драгослав Страњаковић, *Највећи злочинци садашњице (Паићња и сѣрадање српској народа у Независној Држави Хрвајској 1941-1945)*, Горњи Милановац 1991, 90; „У прво време (у току априла и маја 1941) домаћи усташе су гњавили Србе на разне начине, сумњичили их да држе скривено оружје, тражили да наш свет преда оружје властима, што је и извршено од стране српског становништва“ у: Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici* у: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 701.

⁶⁹ Прим. аут. – умјесто „Трифунувић“ треба „Тривунић“: Миле Тривунић (49) у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 59.

⁷⁰ Прим. аут. – умјесто „Трифунувић“ треба „Тривунић“: Лазо Тривунић (33) у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 59.

⁷¹ Др Драгослав Страњаковић, *Највећи злочинци садашњице (Паићња и сѣрадање српској народа у Независној Држави Хрвајској од 1941-1945)*, Горњи Милановац 1991, 90.

⁷² Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 378.

⁷³ Мјесни комитет КПХ Хрватска Костајница покривао је 4 ћелије са 28 чланова а секретар је био Никола Мараковић Нина. (Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 46).

митријевић, Ђука Трнинић и супруга му Марица⁸⁵. Према Антуну Милетићу, 1941. године убијена су четири Слабињца у Концентрационом логору Јасеновац⁸⁶:

1. Бижић (Ђуро) Јово, 1904-1941⁸⁷.
2. Бижић (Јово) Стево, 1924-1941⁸⁸.
3. Иванишевић (Јово) Станко, 1919-1941⁸⁹.
4. Колар (Матија) Анђа, 1900-1941⁹⁰.

⁷⁴ Подручје Баније било је јединствено у друштвено-политичком смислу са свим функцијама организације: партизанске војске, организације народноослободилачких одбора (НОО), Комунистичке партије Хрватске (КПХ), Комунистичке партије Југославије (КПЈ), Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), Уједињеног савеза антифашистичке омладине Хрватске (УСАОХ), организације пионира, Антифашистичке фронте жена (АФЖ), Јединствене народноослободилачке фронте (ЈНОФ) итд. (Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 5); Тривунић Јока из села Слабиња наводи у изјави датој пред Котарском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача КОСТАЈНИЦА бр. 29/46, нечитак датум, вјероватно 28. 1. 1946. године, Записник бр. 28 (ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисана грађа) да су их усташе ухапсиле 27. 11. 1943. године према подацима усташке обавјештајне службе „да су код нас постојале организације Н.О.П. Мјесни Н.О.Б, одбор А. Ф. Ж. који се показивао агилан у раду, одбор У.С.О.Х. и одбор пионира“.

⁷⁵ Један од првобораца села Слабиње, први секретар партијске ћелије у Слабињи, а касније генерал-мајор ЈНА и доктор педагошких наука (Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 13).

⁷⁶ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 8; Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 28.

⁷⁷ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 46.

⁷⁸ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 28.

⁷⁹ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 5.

⁸⁰ Milka Pantelić, *Čorba od srče i masne sode u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 619.

⁸¹ На Поименичном попису жртава КЛ Јасеновац 1941-1945. Спомен-подручја Јасеновац (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>) налази се податак да је 1941. године у Концентрационом логору Јасеновац убијен Илија (Глиша) Милојевић, рођен 1897. године у Стријежевици, општина Брестовац. С обзиром на то да се не располаже са више података о ухапшеном учитељу из Слабиње, овај податак је само претпоставка да се ради о њему.

⁸² Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 8.

Терор усташа 1942. године

Почетком 1942. године одлази још један број млађих људи на Козару⁹¹. Слабињци и Живајци су се у прољеће 1942. године дијелом иселили у село Суваја на десној обали ријеке Уне због страха од усташа – углавном жене, дјеца и старији људи, и то породице Биукловић, Шиљак и још неке⁹² јер су услиједила нова појединачна хапшења мушкараца⁹³, док је један дио Слабињаца отјеран у разне логоре. Касније су се жене, које су усташе отјерали у села око Грубишног

⁸³ Исто, 29; Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 46.

⁸⁴ Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, 76; „Подофицир бивше југослаvensке војске, који је од првих дана НОБ-а стао на страну револуционара, успео је да схвати и стваралачки примени партизански начин ратовања. Захваљујући својој изванредној умешности и храбрости, постао је одличан војни старешина и у правом смислу те речи народни командант“ у: Milutin Vujović, *Mečavina brigada*, Beograd 1970, 5.

⁸⁵ Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 132.

⁸⁶ Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina 2011, 182-185.

⁸⁷ Бижић (Ђуро) Јово налази се и на Поименичном попису жртава КЛ Јасеновац 1941-1945. Спомен-подручја Јасеновац (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>).

⁸⁸ Бижић (Јово) Стево налази се и на Поименичном попису жртава КЛ Јасеновац 1941-1945. Спомен-подручја Јасеновац гдје за годину рођења стоји 1922. година са напоменом да то можда није тачна година рођења (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>).

⁸⁹ Иванишевић (Јово) Станко налази се и на Поименичном попису жртава КЛ Јасеновац 1941-1945. Спомен-подручја Јасеновац (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>).

⁹⁰ Колар (Матија) Анђа налази се и на Поименичном попису жртава КЛ Јасеновац 1941-1945. Спомен-подручја Јасеновац гдје за годину рођења стоји 1900. година са напоменом да то можда није тачна година рођења а за годину смрти наводи се 1942. година (www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618).

⁹¹ Други крајишки НОП одред је почетком 1942. године развио добру сарадњу са Првим крајишким НОП одредом у Подгрмечу и снагама у Банији и Славонији (Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 191).

Поља, вратиле у село⁹⁴. Дјеца која су одузета родитељима највјероватније су помрла у логорима⁹⁵. Милка Пантелић наводи да су мушкарци вођени у Костајницу, а потом и у Босанску Дубицу, гдје су у затворима тучени и злостављани⁹⁶. Дана 18. априла 1942. године по налогу усташких власти у Босанској Дубици ухапшено је 13 Срба, који су стављени у затвор среског начелства у Босанској Дубици, о чему је свједочио Растко Крњајић, званичник среског начелства у Босанској Дубици, у Комесаријату за избеглице у Београду 13. јуна 1942. године: „За време које сам провео у затвору среског начелства у Дубици нисам једино ја био злостављан, док су сви остали Срби тучени и злостављани од усташа. Ове усташе биле су већином лички и херцеговачки Хрвати, католици. Под најтеже муке ставили су у затвору Митра Пауковића, сељака из Церовљана, Среза Хрватска Костајница, којему су усијаним машицама палили руке, мишице и бедра, а пре тога толико избатинали да је исти од задобијених повреда подлегао. Повод овоме хапшењу мене и осталих био је тај, што се посумњало на споменутога Митра Пауковића и Васу Копуна⁹⁷, сељака из Слабиње, Среза Хрватска Костајница, да су одржавали везе са одбеглим четницима у шумама око Босанске Слабиње, те им односили сумпор, платно, електричне каберије итд. Њих је пријавио властима шегрт из једне радње у Босанској Дубици, у којој су они наводно куповали разне ствари, па су их усташе, по овој достави ухапсили, односно ухапсили су Пауковића, док је Васи Копуну успело да побегне. Од Срба из Хрватске Дубице ухапшени су: Јово Биуковић, трговац; Манојловић кројач, Бошко Шиљак⁹⁸, ратар из Хрватске Слабиње, као

⁹² Mara Rajčević, *Žene sela Suvaje u Narodno-oslobodilačkom pokretu u: Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine, sjećanja učesnika*, Sarajevo 1977, 394.

⁹³ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 9; Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 703-704.

⁹⁴ Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 703.

⁹⁵ Исто, 704.

⁹⁶ Milka Pantelić, *Čorba od srče i masne sode u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 619.

⁹⁷ Умјесто „Копун“ стоји „Копуновић“: Васо Копуновић (42) у попису погинулих Слабињаца у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 49.

⁹⁸ Умјесто „Бошко“ стоји „Божо“: Божо Шиљак (27) у попису погинулих Слабињаца у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 59.

и једна жена из Слабиње Хрватске, те неколико сељака Срба из Церовљана и Дубице, којима имена не знам.⁹⁹ Повод хапшењима је проширење зоне Концентрационог логора Јасеновац и војничко чишћење подручја Козаре¹⁰⁰. Празне куће у селу насељене су Херцеговцима¹⁰¹. Насељавање опустошених села била је мјера њемачко-усташких власти која је сматрана значајном за неутрализацију овог терена и спровођена је у периоду август-септембар 1942. године¹⁰². Станко Ћосић, бивши кустос бившег Спомен-подручја Јасеновац¹⁰³ навео је да је Макс Лубурић, како би осигурао јасеновачки логорски систем, читав крај од Костајнице и Дубице до Окучана, Липика и Нове Градишке претворио у тзв. сигурносни појас те су се зато масовни и појединачни злочини над становништвом вршили на лицу мјеста¹⁰⁴.

Софија Радошевић-Игњатић 4. марта 1944. године изјављује следеће:

„Ја сам рођена у селу Живаји, али сам се пре рата удала у село Слабињу за Нику Игњатића¹⁰⁵, земљорадника, па ме је и почетак рата 1941. затекао у Слабињи.

У пролеће 1942. године, не сећам се тачно дана, дошле су усташе Херцеговци из Јасеновца једне ноћи ненадано у Слабињу и подигли читаво село, мушкарце, жене и децу, те су мушкарце отера-

⁹⁹ *Јасеновац мјесто најошљено крвљу невиних*, Споменица поводом педесете годишњице великомученичког Јасеновца и седме годишњице освећења поново изграђене цркве Рођења Св. Јована Крститеља, спомен-храма у Јасеновцу, Београд 1991, 131-132; О хапшењима у Босанској Дубици види у: Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 192-193.

¹⁰⁰ Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 193.

¹⁰¹ Miloš Vasić, *Srbi iz Bosanske Dubice odvedeni su u logore u Jasenovac i Staru Gradišku* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Београд 1989, 382; „Биле су то углавном породице усташа и легионара. Њима су усташке власти, колонизацијом у плодније крајеве, жељеле да пруже надокнаду за учешће њихових чланова у дотадашњим борбама против НОП-а“ (Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 212); Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Београд 1989, 704.

¹⁰² Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 212.

¹⁰³ Станко Ћосић био је запослен у Спомен-подручју Јасеновац до ратних дешавања 1991. године.

ли у Јасеновац а жене и децу спровели у Стару Градишку у логор. Само малом броју слабињских Срба успело је да те критичне ноћи измакне из руку усташа и не допадну логора. Међу отеранима том згодом налазили смо се ја и мој муж, затим свекар и свекрва, као и моја заова Милица¹⁰⁶. Највећи део покупљених Слабињаца одвели су усташе камионима у Јасеновац, а жене и деца дотерани су пешке до јасеновачке железничке станице и одавде транспортовани возом до Окучана. По силаску с воза опет смо сви пешке упућени у логор у Стару Градишку. Мој муж и свекар као мушкарци били су у оној партији која је камионима из Слабиње отпраћена у Јасеновац.

У Старој Градишки у логору задржала сам се свега осам дана, а тада сам се са много других млађих жена у логору пријавила за рад у Немачку. Међутим, на путу за Немачку, на прузи између Јасеновца и Суње, успело ми је да из воза искочим баш код мога села Живаја и да тако дођем у своје родно место својим родитељима, код којих су се налазила већ од раније моја деца. Колико се сећам, било је то лицем на Св. Илију, 2. августа 1942. године, када сам искочила из воза и дошла кући.

Од тога времена па даље живела сам код својих родитеља у Живаји, а понекад сам одлазила у Слабињу да обиђем имање мога

¹⁰⁴ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 70; „Заштитни појас“ (зона безбједности) обухватао је територију која се протезала од Дубице, Јасеновца и Новске до Окучана и Старе Градишке, и од брда Псуњ до брда Просара, где су усташке снаге одбране имале војну, полицијску и административну власт“ (Milan Bulajić, *Jasenovac - uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd 2007, 10); У наведеном периоду, извршена је диверзија на жељезнички вијадукт између Костајнице и Волиње, када се Омладинска чета 1. батаљона у рејону села Бачвани пребацила преко ријеке Уне у Банију, те са банијским партизанима савладала посаду која је чувала овај објекат и са 500 килограма експлозива порушила вијадукт чиме је пруга Загреб – Босански Нови – Сплит била онеспособљена 4 мјесеца². Овим је створена огромна слободна територија те омогућена веза и сарадња партизанских јединица од Карловца и Сиска, преко Козаре и Босанске крајине, до средишњег дијела далматинске обале (Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 191).

¹⁰⁵ Игњатић Никола (55) на попису жртава у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 47; <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> приступ страници 25. 11. 2021. године.

¹⁰⁶ Игњатић Милица (42) на попису жртава у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 45; <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> приступ страници 25. 11. 2021. године.

мужа које је обрађивао у наполици један сељак Хрват из Баћина, суседног села до Слабиње. Ја сам од 10 рали земље, колико смо имали ја и мој муж, уживала свега три рала, а седам осталих рали земље искоришћавали су насељени муслимани Херцеговци на српска имања у Слабињу¹⁰⁷.

Један дио Слабињаца успио је од 7. до 10. маја да чамцима преко ријеке Уне пређе у Босну и да се тамо размјесте по селима. Великим дијелом Слабињци су се прикључили НОП-у на Козари¹⁰⁸. Њиховом прелазу претходила је обавијест која је тајно стигла из Хрватске Дубице да се усташке власти спремају да цијело село похапсе и одведу у логоре¹⁰⁹.

Јованка Тривунчић 15. јануара 1943. године наводи да је послије 9. маја 1942. године у логор Стара Градишка дотјерано више хиљада српских жена и дјеце из Хрватске и Босанске Дубице и околних села. Недуго затим одвојене су младе жене за рад у Њемачкој, а старе жене неспособне за рад су одведене изван Старе Градишке и убијене. Након тога усташе одвајају дјецу од мајки рекавши да дјецу шаљу на одгој у Загреб. То је био задњи пут да су мајке видјеле своју дјецу¹¹⁰. Овај поход усташа назива се „првим масовним истребљивањем села Слабиње“¹¹¹. „Друго масовно истребљивање Слабињаца“ пада у вријеме Козарске офанзиве 1942. године, када се Слабињци повлаче са поткозарским народом на Козару¹¹². Након офанзиве један дио становништва отјеран је у логоре, други дио у Њемачку на рад, жене и дјеца дијелом су отјерани у славонска села да служе по кућама, док се мањи број успио вратити у своје село (крајем 1942. године).

Милош Васић свједочио је 12. априла 1943. године:

„Дана 29. маја 1942. године дошле су усташе у Дубицу и блокирали читаво место, те по мрклој ноћи подигли из кућа све српско становништво те одвели у сабирни логор на железничкој станици

¹⁰⁷ Sofija Radošević-Ignjatić, *Pokolj Srba u Slabinji* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 746-747.

¹⁰⁸ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 132.

¹⁰⁹ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 9.

¹¹⁰ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga II, Beograd 1986, 575-577; Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Београд 2016, 130.

¹¹¹ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 9.

¹¹² Исто, 9.

Дубица. Том приликом дигнути су из кућа и сви Срби настањени у селу Церовљанима у општини Дубица, а делимично и Срби настањени у селима Слабиња и Живаја дубичке општине. Приликом протеривања из домова усташе су убили још код њихових кућа око 100 старијих људи и жена, те жена у другом стању. У сабирном логору на жељезничкој станици Дубица убили су Стеву Ђуричића и жену му, обоје из Слабиње¹¹³.

Ђуро Вујичић објашњава:

„На 30. маја 1942. године дошло је око 800 наоружаних усташа у општину Дубицу и они су већ рано ујутро запосели Хрватску и Босанску Дубицу и село Церовљане, тако да нико из тих села није могао да изађе ван. Усташе су покупиле у овим селима све српске породице заједно са женом и децом и отпремили на жељезничку станицу у Дубицу. Две старе жене из Церовљана и то презименом Тепић и Бора нису могле услед старости никуда ићи, па су их усташе убиле у селу. Чим су нас усташе отерале на жељезничку станицу у Дубици, утоварили су нас у теретне вагоне, где су нас затворили и тако затворене у вагонима држали цео дан и следећу ноћ¹¹⁴, и даље наводи:

„У вагонима смо били на густо збијени, јер нас је било више, није то простор допуштао. У мојем вагону било нас је 78. Следеће ноћи, још док смо стајали на жељ. станици у Дубици, угушио се је у мојем вагону један човек из села Слабиње, који се случајно нашао у Дубици, па су и њега усташе покупили с нама. Његов леш остао је у вагону у Окучанима иза нас. На 31. маја 1942. године око 3 сата ујутро, кренули смо из Дубице и истога дана око 8 сати стигли смо у Окучане на жељезничку станицу.“¹¹⁵

¹¹³ Miloš Vasić, *Srbi iz Bosanske Dubice odvedeni su u logore u Jasenovac i Staru Gradišku* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 381; Стево Ђуричић (62) и Љуба Ђуричић (57) у попису погинулих Слабињаца у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 45; Овај догађај помиње и прото Славко Вујасиновић (Прото Славко Вујасиновић, *Срби као њишце, мемоари*, Београд 1994, 39).

¹¹⁴ Đuro Vujičić, *Odlazak iz logora u Staroj Gradiški na rad u Nemačku* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 216.

¹¹⁵ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga II, Beograd 1986, 577.

Ката и Никола Пантелић су дали изјаву 20. јануара 1944. године:

„После одвођења Срба из Хрватске и Босанске Дубице, настала је од стране усташа општа пљачка опустјелих српских домова. Усташе су опљачкале све, тако да није ништа остало. Одведена је и стока. У овој општој пљачки узело је учешћа и већина домаћег хрватског и муслиманског становништва. У куће одведених Срба и на њихова имања насељени су Хрвати из Херцеговине“¹¹⁶.

Ухапшени мушкарци отјерани су у логоре а ухапшене жене биле су распоређене по селима око Грубишног Поља¹¹⁷ или послане на присилни рад у Њемачку. Дјеца су одвојена од родитеља. Ката и Никола Пантелић наводе да су дјеца послата у дјечији логор у Сисак¹¹⁸. Милош Васић наводи да су дјеца до 12 година одузета у логору у Дубици и транспортована у разна обданишта у Загреб и широм Хрватске, док се један број дјеце налази по приватним кућама у Загребу¹¹⁹. Јованка Тривунчић¹²⁰ потврђује да су дјеца послата у Загреб на „преодгој“¹²¹. У вријеме Козарске офанзиве, Слабињци дијеле судбину поткозарског народа¹²².

Бижић Сока из села Слабиња, у изјави датој пред Котарском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Костајница бр. 82/46 од 23. 2. 1946. године (Записник бр. 28), наводи да је мјесеца јуна 1942. године по прелазу народа села Слабиња у Босну дошла у село једна сатнија усташа из Костајнице под заповједни-

¹¹⁶ Kata i Nikola Pantelić, *U 26 teretnih vagona 3.000 Srba iz Hrvatske i Bosanske Dubice* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 628.

¹¹⁷ Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 703.

¹¹⁸ Kata i Nikola Pantelić, *U 26 teretnih vagona 3.000 Srba iz Hrvatske i Bosanske Dubice* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 628; Милош Васић наводи да су дјеца до 12 година одузета у логору у Дубици и транспортована у разна обданишта у Загреб и широм Хрватске док се један број дјеце налази по приватним кућама у Загребу.

¹¹⁹ Miloš Vasić, *Srbi iz Bosanske Dubice odvedeni su u logore u Jasenovac i Staru Gradišku* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 382.

¹²⁰ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga II, Beograd 1986, 575-577.

штвом Пастуловић Ивана¹²³ и Медек Славка и ту се задржали 14 дана¹²⁴. Потом су те усташе, у повратку за Костајницу, купили сав народ који је тада био у селу и повели са собом, да би у предграђу Костајнице Пастуловић рекао том народу да их је поглавник помиловао и да се могу вратити кућама. Сутрадан је поново у село дошла једна сатнија усташа, и то „Црна легија“, чији је заповједник поручник Павле Видовић „и у споразуму са горе наведеним Пастуловић Иваном истога дана опет нас покупе у црквени цинтор у селу. Међу нас је дошао наш сељак Јукић Матија ст. 60 год. родом из села Слабиње, Хрват, сада мртав. И како се међу нама налазила и моја јетрва тј. од мога дјевера жена Бижић Ката Хрватица и исти Јукић Мато рекао је самим усташама да је она Хрватица а остали да смо Срби и да она не треба ићи у логор а ми остали да требамо. Иста Бижић Ката погинула је 16. XII 43. год. од стране усташа“¹²⁵. Овај народ је отјеран у Костајницу па у логор Стара Градишка, а један дио је послат на присилан рад у Њемачку и сви се налазе у попису жртава у прилогу даље¹²⁶. Потврђујући наводе Бижић Соке о логорисању Слабињаца, Стево Зрињанин из села Слабиња наводи да је „иста усташка посада извршила злочин и убиство над Милатовић Ђуром¹²⁷ ст. 60 год. из Слабиње мјесеца јуна 1942. год. у ноћу али се не сјећам кога је дату-

¹²¹ „А како је ишао 'преодгој' дјеце и како је Павелићева држава затирала њихово поријекло, најбоље говори 'Законска одредба о уређењу правног положаја државне сиротчади', која је објављена 20. новембра 1943. године. То је, у ствари, усташки акт о уништењу идентитета малих логораша. По тој одредби српској дјечи се дају имена са хрватским обиљежјем, одређује им се завичајност, вјерска (католичка!) припадност. Ако је непознат узраст дјетета, лекар одређује годину рођења, док се за датум и мјесец рођења увијек узима '10. травањ', дан проглашења Независне Државе Хрватске“ у: Тања Тулековић, *Књига из шишине Усташки злочин јеноцида у селу Међеђа 1941-1945. године*, друго допуњено издање, Јагодина 2018, 64.

¹²² Ђорђе Ђурић, *Епитаф крај зелене ријеке*, Костајница 1981, 9.

¹²³ Пастуловић Иван, стар 25 година, родом из Кључа (Записник Бижић Соке из села Слабиња, ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано).

¹²⁴ ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано.

¹²⁵ Исто; Бижић Ката (36) на попису жртава у: Ђорђе Ђурић, *Епитаф крај зелене ријеке*, Костајница 1981, 41.

¹²⁶ Прилог записнику Бижић Соке је попис жртава, поименично 54 особе.

¹²⁷ Милатовић Ђуро (24) на попису жртава у: Ђорђе Ђурић, *Епитаф крај зелене ријеке*, Костајница 1981, 51.

ма те извели га ван из куће и убили га и однели му 3.600 дин. Исти је злочин извршен прво на два дана него што смо ми логорисани по изјави Бижић Соке¹²⁸. Наводе Стеве Зрињанина потврдио је Никола Бошчанин из села Слабиња¹²⁹. Ђуро Кокановић из села Утолице наводи да је, ходајући преко њива у селу Слабиња, наишао не леш покојног Ђуре Милатовића: „...глава му је била осјечена и бачена на једну страну а тијело на другу. Из разлога тих познао сам лијешину Милатовића Ђуре, јер је био инвалид из свјетског рата 1918. г. Био је без десне руке, која му је била одрезана у рамену“¹³⁰.

У јулу 1942. године усташе поново упадају у село Слабиња. Старац Матија Гачић сакрио се у башти свог католичког комшије Милана Јукића али га је комшијина кћер Милка¹³¹ истјерала штапом из своје баште и предала усташама¹³². Старац Матија је убијен у Концентрационом логору Јасеновац¹³³. На шталу Јандрије Јукића био се сакрио рањени Тешко Маринковић који се усташама представио као Јандрија Јукић, међутим, Милка Јукић је усташама открила његов прави идентитет. Тешко-Теодор Маринковић такође је убијен у Концентрационом логору Јасеновац¹³⁴. Милка је усташама открила и то да су се Тешина дјеца помијешала са Јандријином дјецом како би се спасили логора, показала усташама ту дјецу која су потом одведена у јасеновачке логоре.

Обавјештење опћинског поглаварства Босанска Костајница од 9. јула 1942. године Котарској испостави Босанска Костајница документује намјеру етничког чишћења:

¹²⁸ ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано.

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ Исто.

¹³¹ Јукић Милка, сељанка из Баћина код Дубице (Marko Ručnov, *Separat No 1, Nomenklatura zla (uz primere ljudskog dobra i pravedništva) jasenovačkog sistema ustaških logora smrti*, Београд 2004, 763-764); више о Јукићима даље у тексту наводи Тривунић Јока из села Слабиња те Међава Милка, такође из села Слабиња (ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано).

¹³² Marko Ručnov, *Separat No 1, Nomenklatura zla (uz primere ljudskog dobra i pravedništva) jasenovačkog sistema ustaških logora smrti*, Београд 2004, 763-764.

¹³³ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Костајница 1981, 45; Гачић (Стеван) Матија 1884-1942. (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>).

¹³⁴ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Костајница 1981, 53; Маринковић (Глиро) Теодор, 1904-1942. (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>).

„...На упит овог обћинскога биљезника зашто се сви православци тјерају са подручја обћине Бос. Костајнице у логор истом је одговорено да то на њега не спада и да сви бивчи православци морају без разлике бити одпремљени са подручја Хрв. и Бос. Костајнице“¹³⁵.

Обавјештавајући министра Турину¹³⁶ о партизанским акцијама 11. септембра 1942. године, котарски предстојник у Босанској Дубици наводи да су „мухаџери уплашени од партизана, а незаштићени од војске, напустили куће, те су једни прешли Уну за Хрватску Слабињу“¹³⁷.

Релативан мир владао је до краја 1942. године¹³⁸. Крајем године многи се враћају својим кућама у Слабињу и углавном укључују у организације народноослободилачке борбе - УСАОХ, СКОЈ, АФЖ, у пионирске чете, и помажу НОБ-у према својим могућностима¹³⁹.

¹³⁵ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, Jagodina 2007, 101.

¹³⁶ Турина др Оскар, адвокат и дипломата (Пула, 1892), опуномоћени министар НДХ у Бањалуци, посебно је сарађивао са њемачким поручником Куртом Валдхајмом по питању депортације заробљеног српског становништва са Козаре у лето 1942. године у јасеновачке логоре, логор Сајмиште у Земуну као и на присилан рад у Њемачку и Норвешку. Заједно са Лубурићем надгледао је ликвидацију заробљене српске дјеце са Козаре у логору V - Стара Градишка. Слом НДХ дочекао је као генерални конзул у Бечу, гдје је и остао у емиграцији (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 630).

¹³⁷ Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 212.

¹³⁸ Milka Pantelić, *Čorba od srče i masne sode u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 620.

¹³⁹ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 9.

komisija Krestajnica

Ime i ime oca i ime tetke		Godina rođenja	Mesto gde i katar no dečija	Uzras	Ustavnost	Uzras majci	Brojno stanje	Sabivalište	Imena koje morala
1	Kolar J. Jovo	38	Slabunja Krestajnica	1900	1900	1900	1900	1900	1900
2	" " J. Jovo	38	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
3	" " J. Jovo	38	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
4	" " J. Jovo	7	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
5	" " J. Jovo	7	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
6	" " M. J. J. J. J.	80	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
7	" " J. J. J. J.	53	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
8	" " J. J. J. J.	65	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
9	" " J. J. J. J.	7	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
10	" " J. J. J. J.	75	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
11	" " J. J. J. J.	70	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
12	" " J. J. J. J.	70	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
13	" " J. J. J. J.	60	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
14	" " J. J. J. J.	60	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
15	" " J. J. J. J.	60	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
16	" " J. J. J. J.	80	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
17	" " J. J. J. J.	72	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
18	" " J. J. J. J.	75	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
19	" " J. J. J. J.	70	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
20	" " J. J. J. J.	37	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
21	" " J. J. J. J.	13	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
22	" " J. J. J. J.	37	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
23	" " J. J. J. J.	55	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
24	" " J. J. J. J.	30	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
25	" " J. J. J. J.	80	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
26	" " J. J. J. J.	75	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
27	" " J. J. J. J.	55	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "

Прилог записнику Соке Бижић, ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Број	Име и презиме оца и мајке	Година рођења	Место где је рођен	Врста брака	Врста брака	Врста брака	Врста брака	Врста брака	Име детета
28	1. Шћепан Дуро	65	Шћепан	свободан	свободан	свободан	свободан	свободан	
9	Босанцић А. Никола	42	---	---	---	---	---	---	
30	2. Д. Дамија	35	---	---	---	---	---	---	
1	3. Н. Јуран	9	---	---	---	---	---	---	
2	4. А. Јуран	10	---	---	---	---	---	---	
3	5. М. Мили	48	---	---	---	---	---	---	
4	6. М. Јура	48	---	---	---	---	---	---	ки
5	7. М. Бранко	25	---	---	---	---	---	---	
6	8. М. Милан	18	---	---	---	---	---	---	
7	9. М. Мара	10	---	---	---	---	---	---	
8	10. М. Драгиња	8	---	---	---	---	---	---	
9	Бинковић Г. Глеба	57	---	---	---	---	---	---	
40	11. Г. Илија	55	---	---	---	---	---	---	
1	12. Г. Јура	40	---	---	---	---	---	---	
2	Босанцић А. Дуро	34	---	---	---	---	---	---	
3	Крижанић М. Милан	1	---	---	---	---	---	---	
4	Милатовић Ј. Рајка	65	---	---	---	---	---	---	
5	Тривић Ј. Стеја	60	---	---	---	---	---	---	
6	7. П. Драгиња	50	---	---	---	---	---	---	
7	Клеујак Мили	70	---	---	---	---	---	---	
8	Драгац Анђелија	65	---	---	---	---	---	---	
9	Крижанић Ј. Стеван	75	---	---	---	---	---	---	
50	13. Ј. Јура	75	---	---	---	---	---	---	
1	14. Милић Ј. Јура	64	---	---	---	---	---	---	
2	15. Јурац Ј. Стево	49	---	---	---	---	---	---	
3	16. Јурац Ј. Милан	75	---	---	---	---	---	---	
4	17. Милић Ј. Дуро	64	---	---	---	---	---	---	

Прилог записнику Соке Бижић, ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неин-
вентарисано

Крвави пир усташа 1943. године

Љето и јесен 1943. године протичу мирније, Слабињци се постепено враћају у село и живе заједно са досељеницима. Сенија Милишић наводи да су у селу Слабиња 26. јуна 1943. године била 832 Бошњака из југозападних котарева Херцеговине, који су ту смјештени почетком јуна 1942. године¹⁴⁰. У селу дјелују партијска и скојевска организација, активни УСАОХ-а и АФЖ-а те сеоски народноослободилачки одбор¹⁴¹. Јока Тривунић из села Слабиња, у изјави датој пред Котарском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Костајница бр. 29/46, нечитак датум, вјероватно 28. 1. 1946. године (Записник бр. 28), наводи да је 27. новембра 1943. године издат проглас селу Слабиња да се ништа не боје и да дођу у Дубицу, да ће им подијелити сол и петролеј јер је народ на томе највише оскудијевао¹⁴². Жене су пошле у Дубицу по сљедовање и у мјесту Кречане дочекале су их усташе, сакупиле у већу групу и потјерале даље према Дубици. Бено Дамјан, натпоручник из 4. бојне¹⁴³ предводио је одред усташа који су ухапсили 37 жена¹⁴⁴. Затворене су у општинско двориште а потом у „Усташки дом“, некадашњи дом у Дубици, те је услиједило испитивање ових жена, о чему Јока даље наводи: „Како је 1942. год. постојао одбор т.ј.с. Кот. Одбор за колонизацију, шеф исте те колонизације био је Секулић Петар, ст. око 55. год. из Ливна родом, сада непознатог боравишта, са својим усташким повјереником Кучан Драгом, ст. око 35 год. родом Личанин, сада наводно у Бос. Новом. Интернирали су сав православни народ из села Слабиње 1942 год. и населили Муслимане из разних крајева Босне и Хер-

¹⁴⁰ Senija Milišić, *U izbjegličkom logoru „Alipašin most“ ubijeno je više od 200 osoba*, <https://arhiv.stav.ba/u-izbjegličkom-logoru-alipasin-most-ubijeno-je-vise-od-200-osoba/>, приступ страници 20. 10. 2021. године.

¹⁴¹ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 33.

¹⁴² ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано.

¹⁴³ Прим. аут. - „бојна“ или „батаљон“ (војна јединица копнене војске).

¹⁴⁴ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 225; Изјава Тривунић Јоке (ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано); Усташка посада у „Дубичким кречанама“ била је састављена од 40-50 припадника 2. бојне Првог усташког обранбеног здруга наоружана са једним бацачем, једним тешким митраљезом и шест пушкомитраљеза, и представљала је неку врсту предстраже у западном дијелу сигурносне зоне јасеновачког логорског комплекса (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 69).

цеговине, док су другови 1943. год. из босанских бригада упали у село, протјерали исте Муслимане, остало је 6 фамилија Херцеговаца католика и у јесен 1943. по наређењу команде мјеста Петриња-Костајница пребачени су исти за Босну и то нас је теретила оптужница горе наведених Јукића и Антоловића да смо ми судјеловали у том пребацивању истих породица. Нашто ми нисмо ништа признале остале смо у затвору у Дубици 11 дана одакле смо спроведене у логор Јасеновац. За тога времена док смо биле затворене у Дубици видјела сам гдје горе наведени Јукићи и Антоловићи долазе у Дубицу и нешто се сашаптавају и доказују усташама о стању села Слабиње.¹⁴⁵ Даље наводи да се у прилогу записника налази попис жртава тих жена¹⁴⁶. У истој изјави Јока је навела Хрватице из села Слабиња Марицу Јукић и њену ћерку Милку, која је била усташки курир на релацији Јасеновац-Слабиња те Јелу, Милу и Андрију Антоловић који су били усташки настројени. Јока Тривунић била је распоређена са још неколико жена из Слабиње да чува стоку у селу Доња Градина¹⁴⁷ одакле је, заједно са Драгињом Иванишевић, Маром Миланковић и Анђом Шиклић успјела побјећи 11. октобра 1944. године¹⁴⁸. Ђуро Маринковић из села Слабиња, у изјави датој пред Котарском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Костајница, наводи да је у овом периоду вршио дужност народне власти у селу Слабиња те да је упознат са издатим прогласом од стране општинске управе Дубица 25. и 26. новембра 1943. године да ће се дијелити петролеј, со и слично дана 27. новембра, а чији начелник и таборник био је Ферић, биљежник Петровић и члан управе Риедл Адолф, који је имао трговину за снабдијевање петролејом, соли и слично¹⁴⁹. Маринковић даље наводи да је покушао спријечити народ да иде у Дубицу јер усташе немају добре намјере, али да су Јукићи и Антолови-

¹⁴⁵ ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано.

¹⁴⁶ Прилог записнику Тривунић Јоке је попис жртава, поименично 37 жена.

¹⁴⁷ Прим аут. - Село Доња Градина налази се на десној обали ријеке Саве, на супрот Концентрационом логору Јасеновац. Осим што је била ликвидациони центар - највеће страстиште Концентрационог логора Јасеновац, била је и економија, односно мјесто на ком су логораши били распоређени да чувају стоку.

¹⁴⁸ Уз записник бр. 28 Тривунић Јоке приложене су потврдне изјаве Иванишевић Драгиње и Миланковић Маре овим наводима у прилог (ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано).

¹⁴⁹ ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано.

ћи, усташки обавјештајци, бесплатно возили жене у Дубицу на својим коњским колима. Маринковић наводи да је ово један вид одмазде због убиства оца Милке Јукић и супруга Марице Јукић, Милана Јукића, који је у прољеће 1943. године убијен на Банији. Каже: „Иста Јукић Марица и Милка рекла ми је да је мало 100 душа за истог оца и мужа, гдје су и радиле увијек на пропасти народа србскога тако да се освете. Тако је дошло и до хапшења жена и масовног убијања 16. децембра 1943. г. народа села Слабиње по коме је обрађен записник бр. 10 опћ. комисије Дубица“¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Исто.

OT VINA
NOAS

Opatarska Mousija, Kostajmica.

Spis

Redni broj	Ime i prezime te očevo ime kćerke.	Rođena god.	Mesto gde se rodila	Provol.	Spol.	Udovica	Udata	Udovica	Udata
1	Milanković Julka	60	Kostajmica	provol.	ženska	udovica	udovica	udovica	Štalijska
2	" " " Zorka	37	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
3	" " " Stojka	40	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
4	Štalijski Stana	18	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
5	Štalijski Lova	33	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
6	" " " Ana	40	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
7	Štalijski Julka	53	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
8	Berisavić Dragica	33	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
9	Štalijski Dragica	35	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
10	Novoselac Dragica	35	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
11	Štalijski Loka	19	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
12	Basić Ana	64	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
13	Bosić Jajka	48	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
14	Štalijski Milka	53	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
15	Štalijski Milka	36	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
16	" " " Dragica	53	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
17	Štalijski I Ana	40	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
18	" " II Ana	51	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
19	Štalijski Dragica	44	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
20	" " " Mava	33	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
21	Mešava Loka	45	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
22	Štalijski Ljuba	35	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
23	Milanković Milka	32	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
24	Štalijski Dija	33	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
25	Štalijski Milka	20	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "
26	Štalijski Hata	47	" "	" "	" "	" "	" "	" "	" "

Прилог записнику Јоке Тривунић, ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано

Треће масовно истребљење у селу Слабиња било је 16. децембра 1943. године. Милка Мећава из села Слабиња, у изјави датој пред Котарском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Костајница (изјава приложена уз записник бр. 28), наводи да је 28. новембра питала Милку Јукић и Јелу Антоловић за судбину ових 37 слабињских жена и да је добила одговор „да неће бити пуштене, да оне знају јер им је рекао то један уст. заставник, да ће сва мала дјеца бити поклана а одрасли отјерани у логор. И како је то услиједило 16. XII исте године и заведено у записнику бр. 10, те мислим да је иста знала односно да су знале за судбину села Слабиње, пошто су биле усташки курири за Јасеновац“¹⁵¹. Према изјави Кате и Николе Пантелића: „У мјесецу децембру 1943. године дошле су усташе из Јасеновца, па су уз помоћ домаћих усташа из Хрватске и Босанске Дубице опколили српско село Слабињу, општине Хрватска Дубица. Половина житеља овога села усташе су тада поклале, а друга половина је успјела да побегне у шуму. Послије извршеног покоља усташе су потпуно опљачкале ово село“¹⁵². Дамјан Бено¹⁵³, Иван Сигмундовић, поручник, командир 11. сатније¹⁵⁴ 3. регрутне бојне Првог усташког обранбеног здруга¹⁵⁵, Никола Шишо Тадић¹⁵⁶, Никола Шабал¹⁵⁷, Мирко Гргачевић, усташки повјереник за Дуби-

¹⁵¹ Исто.

¹⁵² Kata i Nikola Pantelić, *U 26 teretnih vagona 3.000 Srba iz Hrvatske i Bosanske Dubice*, u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 628-629.

¹⁵³ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 225.

¹⁵⁴ Прим. аут. - „сатнија“ или „чета“ (војна јединица копнене војске).

¹⁵⁵ Др Арнолд Шен, бивши јасеновачки логораш, истиче га као једног од челних зликоваца и кољача на „Дубичким кречанама“ (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 557-558).

¹⁵⁶ Тадић Никола-Шишо (Јути Долац код Мостара, 1922) један је од најсвирепијих кољача са Дубичких кречана (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 612).

¹⁵⁷ Усташа из Церовљана, помоћник дубичког таборника Гргачевића, истакао се у прогонима и ликвидацијама српског становништва дубичког краја (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 588).

цу¹⁵⁸, Иван Карагић¹⁵⁹ и Јозо Ђорић¹⁶⁰, предводе акцију на село Слабиња након које је село опљачкано и спаљено¹⁶¹. Др Никола Николић наводи да је Шишо предводник кољача кога шаљу по читавој Независној Држави Хрватској „да смрћу смирује побуњени народ“¹⁶².

Бр.	Име и презиме те овево име Крстас	Милана Станет	Место Лоци и којор востан'а	Ујера	Народност	Таминици	Брашна Стане	Рабиниште	Јн ко мл
27	Ђоргови Даница	17	Коста Коста Коста Коста	првог	Српско	домо	Народна	Слабиња	
28	Обуина Ђелка	32	-	-	-	-	удова	-	
29	Ђурагови Тока	33	-	-	-	-	-	-	
30	Маринкови Ћата	50	-	-	-	-	-	-	
31	Колар I Милка	40	-	-	-	-	-	-	сим
32	Колар II Милка	45	-	-	-	-	-	-	
33	Тривуни Тока	39	-	-	-	-	-	-	ки
34	Тривуни Ђакија	33	-	-	-	-	-	-	ки
35	Миланкови Мара	35	-	-	-	-	удова	-	
36	Миланкови Милиа	33	-	-	-	-	удова	-	
37	Љилји Анда	24	-	-	-	-	удова	-	

Прилог записнику Јоке Тривунић, ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, неинвентарисано

¹⁵⁸ Организовао је готово све усташке акције прогона, мучења, масовног убијања и одвођења у јасеновачке логоре српског народа дубичког краја (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 331).

¹⁵⁹ Усташа из Баћина (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 373).

¹⁶⁰ Усташа из Баћина (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 266).

¹⁶¹ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 225.

¹⁶² Dr Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 286.

Ђуја Драгаш свједок је крвавог пира усташа:

„Године 1943, 16. XII, ја сам се налазила код своје куће у Слабињи. Истог дана ујутро рано око 5 сати дошле су усташе из Дубице у село, купили су народ по селу и гонили код цркве у цинтор и говорили су народу да ће га преслушавати. У томе цинтору код цркве било је око 150 душа, а гдје сам се и ја налазила.

Након неколико сати, усташе су покупиле све јаче људе и дали им лопате и крампове и одвели их у башчу Ђуре Драгаша. Међу људима сам познала Веселиновић Николу, Бошчанин Давида, Станић Матију, Биуковић Ђуру, Иванишевић Милу и Биуковић Матију и друге¹⁶³. Они су копали јаму, а око њих су биле усташе. Када је гроб био готов, усташе су одмах ове људе поубијале из пиштоља и побацали их у јаму. Приликом убијања тих људи Станић Матија је викао: Немојте, људи, ме убити, љубим вас све, ципеле, опанке и све што имате! Када су усташе поубијале те људе, један од усташа је викао: Дајте народ у куће, да се угрије! Дочим, они њих нису звали у куће да се угрију, него су их у кућама свлачили и изували, те су их тако голе из куће водили по двоје-троје, ако је имала мајка дјецу, она их је водила уза се, или их је носила на рукама. Међу том групом жена била је Божић Даница¹⁶⁴, која је викала: Гинем ја, нека гину и моја дјеца! Тако су је и убили. Оне људе старије, жене и дјевојке, њих су водили појединачно. Ја сам била стално у тој штали и посматрала све. Када су последње убили, узели су оруђе и затрпали.

Од свих усташа нисам познала никога осим усташу званог „Ђаћа“¹⁶⁵. Усташе су тога дана поубијале 99 особа, потрпале у ту јаму, гдје се и данас налази та гробница“¹⁶⁶.

¹⁶³ Прим. аут. – Сви наведени налазе се на попису жртава који слиједи даље у тексту.

¹⁶⁴ Прим. аут. – Наведена се налазе на попису жртава који слиједи даље у тексту.

¹⁶⁵ Милинко Симић наводи да је „усташки ђаћа у Дубици“ био усташки заставник Жаро Марко (74. *Јошњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Пејке*, Вијеће српске националне мањине општине Хрватска Дубица, СПЦО костајничко-дубичке парохије, 2017); Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 72.

¹⁶⁶ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 74-75.

„На насип су усташе извеле већ нове жртве, међу њима младу и лијепу жену Мару Сортијеновић¹⁶⁷, која је у наручју држала своју петомјесечну бебу. Господе, па зар ће и то невино створење?! – у ужасу је викнула Дуја¹⁶⁸. Дуја није успјела заклонити длановима очи, видјела је како плану млаз пламена из револвера и Мара скупа с бебом паде у гроб. Из гроба се чуо продорни плач дјетета“¹⁶⁹.

Љубица Чалић свједочи овако:

„Поменутога дана ја сам се налазила у својој кући. Истога дана рано ујутро дошле су усташе и то тројица, који су ми рекли – идеш у цинтор на зборно мјесто, држат ће се неки говор. Када су ме усташе доћерале у цинтор он је већ био пун народа, ту сам видила своје комшије и дјецу како плачу, ја сам у то вријеме успјела ући у цркву, ја сам се успела на таван цркве и ту се сакрила. Ту сам остала цијели дан. У току тога дана чула сам како усташе вичу, пуцају, коначно када су били готови са убијањем чула сам како су пјевајући отишли у правцу Дубице.

За вријеме када сам била у цркви чула сам пар пута – ајде, 'Шишо', види има ли ко на цркви. Исти је долазио три до четири пута али ме није видио, ја сам била сакривена, он је долазио, али ме није могао пронаћи.

Истога дана када сам изашла, и то пред ноћ већ у први сутон, ја сам отишла кући. Идући путем ја сам срела Јанка Павића из села Слабиња, исти ми је рекао – наш народ је побијен... На те његове речи ишли смо гледати, ја сам познала неку Бадњевића цурицу¹⁷⁰ којој је коса вирила ван испод земље, била је још врућа, кад сам то видела нисам могла више гледати“¹⁷¹.

Софија Радошевић Игњатић наводи:

„Међутим, у селу Слабињи десио се и последњи покољ још оно преосталих Срба као реванш за то што су партизани протерали у

¹⁶⁷ Мара Сортијеновић, 28 година старости и њен син Милан пописани су на споменику поред гробнице.

¹⁶⁸ Прим. аут. – Ђуја Драгаш.

¹⁶⁹ Dr Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 287.

¹⁷⁰ Прим. аут. – Љуба Бадњевић, 15 година старости у: Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 41 и у: 74. *Јодшњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Пејке*, Вијеће српске националне мањине општине Хрватска Дубица, СПЦО коштајничко-дубичке парохије, 2017.

¹⁷¹ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 75-76.

Слабињи настањене Херцеговце у Дубицу. На знам тачно да ли је то било концем 1943. или почетком 1944. године, тек некако у то време упале су усташе из Јасеновца и Дубице, и то насељени Херцеговци, те у Слабињи поклали 190 људи, жена и деце. У овоме покољу слабињских Срба, поред насељених усташа Херцеговаца, учествовали су и домаћи Хрвати усташе из Баћина, а међу њима се нарочито истакао Никола Фелбабић¹⁷². Пре покоља одредили су четири човека који су најпре ископали једну велику раку, а тада су у ту раку бацили најпре сву живу децу, а затим из пушака поубијали одрасле људе и жене, те их што мртве што рањене побацали у ту раку и затим површно затрпали земљом. Ја и још око десетак жена из Слабиње налазиле смо се у Живаји, али када су за то дознали усташе, који су учествовали у покољу Срба у Слабињи, запретили су нам да ћемо све бити убијене. За мене је дознао да се налазим у Живаји, иако сам се крила, један Хрват сељак из Баћина и поручио ми преко неких људи да ће ме појести магла као и оне друге жене из Слабиње које су се после покоља у Слабињи склониле у Живају. Кад сам видела да ми је живот у питању одлучила сам да првом приликом побегнем из свога родног краја. Пошто сам децу оставила и надаље код мојих родитеља у Живаји, искористила сам прву прилику и с једним транспортом Срба из села Шаша допутовала у Земун, а одавде допутовала у Србију.

Као усташе истакли су се без разлике сви Хрвати из села Баћина, који су грабежљиви за српском земљом и имањима у Слабињи, јер Слабиња има далеко бољу земљу од земље у Баћину која је неродна и брдовита, а слабињске њиве и оранице леже у долини реке Уне¹⁷³.

„...Но када су у току 1943. године на ове насељене Херцеговце почели нападати партизани и поједине од њих одводити и убијати, највећи део ових херцеговачких породица иселио се из Слабиње у неки други крај Хрватске. Тако је остало у селу Слабиње у свему 5 херцеговачких породица. Отприлике пре три месеца и ових пет херцеговачких породица у Слабињи једне ноћи нетрагом је ишчезло.

¹⁷² Фелбабић Никола, рођен у Баћину 1907. године, распоређен је у 6. сатнију 2. бојне Првог усташког обранбеног здруга, истакао се у стравичном масакру својих српских комшија у Слабињи 16. 12. 1943. године (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 309).

¹⁷³ Софија Радошевић-Игњатић, *Pokolj Srba u Slabinji* у: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 747.

Глас о томе допро је и усташама у Јасеновац. Одмах је бачена сумња да са нестанком ових херцеговачких породица имају везе и домаћи Срби у Слабињи, па су усташе из Јасеновца, Дубице и Церовљана дошли у Слабињу и ту покупили око 350 Срба из Слабиње, људи, жена и деце и колико их се још тамо налазило, те су их усташе све одвели на јавно место у близини слабињске цркве и ту на једној пољани све поклали или поубијали из пушака, а затим побацали у једну јаму коју су претходно сами Срби морали себи за гроб ископати. Ово је био акт освете усташа над Србима за нестанак споменутих пет херцеговачких породица које су се населиле у Слабињу. Међутим, није никада доказано да би слабињски Срби имали било какве везе са нестанком ових пет породица“¹⁷⁴.

Црква Свете Петке у селу Слабиња, фотографија: Тања Тулековић, 22. април 2011. године

¹⁷⁴ Pavle Zečević, *Pokolji Srba u Slabinji i Utolici* u: Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 704; У књизи Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 10 наводи се да једна јединица козарачких партизана протјерује из села досељенике.

Попис жртава крвавог усташког пира¹⁷⁵:

- Ђуро Биуковић, 56 година
- Мара Биуковић, 50 година
- Матија Биуковић, 37 година
- Милка Биуковић, 31 година
- Перо Биуковић, 4 године
- Ката Бижић, 36 година
- Ана Божић, 12 година
- Даница Божић, 43 године
- Љуба Божић, 14 година
- Светозар Божић, 8 година
- Јово Драгаш, 15 година
- Љуба Ићитовић, 18 година
- Миле Иванишевић, 74 године
- Ђуро Јакшић, 52 године
- Јован Јакшић, 18 година
- Божо Ковачевић, 78 година
- Гојко Ковачевић, 11 година
- Милка Ковачевић, 73 године
- Милка Ковачевић, 13 година
- Јулика Миланковић, 52 године
- Ката Миланковић, 45 година
- Душанка Њежић, 7 година
- Љуба Њежић, 37 година
- Милица Њежић, 64 године
- Драгиња Обреновић, 66 година
- Ана Петровић, 58 година
- Јула Петровић, 12 година
- Ђука Плављенић, 58 година

¹⁷⁵ Имена су преписана са оштећеног споменика у селу Слабиња. На споменику су била оригинално уклесана 96 имена жртава са годинама старости, међутим само су 82 имена жртава била читљива на оштећеном споменику. Ове податке прикупио је Милинко Симић из села Слабиња 2014. године, члан Вијећа српске националне мањине општине Хрватска Дубица поводом обиљежавања 70. годишњице злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Петке.

- Миља Плављенић, 25 година
- Мирко Плављенић, 11 година
- Мара Поповић, 45 година
- Милка Поповић, 65 година
- Јулика Крњајић, 47 година
- Љуба Крњајић, 14 година
- Даница Лалић, 19 година
- Петар Лалић, 48 година
- Ђуја Маринковић, 35 година
- Ана Мећава, 68 година
- Марица Мећава, 39 година
- Сока Мећава, 39 година
- Нада Поповић, 10 година
- Стоја Пралица, 73 године
- Мара Сартијановић, 28 година
- Милан Сартијановић, 1 година
- Анђа Станић, 27 година
- Даница Станић, 26 година
- Кузман Станић, 6 година
- Љубан Станић, 15 година
- Мара Станић, 8 година
- Матија Станић, 47 година
- Миља Станић, 47 година
- Славка Станић, 20 година
- Гојко Шиклић, 11 година
- Стево Шиљак, 49 година
- Драгица Тодоровић, 13 година
- Лазо Тривунић, 33 године
- Тимо Тривунић, 14 година
- Никола Веселиновић, 41 година
- Сара Вукмировић, 60 година
- Даница Змијанац, 38 година
- Јага Зрињанин, 31 година
- Давид Бошчанин, 58 година
- Стево Бошчанин, 9 година
- Марија Јурић, 46 година
- Станко Јурић, 48 година
- Драгиња Јурић, 12 година
- Милка Копуновић, 13 година

- Невенка Копуновић, 4 године
- Перо Копуновић, 6 година
- Копуновић, ? година
- Милан Шиклић, 13 година
- Милка Шиклић, 9 година
- Никола Шиклић, 10 година
- Даница Тимарац, 5 година
- Драгица Тимарац, 8 година
- Јово Тимарац, 12 година
- Владо Тодоровић, 8 година
- Иконија Тривунић, 8 година
- Милорад Веселиновић, 4 године
- Гојко Зрињанин, 3 године
- Љубинка Њежић, 4 године
- Милош Миланковић, 8 година.

Овај попис допунио је Милинко Симић 2017. године, према непотпуним документима, уз напомену да недостају подаци за још двије жртве¹⁷⁶:

- Љуба Бадњевић, 15 година
- Мирко Бижић, 45 година
- Славко Бижић, 5 година
- Стоја Бижић, 38 година
- Стево Бижић, 19 година
- Драга Бошчанин, 7 година
- Марија Бошчанин, 49 година
- Милка Бошчанин, 20 година
- Милка Ћукић, 22 године
- Милан Јакшић, 13 година
- Мићо Шиклић, 13 година
- Мара Тимарац, 53 године.

¹⁷⁶ 74. Јодишњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјецe и жена Слабиње код цркве Св. Пејке, Вијеће српске националне мањине општине Хрватска Дубица, СПЦО костајничко-дубичке парохије, 2017. (флајер)

Након овог крвавог пира усташа, један дио Слабињаца бјежи на ослобођена подручја Баније и Козаре. Село је поново пусто¹⁷⁷.

Како наводи Златко Перишић, чланови породице Дудуковић, супруг и супруга, које су усташе заклале децембара 1943. године у Цркви Свете Петке, а њихову дјецу одвели у логор код Велике Горице, родитељи су супруге бившег председника Републике Хрватске Стјепана Месића, Милке Месић.¹⁷⁸ Перишић погрешно наводи презиме, ради се о Стојану Дудунићу¹⁷⁹ који је убијен у 38. години старости.¹⁸⁰

Година 1944.

Село Слабиња углавном је празно, у њему су само усташки војници, ровови и бункери а Слабињци у концентрационим логорима Јасеновац и Стара Градишка или на присилном раду у Њемачкој, док је један дио Слабињаца у јединицама НОВЈ¹⁸¹. Трећег септембра 1944. године једна усташка јединица из Првог усташког обранбеног здруга под руководством Пастуловић Мате извршила је упад у село¹⁸² и том приликом је ухваћен и убијен Мирко Бижић, стар 48 година¹⁸³. Деветог октобра 1944. године засједу у селу поставља 2. партизански одред Баније у циљу чишћења комуникације Костајница-Дубица¹⁸⁴. Пет усташких камиона наишло је из Костајнице, развила се мања борба, те су заплијењена три камиона са оружјем и већом количином војничке опреме¹⁸⁵. Након ове акције, усташе покрећу ве-

¹⁷⁷ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 33.

¹⁷⁸ Zlatko Perišić, *Abeceda demokracije, Općina Hrvatska Dubica mjesto zaboravljene povijesti i zaboravljenih ratnih zločina i starih i novih*, http://www.lifezagreb.com/persic_opcina.htm, приступ страници 20. 09. 2021. године

¹⁷⁹ <https://www.vecernji.hr/enciklopedija/milka-mesic-18602>, приступ страници 08. 10. 2021. године.

¹⁸⁰ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 45; <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>

¹⁸¹ Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981, 10.

¹⁸² Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 504 (Мате Пастуловић, усташа родом из Кључа).

¹⁸³ Исто, 41.

¹⁸⁴ Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988, 312.

¹⁸⁵ Исто, 313.

лике снаге из Јасеновца, Костајнице, Суње и Сика и том приликом је извршен масакр над становништвом „банијског трокута“ а села су спаљена.¹⁸⁶ Усташе су минирале Цркву Свете Петке 1944. године. Обнова је започета 1970. године, али кров никада није постављен¹⁸⁷.

Повратак у село 1945. године и потрага за несталим члановима породице

Преживјели Слабињци враћају се у село после 6. маја 1945. године на зарасла огњишта и згаришта својих домова¹⁸⁸. „Пребројавају се обитељи и укућани, распитују једни за друге и за оне којих нема, за многе се поуздано потврђује да се више никада неће вратити, јер је виђено да су погинули, заклани, умрли, а за неке се ништа не зна па остаје тињати нада да ће се ипак вратити. Мали број се касније вратио или јавио из јединица НОВ, из Њемачке или неке друге европске земље, а највише је таквих заувјек остало на бојиштима дилем Југославије, у Поткозарју и Банији и у логорима смрти - Јасеновцу, Старој Градишки, Маутхаузену...“¹⁸⁹. Родитељи почињу потрагу за својом дјецом и најчешће се обраћају Црвеном крсту и дневним листовима попут Борбе, Политике, Арене¹⁹⁰. Сталне рубрике под насловом „Тражи се!“ биле су посљедња нада родитељима да ће пронаћи своју дјецу. Сока Зрињанин из Слабиње тражила је свога сина Гојка путем огласа у листу Борба 1959. године. Потресан текст овог и десетинама хиљада сличних огласа доказ је монструозности усташке идеологије Независне Државе Хрватске. Гојко Зрињанин, рођен 1939. године, убијен је у Концентрационом логору Јасеновац 1942. године¹⁹¹.

¹⁸⁶ Исто, 314.

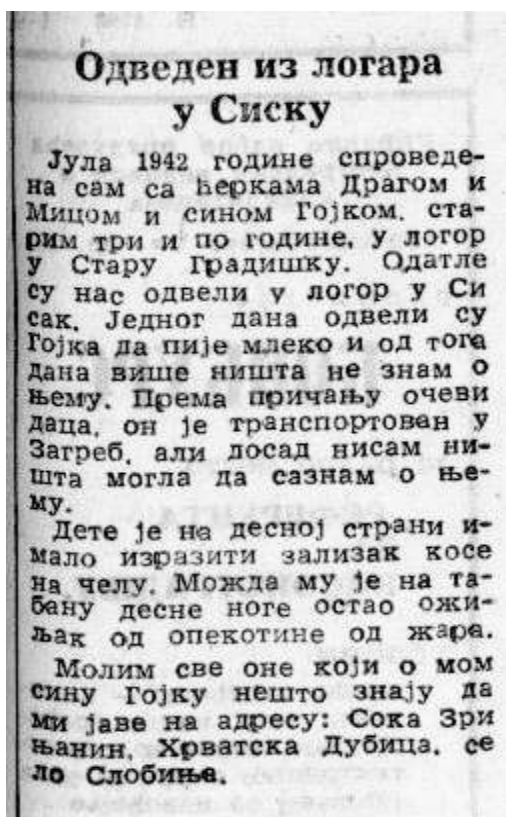
¹⁸⁷ Јован Мирковић, *Спирити Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској, фотомонографија*, Београд 2016, 44.

¹⁸⁸ Исто, 37.

¹⁸⁹ Исто, 11.

¹⁹⁰ Драгоје Лукић, *Bili su samo deca*, Београд 2000, Књига 1, 249.

¹⁹¹ Драгоје Лукић, *Bili su samo deca*, Београд 2000, Књига 2, 30; <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>, приступ страници 08. 10. 2021. године; Ђорђе Ђурић, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Костајница 1981, 61; Антун Милетић, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Јагодина 2011, 184.

Послијератно болно трагање мајке за својим сином: оглас објављен у листу Борба 21. 12. 1959. године, Архив Србије, фонд: архивска грађа новог периода.

Из логора у Земуну није се вратио ни Глиго Бошчанин, који је имао 40 година. Према подацима његове породице, Глиго је имао три сина и сва три су убијена за вријеме Независне Државе Хрватске.¹⁹²

¹⁹² Информације о Глиги Бошчанину и фотографију доставила је његова унука.

Глиго Бошчанин, породична архива

Умјесто закључка

Бавећи се истраживањем усташког злочина геноцида у локалним оквирима, од села до села, од мјеста до мјеста, сматрам да је адекватан управо следећи навод из књиге „Протеривање Срба са огњишта 1941-1945. године“, аутора Владимира Дедијера и Антона Милетића:

„У Независној Држави Хрватској нечувени терор над српским живљем и у вези с тиме бежање српског становништва, депортације и планско исељење образује засебно поглавље криминолошке психијатрије. Заслуга је Независне Државе Хрватске да је историја добила нов појам свирепости и крволоштва. Сва историјска криминална ма-

совна убијања само су бледа слика пред незапамћеним терором у Хрватској (НДХ)¹⁹³.

Атанасије Јевтић у својој књизи „Великомученички Јасеновац“ наводи:

„Затварање Срба у масама, почевши од првих дана усташке владавине, добивало је све шире размере, особито откако се јавио њихов (српски) оружани отпор за одбрану живота. Али би било погрешно веровати да су усташе затварале српски свет ради обезбеђења мира и реда и изолирања оних који се сматрају опасним. Затварали су Србе да их воде у логоре, а тамо су их водили да их лакше побију. Убијати на терену показало се и тешко и несигурно, јер је свет бежао. Домамити људе разним порукама, онда их лишити слободе и одвести, остављајући родбини још увек наду да су они који су одведени још негде живи, а у ствари поубијати их негде у даљини без потреса, као стоку – ето паклене тактике коју је пронашао овај рат“¹⁹⁴.

А да ни данас не постоји разумијевање за статус Срба у Хрватској нити се поштују жртве усташког злочина геноцида, свједочи навод Вијећа српске националне мањине опћине Хрватска Дубица:

„Споменик на овом гробу уништен је 1995/96. Оквир гробнице је пропао. Приступ гробу је отежан. Промијенио се власник катастарске честице на којој је гроб. И ове године били смо непријатно изненађени када смо у околини гроба затекли засад поврћа. Нови власник је подигао пчелињак, те нисмо могли одржати парастос за духовске задушнице. ВСНМ је више пута скретало пажњу надлежним властима да је овакво понашање око гробнице непримјерено и да је то непоштовање пијетета према жртвама и озбиљна провокација Слабињаца. Предсједник ВСНМ у Промеморији урученој у јулу о.г. новој Опћинској начелници у Хрв. Дубици, упознао је са кршењем мањинских и људских права и навео проблем приступа гробу.

ВСНМ и СПЦО Костајничко-дубичке парохије организују парастосе на гробу да би се присјетили овог суровог страдања Слабињаца. Морамо се подсјетити на зло које неоправдано све више блиједи из нашег памћења. Мртви нису мртви док их не заборавимо.“¹⁹⁵

¹⁹³ Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989, 23.

¹⁹⁴ Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Београд 2016, 29-30.

¹⁹⁵ 74. Јодишњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, *Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Пејке*, Вијеће српске националне мањине опћине Хрватска Дубица, СПЦО костајничко-дубичке парохије, 2017. (флајер)

Село Слабиња имало је 550 жртава: 103 борца и 443 жртве усташког злочина геноцида¹⁹⁶.

Не заборавимо!

¹⁹⁶ Исто, 11.

Фотографија преузета из флајера: *70. годишњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Пејке, Вијеће српске националне мањине општине Хрватска Дубица, 2014.*

Извори:

- [https://sr.wikipedia.org/wiki/Слабиња_\(Дубица\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Слабиња_(Дубица))
- <https://actacroatica.com/hr/location/slabinja/>
- <https://chdr-ns.com/wp-content/uploads/2020/10/Filip-Skiljan-Demografska-slika-naselja-1.pdf>
- https://www.sistory.si/cdn/publikacije/37001-38000/37516/zakoni_odredbe_knjiga_I_aby.pdf
- <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>
- <https://www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%98%d0%b0/>
- http://www.lifezagreb.com/persic_opcina.htm
- <https://www.vecernji.hr/enciklopedija/milka-mesic-18602>
- Архив Србије, Београд
- ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената

Литература:

- Đorđe Đurić, *Epitaf kraj zelene rijeke*, Kostajnica 1981.
- Тања Тулековић, Дејан Мотл, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945. Јодине*, каталог изложбе, Доња Градина 2020.
- Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga I, Beograd 1986.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga III, Beograd 1987.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Knjiga IV, Jagodina 2007.
- Antun Miletić, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina 2011.
- Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Beograd 1989.
- Pero Drakulić, *Korak do smrti*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb 2014.
- Milutin Vujović, *Mečavina brigada*, Beograd 1970.

- Mladen Čilić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Knjiga II, Beograd 1986.
- Тања Тулековић, *Књиџа из џишине. Устџашки злочин џеноџиџа у селу Међеђа 1941-1945. џогине*, друго допуњено издање, Ја година 2018.
- Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014.
- Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001.
- Dr Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo.
- Dragoje Lukić, *Bili su samo deca*, Beograd 2000.
- Adam Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941, događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014.
- Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 41-45*, Beograd 1988.
- *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine, sjećanja učesnika*, Sarajevo 1977.
- Динко Давидов, *Тоџални џеноџиџ*, Београд 2013.
- Вељко Ђ. Ђурић, *Устџаше и џправославље*, Београд 1989.
- Marko Ručnov, *Separat No 1, Nomenklatura zla (uz primere ljudskog dobra i pravedništva) jasenovačkog sistema ustaških logora smrti*, Beograd 2004.
- Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.
- Усташка зверства: зборник докумената (1941-1945), Нови Сад 2020.
- Прото Славко Вујасиновић, *Срби као џџиџе, мемоари*, Београд 1994, 39.
- Branimir Stanojević, *Alojzije Stepinac zločinac ili svetac (Dokumenti o izdaji i zločinu)*, Друго допуњено издање, Beograd 1986.
- Др Драгослав Страњаковић, *Највећи злочинџи саџашњиџе (Паџиња и сџраџање срџскоџ народа у Независноџ Држџави Хрџваџскоџ 1941-1945)*, Горњи Милановац 1991.
- Виктор Новак, *MAGNUM CRIMEN, Други део*, Beograd 2015.
- Milan Vulajić, *Jasenovac - uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd 2007.
- Јован Мирковић, *Сџраџање Срџске џправославне цркве у Независноџ Држџави Хрџваџскоџ, фџџоџмоџоџраџиџа*, Београд 2016.

- Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Београд 2016.
- Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића, *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987.
- *Јасеновац мјесто најошљено крвљу невиних*, Споменица поводом педесете годишњице великомученичког Јасеновца и седме годишњице освећења поново изграђене цркве рођења Св. Јована Крститеља спомен-храма у Јасеновцу, Београд 1991.
- *70. годишњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Пејке*, Вијеће српске националне мањине општине Хрватска Дубица, 2014. (флајер)
- *74. годишњица злочина у Слабињи 16/17. 12. 1943, Покољ српске дјеце и жена Слабиње код цркве Св. Пејке*, Вијеће српске националне мањине општине Хрватска Дубица, СПЦО коштајничко-дубичке парохије, 2017. (флајер)
- Filip Škiljan, *Srpska pravoslavna crkva na Baniji u vrijeme socijalističke Jugoslavije (1945. - 1990.)*, Zbornik Drage Roksandića, Zagreb 2019.
- Rajka Bućin, *Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada velikih župa NDH*, Arhivski vjesnik, god. 44, Zagreb 2001.
- Душан Лазич, *Организација полицајско-обавештајне службе „Независне Државе Хрватске“*, Уред III - Усташка обрана, и Уред III - Одсек за лојоре, Зборник за историју бр. 10, Матица српска, Нови Сад 1974.

Tanja Tuleković

The Ustaša crimes in the village of Slabinja

The village of Slabinja is located on the left bank of the Una River, today, in the Republic of Croatia. During the period in question, it belonged to the Hrvatska Kostajnica Municipality, and within that municipality, it was a village with the highest rate of wartime mortality: 47,8% of its prewar population was murdered. Like most of the villages in the Independent State of Croatia inhabited by the Orthodox Serbs, this village was also a target

of genocide. Its church was destroyed, and the ransacked village was inhabited by Croats from Herzegovina. The remains we see to day that stand as testimonies are the structure of the temple of St. Paraskeva and the monument to the fallen combatants of the Peoples' Liberation War and the victims of the fascist terror.

Први масовни злочини усташа над Србима у Босанској Дубици 1941. године

Мирко Димић

Кустос; ЈУ СП Доња Градина;
mirkodimic@jusp-donjagradina.org

Прегледни научни рад

УДК 343.819.5: 341.322.5(=163.41)“1941“

DOI 10.7251/TOP2208064D

Апстракт: Почетак прогона и страдања српског становништва од стране Независне Државе Хрватске и усташа у Котару Босанска Дубица 1941. године имао је сљедећи редослијед: преузимање власти, принудни рад, хапшења, пљачка имовине, појединачни и масовни злочини. Овакав однос нових усташких власти према српском становништву довело је до општег устанка. Оружана борба српског народа имала је за посљедицу још масовније злочине и прогоне који су трајали све до краја рата 1945. године. Рад има за циљ да прикаже прва масовна хапшења и злочине од априла до половине августа 1941. године на подручју Котара Босанска Дубица.

Кључне ријечи: Срби; усташе; убијање; злочин; Босанска Дубица; народ

У Априлском рату 1941. године Краљевина Југославија је поражена од стране Њемачке и њених савезника. Само мјесто Босанска Дубица¹ заузето је без јачег отпора. Дубички парох Славко Вујасиновић у својим мемоарима је оставио писани траг о уласку њемачке војске у Дубицу. Њемачка војска је 13. априла 1941. године прешла преко дрвеног моста који је спајао двије Дубице.² Прота Славко је био присутан као вјерски представник Срба који су у 12 часова дочекали њемачке војнике, на иницијативу предсједника градске општине Авидбега Церића. Први захтјев од стране њемачке војне власти био је да се преда оружје у зграду општине. Владао је ред и мир, како је запи-

¹ Данашњи назив је Козарска Дубица, званични назив за општину Козарска Дубица 1941. године био је Котар Босанска Дубица (напомена аутора).

² Дубички парох мисли на двије сусједне Дубице, Босанску Дубицу и Хрватску Дубицу (н. а.).

сао прота Славко Вујасиновић.³ Након тога је формирана усташка власт у Босанској Дубици, 13/14. априла 1941. године. Какве је намјере имала новонастала Независна Држава Хрватска према Србима свједоче многи говори, натписи, новински чланци и, на крају, закони државе.

Прије доласка њемачке војске срески начелник Милош Урошевић је побјегао у Србију, а након њега и његов помоћник Гојко Гужина. Био је то кратки период без локалне власти на подручју Котара Босанска Дубица. То су искористили припадници усташког покрета, који је постао власт, и формирали усташки логор за подручје котара. Чинили су га усташе Иван Варовић, Сулејманбег Церић и Јосип Мажар. Први усташки логорник у Дубици био је Петар Мажар.⁴ Усташки логор у Дубици у почетку је чинило око 50 усташа, махом локалних становника. Многи од њих су се истакли у убиствима, мучењу, прогону и пљачки српског становништва.

Босанска Дубица је припадала Жупи Ливац – Запоље са сједиштем у Новој Градишци, а за првог предсједника котара изабран је Анте Сељан, родом из Дувна (Томиславград). Прва масовна убиства позната су како хронолошки тако и поименично за многе жртве.

Усташки злочини над Србима десили су се плански. Примјери су за то масовна убиства на Кордуну, Банији, Босанској Крајини.⁵ Само у склопу тих злочина могу се посматрати и злочини почињени у Бос. Дубици крајем јула и почетком августа 1941. године.

По процјени историчара Марка Јанковића, 1941. године у Котару Босанска Дубица живјело је око 41.000 хиљада становника.⁶ Удио српског становништва био је преко 30.000 становника. У извјештају усташког логора за Босанску Дубицу, у котару је живјело преко 30.000 православних Срба, док је муслимана, са мањим удјелом Хрвата католика, био 4.000 хиљаде.⁷ Усташка пропаганда о српским устанцима, убиствима и дјеловању против нове државе били су осно-

³ Славко Вујасиновић, *Срби као њицице - мемоари*, приредио Симо Брдар, Бања Лука 1994, 18.

⁴ Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 37.

⁵ Ђуро Аралица, *Усташки њокољи Срба у њинској цркви*, друго издање, Музеј жртава геноцида, Београд 2011, 47-75.

⁶ М. Јанковић, *н.г.*, 84.

⁷ Меморијални музеј на Мраковици, стална поставка, *Извјештај усташки логор за Босанску Дубицу број 162/1941, 21. јул 1941.*

ви пропаганде у почетку масовних злочина над српским становништвом у Независној Држави Хрватској.

У Записнику Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача од 13. јула 1946. године више свједока свједочи о првим масовним усташким злочинима крајем јула и почетком августа 1941. године над Србима Козарске Дубице.

Увидом у записник можемо закључити да су се злочини десили плански и организовано. Април и мај 1941. године прошли су у формирању усташке власти, пљачки и малтретирању становника српске националности, као и присилном раду. Сви мушкарци 10–40 година били су позвани на принудан рад обнове путева. Ови усташки поступци изазвали су незадовољство у народу, што су они и предосјетили и почели са првим хапшењима.⁸

У вечерњим часовима 10. јула 1941. године ухапшени су свештеници Српске православне цркве, укупно седам, са породицама. Потом су интернирани у логор у Славонски Пожегу. Након седам дана у поменутом логору, на интервенцију њемачких власти, пребачени су у Србију 4. августа 1941. године. Ухапшени свештеници били су: Славко Вујасиновић, Благоја Шиљековић, Милан Лабус, Данило Ђуђун, Јован Кукавчић, Ђуро Шарац, монах Дамаскин. Свештеник Драго Павић успио је побјећи усташама, да би и сам нешто касније побјегао у Србију. Сва црквена имовина је конфискована.⁹

У јулу 1941. године ухапшена је група од 108 Срба и транспортована у правцу Глине 24. јула 1941. године. Број од 108 ухапшених остао је упамћен на основу списка који је саставио усташа и први предсједник котара Анте Сељан. Према записнику Земаљске комисије¹⁰ познато је и неколико имена одведених: Милан Лончар, Љубо Марић, Милан Марић, Свето Марић, Милан Добрић, Андрија

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55883. Свједоци Мујага Шерић, Сулејман Ђоралић, Шукрија Долић, Ђорђе Вујасиновић и Ђелам Ахмед, Записник од 13. јула 1946. године.

⁹ С. Вујасиновић, *н.г.*, 20.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55883. Свједоци Мујага Шерић, Сулејман Ђоралић, Шукрија Долић, Ђорђе Вујасиновић и Ђелам Ахмед, Записник од 13. јула 1946. године.

Тркуља и Душан Благојевић. Поред појединих жртава наводи се читав низ имена усташа одговорних за овај транспорт. На основу овог можемо закључити да је свједоцима јако добро познато ово хапшење, као и имена самих судионика. Поименични судионици и одговорна лица за овај злочин по изјавама свједока из записника су: усташки логорник Ивица Варовић, родом из Бугојна, Сулејман бег Церић из Бос. Дубице, Јосип Мажар из Бос. Дубице, Петар Мажар из Бос. Дубице, Маријана Марић из Госпића, Адам Церић из Бос. Дубице, Крешо Мишковић из Бос. Дубице, Идриз Бејатовић из Бос. Дубице, Едуард Волман, римокатолички свештеник у Бос. Дубици, родом из Граца.¹¹

За 108 поименично пописаних жртава утврђен је идентитет и у литератури се воде као убијени у глинској цркви или у мјесту Глина 2. августа 1941. године.¹² Исто тако, постоји литература која негира убиство 108 Дубичана у глинској цркви.¹³ Аралица тврди да нико из Босанске Дубице није убијен у Богородичиној цркви у Глини. Позива на рад Бранка Бокана о страдању Срба у Босанској Крајини 1941. године као и на владика Атанасија Јефтића. Радови двојице поменутих су уопштени и нису засновани да дубљем истраживању првих злочина на простору Босанске Дубице већ се набрајају у склопу бројних усташких злочина лjeta 1941. године над српским становништвом. Још један аутор који помиње масовне злочине над Србима у Босанској Дубици првих мјесеци НДХ је др Здравко Антонић. Он је приредио Документа о геноциду над Србима од априла до августа 1941. године. За Босанску Дубицу у јулу 1941. године пише да је ухапшено око 200 Срба, од којих је 100 убијено одмах у Дубици, док је других 100 упућено у концентрационе логоре, гдје су потом ликвидирани.¹⁴ Ова три истраживања могу да се користе као основа за даље истраживање, никако за коначну анализу. Одбацујемо тврдњу Ђуре Аралице, јер аутору нису били доступни релевантнији извори, попут Земаљске комисије.

¹¹ Исто.

¹² Милка Љубичић, Милан Буњац, *Покољ Срба у Глинској православној цркви*, Глина 1995, 58-60; Симо Брдар, *Црни ујлеињак*, Бања Лука - Козарска Дубица 1997, 18-21.

¹³ Ђ. Аралица, *н.д.*, 241.

¹⁴ *Документи о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941. године*, приредио др Здравко Антонић, Бања Лука - Српско Сарајево 2001, 130.

Аралица у својој књизи хронолошки пише о масовним усташким злочинима према српском становништву на подручју Кордуна, јула 1941. године. Злочини су се десили у периоду од 24. јула до 8. августа 1941. године, док се злочин у глинској цркви догодио 29/30. јула и 4. августа 1941. године,¹⁵ иако наводи и могућност још којег покоља у цркви.¹⁶ Веома документовано и са више извора говори о намјери власти у НДХ на који начин да се ријешу српско питање на подручју Кордуна, што је у коначници био и образац и за друга мјеста махом насељена српским становништвом.¹⁷

Треба напоменути да је у склопу спомен-обилежја у Глини било уписано свих 108 имена жртава из Дубице. Поименичан број убијених наводимо у раду. У монографији Душана Самарџије¹⁸ за већину убијених са списка као мјесто страдања наводи се Босанска Дубица, 1941. године. Поименичан списак убијених Дубичана у цркви Рођења Пресвете Богородице у Глини:¹⁹

1. Алавук (Илија) Перо, 1895, село Верија
2. Бакић (Јово) Раде, 1909, из села Новоселци
3. Батић (Марко) Мијајло, 1890, из села Драксенић
4. Башић (Јефто) Јово, 1870, из села Новоселци
5. Бижић (Симо) Дмитар, 1900, из села Вриоци
6. Бижић (Симо) Никола, 1893, из села Вриоци
7. Бижић (Илија) Станко, 1904, из села Вриоци
8. Благојевић Душан, 1900, из Дубице
9. Бошчанин (Миле) Дмитар, 1902, из села Суваја

¹⁵ Ћ. Аралица, *н.г.*, 220.

¹⁶ Исто, 130-131.

¹⁷ Исто, 47-150.

¹⁸ Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, по селима село Агинци стр. 275, Драксенић стр. 350, Фурде стр. 366, Хаџибаир стр. 383, Комленац стр. 407, Новоселци стр. 479, Парнице стр. 484, Скључани стр. 505, Суваја стр. 518, стр. 563 Босанска Дубица.

¹⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55883. Свјedoци Мујага Шерић, Сулејман Ђоралић, Шукрија Долић, Ђорђе Вујасиновић и Ђелам Ахмед, Записник од 13. јула 1946. године; Милка Љубичић Милан Буњац, *Покољ Срба у њинској православној цркви*, Глина 1995, 58-60; Симо Брдар, *Црни уљешњак*, Бања Лука - Козарска Дубица 1997, 18-21.

10. Вејиновић Душан, 1906, из села Парнице
11. Вукмировић Ђорђе, 1890, из Дубице
12. Грбић (Давид) Гњатија, 1894, из села Вриоци
13. Грбић (Тривун) Илија, 1896, из села Комленац
14. Грбић (Гњатија) Миле, 1922, из села Вриоци
15. Делић (Стево) Миладин, 1910, из села Хаџибаир
16. Делић (Исо) Милан, 1888, из села Хаџибаир
17. Делић (Никола) Милош, 1920, из села Хаџибаир
18. Делић (Павле) Никола, 1880, из села Хаџибаир
19. Добрић (Милош) Владо, 1920, из села Скључани
20. Добрић (Симо) Милош, 1896, из села Скључани
21. Дозет (Петар) Божо, 1908, из села Новоселци
22. Дрвеница (Стана) Стојан, 1923, из села Фурде
23. Дрљача Бранко, 1910, из Дубице
24. Заклан (Тривун) Ђуро, 1893, из села Вриоци
25. Затезало (Ђуро) Душан, 1933, из села Вриоци
26. Затезало (Дмитар) Ђуро, 1910, из села Вриоци
27. Затезало (Ђуро) Милутин, 1930, из села Вриоци
28. Јањуз (Милан) Богољуб, 1924, из села Скључани
29. Јањуз (Михајло) Драгутин, 1915, из села Скључани
30. Јањуз (Јефто) Миле, 1900, из села Скључани
31. Јањуз (Миле) Мирко, 1910, из села Скључани
32. Јањуз (Марко) Славко, 1909, из села Скључани
33. Јовановић Јово, 1900, из Дубице
34. Калембер (Проко) Раде, 1891, из села Новоселци
35. Калембер (Раде) Душан, 1910, из села Новоселци
36. Калечевић Давид, 1889, из Дубице
37. Касабашић Стојан, 1908, из Дубице
38. Касаловић Стојан, 1890, из Дубице
39. Кос Павле, 1910, из села Новоселци
40. Косановић (Саво) Дмитар, 1883, из села Вриоци
41. Костић (Симо) Милош, 1920, из села Хаџибаир
42. Костић (Симо) Рајко, 1910, из села Хаџибаир
43. Кривда (Лука) Душан, 1909, из села Новоселци
44. Кривда (Гавро) Миле, 1876, из села Новоселци
45. Лончар Милан, 1923, из села Драксенић
46. Марић (Милан) Војислав, 1915, из села Скључани
47. Марић (Милан) Љубомир, 1909, из села Скључани
48. Марић Милан, 1917, из села Скључани

49. Марић (Милан) Радомир, 1928, из села Скључани
50. Марић (Милан) Светко, 1913, из села Скључани
51. Марић Стево, 1926, из села Скључани
52. Милиновић (Марко) Дмитар, 1923, из села Вриоци
53. Милиновић (Михајло) Миле, 1901, из села Вриоци
54. Мирић (Буде) Владо, 1912, из села Вриоци
55. Мирић (Дане) Војин, 1915, из села Вриоци
56. Мирић (Васо) Дане, 1898, из села Вриоци
57. Мирић (Милош) Драган, 1915, из села Вриоци
58. Мирић (Петар) Јово, 1898, из села Вриоци
59. Мирић (Дане) Милинко, 1923, из села Вриоци
60. Момчиловић Миле, 1885, из Дубице
61. Мршић (Лука) Ђуро, 1900, из села Драксенић
62. Орлић (Милан) Томо, 1885, из села Новоселци
63. Пекић (Урош) Коста, 1919, из села Агинци
64. Пекић (Остоја) Урош, 1896, из села Агинци
65. Пећанац (Симо) Душан, 1892, из села Хаџибаир
66. Пузигаћа (Никола) Бошко, 1911, из Дубице
67. Радека (Милан) Коста 1915. из села Хаџибаир
68. Радека (Милан) Славко, 1921, из села Хаџибаир
69. Радмановић Станко, 1900, из Дубице
70. Рапајић/Рапаић (Перо) Божо, 1891, из села Вриоци
71. Рапајић/Рапаић (Перо) Никола, 1897, из села Вриоци
72. Ручнов (Лазо) Милош, 1912, из села Вриоци
73. Ручнов (Петар) Пане, 1880, из села Вриоци
74. Слијепчевић Божо, 1925, из Дубице
75. Слијепчевић (Никола) Јово, 1903, из села Суваја
76. Слијепчевић Никола, 1927, из Дубице
77. Слијепчевић Срето, 1930, из Дубице
78. Стојнић (Јово) Драгоја, 1925, из села Фурде
79. Стојнић Драгољуб, 1880, из села Фурде
80. Стојнић (Чедо) Ђуро, 1895, из села Фурде
81. Стојнић (Миле) Мирко, 1918, из села Фурде
82. Стојнић (Никола) Остоја, 1915, из села Фурде
83. Стојнић (Јован) Раде, 1880, из села Фурде
84. Столић (Мићо) Мирко, 1926, из села Агинци
85. Тривић (Миле) Мирко, 1914, из села Вриоци
86. Тркуља (Јово) Драгољуб, 1923, из села Хаџибаир
87. Тркуља (Симо) Јандре, 1901, из села Хаџибаир

88. Тркуља (Симо) Јово, 1911, из села Хаџибаир
89. Тркуља (Ристо) Остоја, 1888, из села Хаџибаир
90. Тркуља (Јово) Раде, 1927, из села Хаџибаир
91. Тркуља (Ристо) Стојан, 1910, из села Хаџибаир
92. Ђурчија (Владо) Милорад, 1920, из села Агинци
93. Челица (Никола) Бранко, 1913, из села Новоселци
94. Челица (Раде) Васо, 1921, из села Новоселци
95. Челица (Раде) Глишо, 1926, из села Новоселци
96. Челица (Перо) Душан, 1926, из села Новоселци
97. Челица (Божо) Илија, 1910, из села Новоселци
98. Челица (Васо) Јован, 1887, из села Новоселци
99. Челица (Ристо) Миле, 1908, из села Новоселци
100. Челица (Ђуро) Милинко, 1920, из села Новоселци
101. Челица (Божо) Милорад, 1908, из села Новоселци
102. Челица (Тешо) Мирко, 1913, из села Новоселци
103. Челица (Миле) Мићо, 1886, из села Новоселци
104. Челица (Васо) Перо, 1890, из села Новоселци
105. Челица (Перо) Раде, 1922, из села Новоселци
106. Шаркан (Симо) Драгутин, 1900, из села Комленац
107. Шаркан (Миле) Мирко, 1906, из села Комленац
108. Шкара (Анте) Богдан, 1875, из села Суваја.

Услиједила су нова хапшења, о чему нам свједочи други записник, у којем се поименично набраја 35 имена Дубичана који су ухапшени 26. јула 1941. године. Међу усташама који су учествовали у хапшењу наводе се Иво Ходак из села Бјелајци, Марко Вуковић из села Влашковци, Марко Сабљак из села Влашковци, Миле Сабљак из села Влашковци, Миле Вуковић из села Парнице²⁰ Поједини са списка наводе се као жртве убијене у Глини иако су присутна неслагања у појединим годинама рођења жртава.

Потом, 27. јула убијен је Боро Кењало, од стране усташе Мате Рукавине на Латићевом брду. Сљедећег дана убијени су Тина Вукмировић и син Милан Вукмировић, док је супруг Ђорђе Вукмировић од-

²⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55888, Свјedoци Радуловић Јела, Љубан Башић, Душан Ђурић, Ђурић Јела, Милка Бановић и Радосава Миланковић, Записник од 21. јула 1946. године.

веден у Глину, одакле се није вратио. Истог дана је убијен и Дане Мирић.²¹

У селу Агинци 30. јула убијено је 12 лица српске националности: Урош Мирић (30), Душан Мирић (37), Мирко Мирић (45), Риста Кондић (54), Стојан Пекић (28), Иван Маџар (50), Љубан Пећанац (24), Миле Русић (44), Богољуб Русић (25), Мирко Русић (19), Риста Драгичевић (65) и Илија Шекеровић (35). Међу усташама у групи која је убила поменуте жртве били су Перо Лукетић, Вид Кризманић из села Бјелајци, Павле Маџар из Парница, Иво Кризман из Бјелајаца, Јосо Кризманић из Бјелајаца, Перо Сабљак из Парница и Шимун Лукетић из Бјелајаца.²²

Ови злочини довели су до устанка који је почео 29/30. јула 1941. Устанак је био неплански и стихијски. Нападнута је усташка жандармеријска станица у селу Кнежица. Устаници су након тога кренули и на саму Дубицу. У почетку је устанак био слабо организован. Устаници су у борбе ишли са пољопривредним алаткама, војне униформе су биле ријеткост.²³ Крајем јула дошло је само до наставка једног нормалног процеса на овом простору, оружане борбе. Међутим, данас постоје аутори који селективно и неистинито пишу о самом почетку устанка без довољно познавања једне локалне историје. Примјер за то је књига канадског историчара Макса Берхолца²⁴ који помиње почетак устанка на подручју Бос. Дубице за потребе закључака у својој књизи. У поглављу 5, Изазов обуздавања, аутор помену-

²¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55883. Свјedoци Мујага Шерић, Сулејман Ђоралић, Шукрија Долић, Ђорђе Вујасиновић и Ћелам Ахмед, Записник од 13. јула 1946. године.

²² Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55888, Свјedoци Радуловић Јела, Љубан Башић, Душан Ђурић, Ђурић Јела, Милка Бановић и Радосава Миланковић, Записник од 21. јула 1946. године.

²³ Треба напоменути да је Козарска Дубица позната по честим ратовима, устаницима и бунама као што су: Дубички рат (1787), Јанчићева буна (1809), Прва (1858) и Друга Пецијина буна (1875), Први свјетски рат (1914), а има и већи број солунских добровољаца. Носиоци ових устанака увијек су биле српске сељачке масе, само су поводи и вријеме били други (н.а.).

²⁴ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo - Zagreb 2018.

те књиге наводи како су команданти устаника успјели спријечити колону устаника од око 1.000 људи наоружаних пољопривредним алаткама да уђу у град и да изврше покољ Хрвата и муслимана.²⁵ Он за ову тврдњу користи свједочанство Бошка Шиљековића,²⁶ у којем Шиљековић наводи да је партијско руководство донијело одлуку да застави колону устаника да не би дошло до масовних убиства²⁷. Бошко Шиљековић²⁸ је о овоме изнио неистину. Устанак је избио сти-хијски док су комунисти били на састанку и договарали о начину пружања отпора. Што се тиче обуздавања, устаници су поражени на прилазу Дубици, гдје су у селу Агинци, тачније брду Крушковац, формирали фронт.²⁹

Тих дана настављено је са хапшењем Срба који нису учествовали у устанку, њих око 40 је спроведено у дубички затвор. Усташке акције у околним селима Агинци, Новоселци, Влашковци, Вриоци, Шпиља, пратиле су спаљивање српске имовине, убиства и пљачке.³⁰

²⁵ Isto, 191.

²⁶ Isto, у књизи се налази на страни 202.

²⁷ Isto, 202.

²⁸ Један од организатора устанка на подручју Босанске Дубице. Отац му је био православни свештеник Благоја Шиљековић, парох у селу Међувође. Овде треба имати на уму послеријатну каријеру Бошка Шиљековића који је обављао низ значајних функција. У многим публикацијама, поготово везано за устанак на Козари, објавио је своје радове и тиме додавао својој биографији већу важност него што је она била у периоду борбе 1941-1945. године. Током борби на планини Козари јуна-јула 1942. године Бошко није био присутан на терену Козаре и није имао никакву битну улогу током борби (н.а.).

²⁹ М. Јанковић, *н.г.*, 42-43. И у послеријатној комунистичкој историографији добро је познат почетак устанка који потврђује ауторову тврдњу. Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 123. Dragutin Čurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški Narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor 1982, 44. У извјештају хрватске војске напоручника Јосипа Томића детаљно се описују борбе са устаницима. Борбе су биле интензивне, приликом којих су усташе починиле злочине над српским становништвом које су затекли код својих кућа. Борбе су заустављене у селу Агинци, гдје је и формирана линија раздвајања. Vojnoistorijski institut, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, Beograd 1993, Izvještaj 3. satnije 3. pješačke pukovnije od 2. avgusta 1941. zapovjedništvu mjesta Bosanska Dubica o situaciji na tom terenu i zločinima ustaša nad pravoslavnim življem, 442.

Наредни злочин се догодио 3. августа када су убијени Ђоко Пећанац, Бошко Пећанац и Душан Пећанац.³¹ Осмог августа убијени су: Никола Лончар, два шурјака Николе Лончара, Душан Ракић, Радован Шкара, од стране усташе Ивана Варовића. Истог дана убијени су: Бакић Мијат, Граховац Јово, Остоја Јајчанин, Јово Делић, Стево Делић и Јово Бига.³² Убиство Николе Лончара и Остоје Јајчанина потврђује нам исказ покатоличеног Србина из Дубице, Новака Гргића, који још наводи и убиство Ђуке Ракић, Станише Ракић и Милана Шумоње. Новак не наводи конкретне датуме већ уопштено говори о првим масовним хапшењима и убиствима Срба од стране усташких власти у Босанској Дубици³³

Деветог августа, група од 188 Срба спроведена је у Хрватску Дубицу, у Цркву Свете Тројице, гдје су фотографисани два пута.³⁴ Момчило Ракић из Бос. Дубице био је у групи која је одведена у цркву. Усташе су поставиле један пушкомитраљез у цркву. Многи су се препали и почели су да плачу јер су мислили да ће их убити. Потом су их фотографисали, и издвојили групу старијих мушкараца са брковима за које су тврдили да су вође банди.³⁵ О транспорту заробљени-

³⁰ Vojnoistorijski institut, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, Beograd 1993, Izvještaj 3. satnije 3. pješačke pukovnije od 2. avgusta 1941. zapovjedništvu mjesta Bosanska Dubica o situaciji na tom terenu i zločinima ustaša nad pravoslavnim življem, 442.

³¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 55883. Свједоци Мујага Шерић, Сулејман Ђоралић, Шукрија Долић, Ђорђе Вујасиновић и Ђелам Ахмед, Записник од 13. јула 1946. године.

³² С. Брдар, *н.г.*, 16.

³³ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, Zapisnik 34966. Свједочанство Гргић Новака, трговца из Босанске Дубице, пред градском комисијом у Загребу 17. новембра 1945. године.

³⁴ Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, фото-монографија, Београд 2016. Храм Свете Тројице подигнут 1738. године, усташе су га запалиле 7. јула 1941. године, потом га прогласили неупотребљивим и наредили да се сруши. Коришћени су затвореници из Старе Градишке, 204.

³⁵ Момчило Ракић, „У усташком затвору у Босанској Дубици“, *Козара у народноослободилачком рату - записи и сјећања I*, Београд 1971, 151-157.

ка из затвора у Босанској Дубици у православну цркву у Хрватску Дубицу оставио је сјећање и Раде Бига из села Суваја. Он наводи датум 21. август 1941. године. На уласку у цркву дочекале су их усташе и неколико цивила који су их при уласку ударали сјекирама и кундацима од пушака и другим предметима. Том приликом су једни другим указивали помоћ. Наводи да је завио главу брата Милутина, може се препознати на фотографији. Дио затвореника послат је у Нову Градишку, међу њима је био и Раде Бига, а већину су убиле усташе. Били су присиљени да сруше православну цркву у Новој Градишци и синагогу, након чега је њих 15 послато кући у Бос. Дубицу.³⁶ Новак Гргић свједочи да је био у овој групи ухапшених Срба који су транспортовани у Нову Градишку. Прво су били смјештени у један подрум, у којем је недостајало кисеоника, те је дошло до масовног падања затвореника у несвијест а након тога су премјештени у сушницу за жито. Одатле су били присиљени да руше православну цркву у Новој Градишци. Након тога су пуштени, да би Новак завршио у Загребу због здравствених разлога и требало је да се врати у Нову Градишку након лијечења. Нашао је четири свједока у Загребу, прешао на римокатоличку вјеру, и до краја рата је остао у Загребу.³⁷

³⁶ Борко Арсенић, Ђуро Милиновић, *Пламен ѿд Козаром*, Сарајево 1969, 58-60.

³⁷ Архив Босне и Херцеговине, фонд Земалска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача за Босну и Херцеговину, Зписници, Срез Босанска Дубица, кутија 23, Зписник 34966. Свједочанство Гргић Новака, трговца из Босанске Дубице, пред градском комисијом у Загребу 17. новембра 1945. године.

Фотографије³⁸ заробљених Срба са подручја Козарске Дубице,
Храм Свете Тројице у Хрватској Дубици

³⁸ Фотографије се у литератури наводе да су настале на више различитих мјеста, у Глини, у Босанској Дубици, а заправо су настале у већ поменутом храму. Постоје и више свједочанстава која наводе гдје су настале фотографије Момчила Ракића, Раде Биге. Храм Свете Тројице у Хрватској Дубици, лијево на фотографији. На фотографији се види и радња Јове Биуковића, Србина из Хрватске Слабиње, власника кречана у селу Баћин, које ће усташе претворити у логор у склопу Концентрационог логора Јасеновац, а сам Јово је убијен 1945. од стране усташа у поменутиим кречанама. Фотографије преузета из: Јован Мирковић, *Сјрадање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, фото-монографија, Београд 2016. 49.

Фотографија Хрватске Дубице³⁹

Половином августа, власти НДХ су покренуле прву војну акцију на устанике, у литератури познатију као Румлерова офанзива. Овим се и завршава први талас усташких злочина над српским становништвом на подручју Дубице и почели они који у стварности нису ни престали до краја рата 1945. године.

Закључак

Почетак прогона и први злочини на подручју Босанске Дубице 1941. године наговестили су шта се догађало током Другог свјетског рата на поменутом простору. Устанак против власти НДХ и усташа изазвао је њихов однос према српском становништву. Велик

³⁹ Димић, Мирко, *Козарска Дубица, мјесто злочина јеноцида над Србима у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, Каталог изложбе, Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“, 2018, 10.

број Срба из Дубице је у лето 1941. године транспортован и убијен у другим мјестима, а то се није могло десити без подршке власти. У овом раду приказан је почетак таквог односа на једном микроплану, а који се догађао на цијелој територији НДХ на којој су били насељени Срби.

Необјављени извори

- Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu.
- ЈУСП Доња Градина, Збирка фотографија

Објављени извори

- Vojnoistorijski institut, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, Tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, Beograd 1993.
- *Документи о јеноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941. године*, приредио др Здравко Антонић, Бања Лука – Српско Сарајево 2001.
- Меморијални музеј на Мраковици, стална поставка,
- Јован Мирковић, *Спрагање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, фото-монографија, Београд 2016.

Литература

- Samardžija, Dušan D., *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.
- Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo Zagreb 2018.
- Dragutin Čurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški Narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor 1982.
- Славко Вујасиновић, *Срби као птице - мемоари*, приредио Симо Брдар, Бања Лука 1994.
- Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018.

- *Козара у народноослободилачком рату - записи и сјећања I*, Београд 1971.
- Милка Љубичић, Милан Буњац, *Покољ Срба у глинској православној цркви*, Глина 1995.
- Симо Брдар, *Црни уплетњак*, Бања Лука - Козарска Дубица 1997.
- Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, друго издање, Музеј жртва геноцида, Београд 2011.
- Борко Арсенић, Ђуро Милиновић, *Пламен под Козаром*, Сарајево 1969.
- Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967.

Mirko Dimić

The first mass crime of the Ustaše against the Serbs in Bosanska Dubica

The beginning of the persecution of the Serb population by the Independent State of Croatia and the Ustaše in the District of Bosanska Dubica in 1941. had a following order: takeover of power, enforcement of compulsory labor, arrests, robberies, individual and mass executions. This kind of treatment imposed by the authorities lead to a mass uprising. The armed struggle of the Serb people in turn inspired even more intensive crimes by the Ustaše, and this lasted until the end of the war in 1945. This paper attempts to demonstrate the first mass arrests and the crimes committed throughout April to mid August 1941 on the territory of the District of Bosanska Dubica.

О неким непописаним жртвама Холокауста са простора НДХ

Милош М. Дамјановић

Докторанд; Универзитет у Приштини,
Филозофски факултет Косовска
Митровица;
milos_damjanovic@yahoo.com

Кратки научни рад
УДК 341.322.5-053.2(497.13)"1941/1945"
DOI 10.7251/TOP2208080D

Апстракт: На територији сателитске нацистичке творевине зване Независна Држава Хрватска од њеног настанка 1941. године па све до самог краја Другог светског рата 1945. године злочиначки усташки режим активно је, систематски и брутално вршио геноцид над Србима, Ромима и Јеврејима. Масовно и планско убијање Јевреја започето је убрзо по проглашењу ове марионетске Хитлерове државе, чиме је усташки режим у Загребу заправо био први чинилац у реализацији „коначног решења јеврејског питања“ односно биолошке екстерминације Аврамове деце, пре него што су и сами њихови идеолошко-политички покровитељи дефинитивно усвојили исти циљ на конференцији нацистичке врхушке у Ванзеу 1942. године. Холокауст који се континуирано и немилосрдно спроводио на територији НДХ све време њеног постојања однео је преко 30.000 живота југословенских Јевреја. И после пуних 75 година од престанка лова и ликвидације Јевреја у НДХ, упркос упорним и педантним истраживањима генерација историчара, још увек је непознат идентитет многих жртава. На овом месту биће презентовано више досад неидентификованих јеврејских лица која су у животу дочекала оснивање НДХ али чија је ратна судбина непозната па се нису могла наћи ни на једном од спискова преживелих, несталих или убијених. Иако се без чврстог доказа о времену окончању њиховог живота оне не могу поуздано сврстати у жртве Холокауста, излазак на светлост дана ових особа може бити добро полазиште за даљу потрагу о њиховој ратној судбини и поузданом утврђивању њихове припадности категорији жртава или преживелих Холокауста.

Кључне ријечи: Јевреји; Холокауст; Независна Држава Хрватска; Загреб; усташе; геноцид

Настала као продукт новог нацистичког европског поретка, марионетска ратна творевина Хрватска садржала је унутар својих граница више стотина хиљада расно непожељне популације. Заправо је око 2.000.000 људи трпело најгрубљу дискриминацију, од чега је приближно 100.000 Јевреја и Рома било предмет расне, а 1.900.000 Срба уједно и верске легислативне дискриминације. Од првог дана на удару усташких властодржаца нашли су се Срби, Јевреји и Роми, изложени свим облицима дискриминације и терора. У духу хармонизације политичких односа са ментором у Берлину, усташки режим је у свој државотворни програм укомпоновао аријевске елементе нацистичке идеологије. Јеврејско становништво било је распрострањено у свим регијама овога „царства зла“. Најгушће је јеврејски живаљ на тлу Независне Државе Хрватске био концентрисан у престолу Загребу, где је, према неким проценама, десет година пре оснивања ове злочиначке творевине живело око 13.000 јеврејских грађана.¹ И дојучерашњи трећи град по броју јеврејских житеља у Краљевини Југославији, Сарајево, са својих преко 10.000 сефардских и ашкенаских припадника, нашао се у окриљу негостољубиве, ксенофобне хрватске државе.² За нешто краће од месец дана од проглашења Независне Државе Хрватске, крајем априла 1941. године обзнањене су главне антисемитске мере, од којих је темељна била „Законска одредба о расној припадности“, којом су дефинисане аријске и неаријске категорије држављана.³ Могућности за преживљавање из дана у дан бивале су све лимитираније. Јавним изопштењем и демонизацијом Јевреји су доведени у безнадежно стање. Угрожен им је постао и голи опстанак. Нешто веће изгледе за одлагање неминовног уништења и прилике за спасење путем бекства и одласка у партизане имали су јеврејски лекари који су због дефицитарности струке и епидемије ендемског сифилиса у Босни били поштеђени усрђивања у првим таласима услед одлука власти да искористе њихове потенцијале за здравствене пројекте.⁴ Холокауст су могли избећи и

¹ I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb 2004, 307.

² A. Hasanhodžić, R. Rustemović, *After the traces of our neighbors: Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust*, Sarajevo 2015, p. 244.

³ E. Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2014, 83.

⁴ Више о спасоносном белом мантилу и партизанским јединицама као платформама за спасење видети у сећањима преживелог Јеврејина настањеног у Загребу: S. Julius, *Ni crven ni mrtav. Odrastanje u bivšoj Jugoslaviji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata*, Zagreb 2005.

понеки јеврејски мушкарци мобилисани у домобранске јединице, што је био случај са земунским Јеврејином Александром Коном.⁵ Ендемски ретки били су примери спасавања одласком у четничке јединице, какав је случај био са дервентским Јеврејином Левијем Ашке-назијем.⁶

Сл. 1 - Леви Ашкенази са сестром Џојом у Дервенти 1930. године (Архива Ронија Ашкеназија из Кидрона, Израел)

Биолошка екстерминација Јевреја у усташкој Хрватској започела је већ месец дана по конституисању расистичке државе. Преживели загребачки Јеврејин Паул Шрајнер о почецима прогона својих сународника и родбине у усташкој престоници забележио је у

⁵ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Дописница Жујана* 22. 11. 1943. *Таш - домобран Александар Кон, Дервенџа*.

⁶ Интервју аутора са Ронијем Ашкеназијем из Кидрона, Израел, Кидрон, 22. јул 2018.

својим сећањима: „У свибњу 1941. почела је прва фаза истребљења хрватских Жидова. Тог мјесеца мој дјед и читава његова обитељ ухићени су и приведени у један павиљон Загребачког велесајма, који је служио као сабирно мјесто. Њихову су кућу у међувремену запосјели усташе“.⁷ Преко ноћи положај Јевреја који су се затекли на територији под контролом НДХ постао је несношљив. Са још већим потешкоћама имали су да се носе јеврејске избеглице из других европских држава које је Априлски рат и формирање НДХ затекао у Југославији, односно творевинама насталим на њеним рушевинама. За разлику од домицилних Јевреја, они су оскудевали са основном економском базом неопходном за продужетак животне егзистенције коју су до рата и окупације 1941. године подмиривали ослањајући се на подршку јеврејских домаћина, првенствено Мјесног одбора за помоћ Јеврејима из Њемачке у Загребу.⁸ Материјалне помоћи су остали ускраћени већ средином априла 1941. године, пошто је усташко рударство, заједно са Гестапоом, Жидовској богоштовној општини у Загребу запленило општинску зграду са свим инвентаром, новчаним и вредносним папирима, уједно блокирајући банковне рачуне јеврејске општине.⁹

⁷ P. Schreiner, *Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014, 44.

⁸ М. М. Дамјановић, *О неким активностима југословенске јеврејске заједнице према јеврејским избељцима из Средње Европе (1933-1941)*, у: Р. Стојсављевић (ур.), *Синајоце и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи*. Међународни научни зборник, Нови Сад 2021, 135-152.

⁹ А. М. Gruenfelder, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933-1945)*, Zagreb 2018, 119-120.

Сл. 2 - Загрепчанин Армин Голдштајн, жртва Холокауста у НДХ (Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини СХС / Југославији, *Зајребачки електрички шрамвај, мјесечна љружна карџа инж. Голдшџајн Армин*)

Физичка ликвидација Јевреја у НДХ плански је спровођена на најзверскији начин много пре него што су њихови нацистички покровитељи дефинитивно одредили и дефинисали методологију „коначног решења јеврејског питања“ на конференцији партијске и државне врхушке у Ванзеу 20. јануара 1942. године. Само из тих разлога, шеф Главног безбедносног уреда Трећег рајха Рајнхард Хајдрих (1904-1942) могао је да изнесе

уверење да никаквих потешкоћа око имплементације Холокауста неће бити у Хрватској, где су припреме увелико биле у току.¹⁰ Упоредо са одвијањем регистрације загребачких Јевреја и њиховим таргетирањем израженим и кроз издавање посебних жидовских легитимација, спровођен је масовни терор и ликвидација Јевреја на стратиштима широм НДХ. Непосредно по оснивању логора смрти Јасеновац у њему ће бити депортовани бројни Јевреји, од којих многи и из главног града сателитске хрватске државе. У Јасеновцу је још лета 1941. године заточен загребачки инжењер, електрични обртник Армин Голдштајн, рођен 17. децембра 1892. године у Ружомбероку од оца Филипа и мати Евгеније, који је ликвидиран већ до краја прве ратне године у рату основане НДХ. Нешто пре Априлског рата и почетка спровођења Холокауста на југословенском тлу, Армин Голдштајн је боравио у Београду, где се 23. марта 1941. године пријавио градским властима са боравиштем у Улици Маршала Пилсудског 24/II, код станодавца Алфреда Голдштајна. Успостава усташких власти затекла га је на тлу НДХ, где је најпре лишен слободе, а потом и живота у

¹⁰ С. Фридлендер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945*, Београд 2013, 487.

најмонструознијем логору смрти.¹¹ У јасеновачком комплексу логора смрт је прогутала више од половине јеврејских жртава са простора НДХ и више од трећине загребачких Јевреја настрадалих у Холокаусту од 1941. до 1945. године.¹²

Идентитет свих јеврејских жртава на простору НДХ није ра-светљен до данашњих дана. Такође, остала је непозната судбина у рату многих Јевреја настањених или потеклих са тла које је обухвата-ла ова геноцидна творевина. Подстрекнути тиме, одлучили смо се да изнесемо основне идентитетске одреднице и биографске податке о 29 Јевреја настањених на тлу НДХ чија је животна судбина непозна-та. Од овог броја, за 24 особе се поуздано зна да су у животу дочека-ле усточице усташке власти у Загребу, пошто су их исте пописале и стигматизовале доделом посебних, жидовских легитимација које су нам послужиле за идентитетско одређење истих лица. За једну је-врејску особу установили смо да је Априлски рат и окупацију дочека-ла у Београду, док за преосталих четири не можемо са сигурношћу установити јесу ли живи и где дочекали Други светски рат и с тим најуже повезан Холокауст. Претражујући најбогатију онлајн базу жр-тава Холокауста, коју баштини водећа истраживачка и меморијална установа Јад Вашем, установили смо да се ниједно од тражених лица не налази на списку уморених. Истовремено и најсадржајнија ризни-ца жртава и преживелих Холокауста са тла данашње Хрватске, коју педантно води и ажурно негује ЦЕНДО, оставио нас је ускраћеним за откривање било каквих показатеља о ратној судбини тражених људи. Како о њима не постоје никакви подаци у даљем току и по окончању рата, постоји могућност да су настрадали у Холокаусту. Изношење на увид њихових идентитета може бити од користи буду-ћим истраживачима и полазиште за даље минуциозне претраге које би резултирале утврђивањем њихове сигурне судбине у рату. У да-љем делу рада доносимо фактографију о њима:

¹¹ Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАБ), Фонд Управа града Бео-града (у даљем тексту УГБ), Картотека житеља града Београда и Земуна (у даљем тексту КЖГБИЗ), *Голдшвајн Армин; М. Švob, Židovi u Hrvatskoj. Baza podataka Istraživačkog i dokumentacijskog centra CENDO. Korekcije i do-pune*, Zagreb 2021, 360.

¹² I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, 302.

1. Хемер Андрија, рођен 22. јануара 1919. године у Винковцима, са пребивалиштем у Загребу у Мартићевој улици 51. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 3. јула 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 861.¹³ Даља судбина непозната.

2. Енгел Јакоб, рођен 27. августа 1911. године у Бјеловару, са пребивалиштем у Загребу на Спелбурку 41. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 21. маја 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1275.¹⁴ Даља судбина непозната.

Сл. 3 и 4 - Андрија Хемер и Јакоб Енгел (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Андрија Хемер; Јакоб Енгел*)

¹³ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Андрија Хемер.*

¹⁴ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Јакоб Енгел.*

3. Барух Емил, рођен 24. фебруара 1910. године у Карловцу, са пребивалиштем у Загребу у Таборској улици 28. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 11. јуна 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1364.¹⁵ Даља судбина непозната.

4. Бах Јозефина, рођена 4. новембра 1919. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Мартићевој улици 64. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 13. јуна 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 1373.¹⁶ Даља судбина непозната.

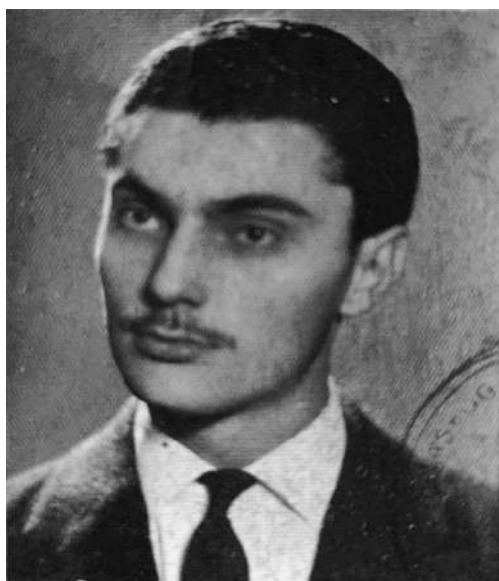
Сл. 5 и 6 - Емил Барух и Јозефина Бах (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Емил Барух; Јозефина Бах*)

¹⁵ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Емил Барух.*

¹⁶ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Јозефина Бах.*

5. Енгел Андрија, рођен 21. августа 1918. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу на Илици 43. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 21. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1432.¹⁷ Даља судбина непозната.

6. Лерер Ладислав, рођен 10. јула 1915. године у Сиску, са пребивалиштем у Загребу у Мартићевој улици 34. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 26. јуна 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1443.¹⁸ Даља судбина непозната.

Сл. 7 и 8 - Андрија Енгел и Ладислав Лерер (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Андрија Енџел; Ладислав Лерер*)

¹⁷ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Андрија Енџел.*

¹⁸ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Ладислав Лерер.*

7. Рифер Емил, рођен 30. децембра 1916. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Трумбићевој улици 16. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 26. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1462.¹⁹ Даља судбина непозната.

8. Шавли Иван, рођен 26. септембра 1917. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Таборској улици 33. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 31. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1484.²⁰ Даља судбина непозната.

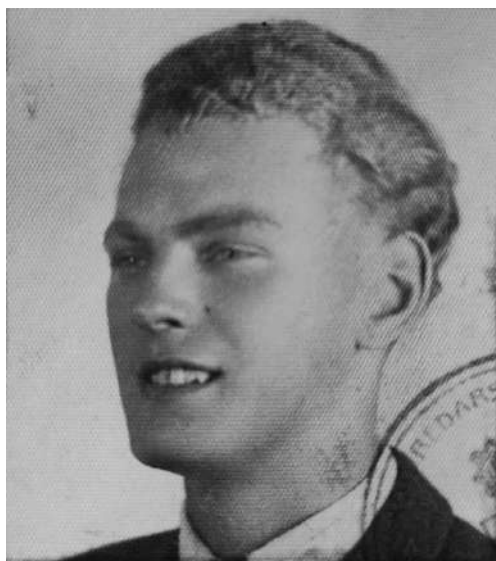
Сл. 9 и 10 - Емил Рифер и Иван Шавли (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијонација Емил Рифер; Иван Шавли*)

¹⁹ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијонација Емил Рифер.*

²⁰ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијонација Иван Шавли.*

9. Гутман Еуген, рођен 25. фебруара 1921. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Таборској улици 64. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 28. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1502.²¹ Даља судбина непозната.

10. Ангел Емил, рођен 11. фебруара 1917. године у Вараждину, са пребивалиштем у Загребу на Спелбургаку 54. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 19. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1507.²² Даља судбина непозната.

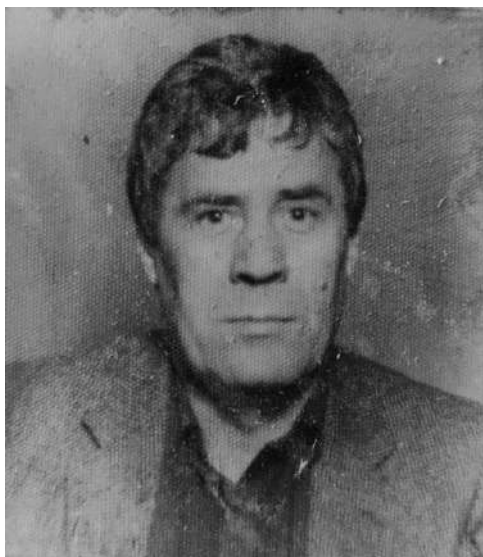
Сл. 11 и 12 - Еуген Гутман и Емил Ангел (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Еуџен Гуџман; Емил Анџел)

²¹ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Еуџен Гуџман.

²² Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Емил Анџел.

11. Лудвиг Бранко, рођен 11. априла 1901. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу на Спебрњаку 34. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 11. маја 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1516.²³ Даља судбина непозната.

12. Хемли Ладислава, рођена 22. октобра 1921. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу на Спебрњаку 56. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 15. маја 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 1534.²⁴ Даља судбина непозната.

Сл. 13 и 14 - Бранко Лудвиг и Ладислава Хемли (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Бранко Лудвиг; Ладислава Хемли)

²³ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Бранко Лудвиг.

²⁴ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Ладислава Хемли.

13. Абалес Исак, рођен 14. марта 1915. године у Карловцу, са пребивалиштем у Загребу у Таборској улици 41. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 21. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1537.²⁵ Даља судбина непозната.

14. Кремзир Еуген, рођен 20. јануара 1909. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Таборској улици 54. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1560.²⁶ Даља судбина непозната.

Сл. 15 и 16 - Исак Абалес и Еуген Кремзир (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Исак Абалес; Еуген Кремзир*)

²⁵ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Исак Абалес.*

²⁶ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијимација Еуген Кремзир.*

15. Сигман Маријана, рођена 9. маја 1920. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Мартићевој улици 71. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 24. маја 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 1567.²⁷ Даља судбина непозната.

16. Ливне Алфред, рођен 18. октобра 1914. године у Бјеловару, са пребивалиштем у Загребу у Трумбићевој улици 96. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 24. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1578.²⁸ Даља судбина непозната.

Сл. 17 и 18 - Маријана Сигман и Алфред Ливне (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Маријана Сигман; Алфред Ливне*)

²⁷ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Маријана Сигман.*

²⁸ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Алфред Ливне.*

17. Абигам Самуел, рођен 21. јула 1907. године у Винковцима, са пребивалиштем у Загребу у Таборској улици 71. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 28. априла 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1604.²⁹ Даља судбина непозната.

18. Барух Давид, рођен 27. септембра 1919. године у Вараждину, са пребивалиштем у Загребу на Илици 93. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 10. маја 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1698.³⁰ Даља судбина непозната.

Сл. 19 и 20 - Самуел Абигам и Давид Барух (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Самуел Абиам; Давид Барух)

²⁹ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Самуел Абиам.

³⁰ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Давид Барух.

19. Елзнер Анула, рођена 16. марта 1915. године у Ријечи, са пребивалиштем у Загребу на Спекрњаку 104. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 15. маја 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 1709.³¹ Даља судбина непозната.

20. Вајнер Сара, рођена 19. јуна 1911. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу на Илици 128. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 21. маја 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 1721.³² Даља судбина непозната.

Сл. 21 и 22 - Анула Елзнер и Сара Вајнер (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легишимација Анула Елзнер; Сара Вајнер*)

³¹ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легишимација Анула Елзнер.*

³² Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легишимација Сара Вајнер.*

21. Домани Ела, рођена 24. септембра 1918. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Трумбићевој улици 14. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 28. маја 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 1742.³³ Даља судбина непозната.

22. Ланг Абрахам/Алберт/Аврам, рођен у Маркушици, у Срему 6. октобра 1894. године од оца Филипа и мајке Франциске. Завичајна општина била му је Вуковар. Био је професионални музичар - виртуоз на гуслама/виолини, виолински мајстор и члан Народног позоришта. Био је виолиниста Београдске филхармоније, а као солиста наступао је 21. септембра 1937. године на Радио Београду. Још раније, као прва виолина наступао је на вечери јеврејске музике 26. октобра 1930. године у организацији Јеврејске читаонице у Београду. У сали Јеврејске читаонице гостовао је и касније, 8. марта 1936. године. По природи посла живео је у Београду, где се први пут пријавио градским властима 23. децембра 1930. године, боравећи код станодавца Лепе Павловић на Краљевом тргу 21/III. Коју годину касније, 30. новембра 1932. године, пријавио се код станодавца Лепосаве Новковић у Улици Цара Уроша 15. Као члан Народног позоришта пријавио се на београдско пребивалиште 20. марта 1936. године код станодавца Хуга Давидовића у Улици Краља Петра 54. Потом је променио адресу, пријавивши се 4. јуна 1937. године код станодавца Петра Петровића у Палмотићевој улици број 13. Венчао се 13. новембра 1938. године са Дором, рођеном 13. октобра 1904. године у Пријепољу. Супругу је пријавио на београдску адресу 1. фебруара 1939. године. Овога пута станодавац некретнине у Чика Љубиној 10/А била им је Авалска задруга. У престоници је брачни пар Ланг дочекао Априлски рат, капитулацију и окупацију домовине. У граду под нацистичком окупацијом Ланг се последњи пут пријавио градским властима 19. јуна 1941. године код станодавца Катице Хајм у Улици Краља Петра 54/IV.³⁴ Алберт Ланг је подржавао ционистички покрет, финан-

³³ Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијонација Ела Домани*.

³⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ланг Абрахам Аврам*; Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини СХС / Југославији, *Пућна исправа Абрахам (Алберт) Ланг; Радио Београд - илустровани недељни часопис за радиофонију*, Београд, бр. 38, 19. септембар 1937, стр. 6; *Правда*, Београд, бр. 11.265, 7. март 1936, стр. 14; М. Vasiljević, *Jevrejski muzičari u Beogradu. Od Balfurove deklaracije do Holokausta*, Beograd 2021, 84, 273, 275.

сијски помажући акције Савеза циониста Југославије. Тако је априла 1940. године даровао 47 динара за потребе фонда Керен Кејемет Лејисраел, септембра месеца још 40 динара, а октобра додатних 31 динар.³⁵ Ланг је новчане приносе фонду ККЛ прилагао и ранијих година, тако је септембра 1939. године приложио непознати износ у сврху откупа од честитања.³⁶ Даља судбина Ланга, после јуна 1941. године нам је непозната.

Сл. 23 и 24 - Ела Домани и Алберт Ланг (Архива аутора, Фонд Холокауст у Југославији, *Независна Држава Хрватска, жидовска лејишимација Ела Домани*; Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини СХС / Југославији, *Пушина исјрава Абрахам (Алберт) Лані*)

³⁵ *Židov*, Zagreb, br. 20, 17. maj 1940, str. 7; *Židov*, Zagreb, br. 43, 20. oktobar 1940, str. 5; *Židov*, Zagreb, br. 47, 15. novembar 1940, str. 5.

³⁶ *Židov*, Zagreb, br. 42, 13. oktobar 1939, str. 8.

23. Вајс Хуго, рођен 1885. године у Новој Градишки, са пребивалиштем у Загребу у Улици Краљице Марије број 23. Био је власник творнице и трговачки путник.³⁷ Непознато нам је да ли је жив дочекао оснивање геноцидне творевине НДХ, да ли је и где доживео избијање Другог светског рата и спровођење политике „коначног решења јеврејског питања“, те каква му је била судбина.

24. Шехтер Марко, др, рођен 30. маја 1887. године од оца Јосипа и мати Јетеле. Југословенски држављанин, завичајно место му је било Торекије у Пољској. Живео је претежно у Сарајеву. Био је шеф одсека Државне железнице. Указом Министарства саобраћаја др Шехтер је постављен за шефа радионичког одсека машинског одељења при Генералној дирекцији државних железница у Београду октобра 1926. године. С тим у вези треба да објаснимо долазак инжењера Шехтера из Сарајева у Београд почетком новембра исте године и одседање у престоничком хотелу „Палас“. Привремено је боравио у Београду, где се први пут пријавио градским властима 23. новембра 1926. године у стамбеном објекту у Хиландарској улици број 18. Следеће пријављивање збило се 20. јануара 1928. године, када је за станодавца имао Адама Бејакова на адреси Риге од Фере број 17. У међувремену, почетком марта 1927. године решењем Министарства саобраћаја др Шехтер је именован за помоћника управника радионице Сарајево на територији Дирекције државних железница – Сарајево.³⁸ Непознато нам је да ли је жив дочекао оснивање геноцидне творевине НДХ, да ли је и где доживео избијање Другог светског рата и спровођење политике „коначног решења јеврејског питања“, те каква му је била судбина.

³⁷ Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини СХС / Југославији, *Легендација за шрџовачке џуџнике за џуџовања у Краљевини Јуџославији Хуџо Вајс*.

³⁸ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *др Шехтер Марко; Правда*, Београд, бр. 288, 21. октобар 1926, стр. 7; *Време*, Београд, бр. 1752, 4. новембар 1926, стр. 7; *Време*, Београд, бр. 1868, 2. март 1927, стр. 2.

Сл. 25 и 26 - Хуго Вајс и Марко Шехтер у средини фотографије (Архива аутора, Фонд Јевреји у Краљевини СХС / Југославији, *Лејџимаџија за њрџовачке љуџ-нике за љуџовања у Краљевини Јуџославију Хуџо Вајс*; Архива аутора, Фототека југословенских Јевреја, *др Марко Шехтер, Сарајево 1924*)

25. Кезер Адолф, рођен 6. јуна 1889. године од оца Хинка и мати Розе у месту Луни у Чехословачкој, а завичајна општина му је била Дануснице. Чехословачки држављанин. Био је ожењен Софијом Кон, рођеном 11. септембра 1884. године у Путинцима, у Срему. Живео је у Земуну, у Улици Краља Петра бр. 24. Био је директор ресторана у Чехословачком дому. С тим у вези, пријавио се 30. марта 1934. године градским властима са пребивалиштем у Гарашаниновој улици 39/II код станодавца „Ресторан Чехословачки дом“, одакле се одјавио 1. септембра исте године отишавши за Земун.³⁹ У непотпуно сачуваним матицама рођених, венчаних и умрлих Јеврејске вероисповедне општине Земун није регистрован помен Адолфа Кезера и чланова његове породице.⁴⁰ Није нам познато да ли је дочекао нацистичке окупаторе и усташку власт у Земуну и каква му је била ратна судбина. Супруга од које се развео, Софија Кезер, са станом у Гајевој улици број 11, одазвала се усташкој наредби о достављању имовинских података јеврејских власника, па је у испуњеној пријави 25. октобра 1941. године навела да од покретнина и материјалних вредности поседује 15.000 куна у готовини, један златни венчани прстен у вредности од 300 куна, један златни сат у вредности од 1.500 куна, две намештене собе, једну кухињу, одећу, доњи веш и животне намирнице у вредности од 6.000 куна.⁴¹

26. Тимар Артур, инжењер из Новог Сада. За живота у „Српској Атини“ уписао се 1921. године са 100 динара у Инвестициони зајам код Српске трговачке банке д. д. Нови Сад. Венчао се 29. октобра 1922. године у Старом Бечеју са Јулишком Дајч из истог места. У Новом Саду рођена су им и деца, синови Золтан – Иштван 19. октобра 1923. године и Миклош – Ендре 12. јуна 1925. године. Током 1932. године затичемо га на дужности инжењера Доњосавске теренске техничке секције. Са супругом Јуцом и децом Золтијем и Бандијем живео је 1940. године у Сарајеву, у Улици Мехмед паше Соколовића 11/Л.⁴² Присуство јеврејског рода Тимар на простору Босне и Херцеговине у прошлости није познато у досад истраженим архивским документима.⁴³ Није нам познато јесу ли дочекали формирање усташких власти у Сарајеву и каква је била ратна судбина ове породице бачких Јевреја настањених у Босни.

³⁹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Кезер Адолф*.

⁴⁰ Види: Р. Сремац, *Јеврејске породице у Земуну и околини*, Нови Сад 2020.

⁴¹ R. Sremac, *Holokaust u Sremlu – građa*, Šid 2019, 274.

⁴² Засїава - оріан Радикалне сїранке, Нови Сад, бр. 211, 18. септембар 1921, стр. 2; Засїава - оріан Радикалне сїранке, Нови Сад, бр. 245, 28. октобар 1922, стр. 4; Време, Београд, бр. 3894, 3. новембар 1932, стр. 3; Архива аутора, Фототека југословенских Јевреја, Фоїоїрафија доїиснициа Сарајево - Оравииа 22. авїусїї 1940; R. Sremac, *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini*, Šid 2019, 256.

⁴³ Види: Е. Tauber, М. Gašić, *Jevrejska prezimena u arhivskim dokumentima Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2013.

Сл. 27 и 28 - Адолф Кезер испред своје трговачке радње и Артур Тимар са породицом (Архива аутора, Фототека југословенских Јевреја, Адолф Кезер; Фотографија дојисница Сарајево - Оравића 22. август 1940)

27. Вигер (Wiger) Елена, рођена 10. маја 1918. године у Загребу, са пребивалиштем у Загребу у Мартићевој улици 38. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 19. маја 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 649.⁴⁴ Даља судбина непозната.

28. Корски Мира, рођена 21. јуна 1912. године у Сиску, са пребивалиштем у Загребу на Илици бр. 28. Пријавила се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 12. јуна 1941. године, које јој је издало жидовску легитимацију под бројем 736.⁴⁵ Даља судбина непозната.

29. Гутман Виктор, рођен 13. октобра 1895. године у Карловцу, са пребивалиштем у Загребу на Илици бр. 66. Пријавио се Усташком редарственом повјереништву у Загребу - Жидовски одсјек 24. јуна 1941. године, које му је издало жидовску легитимацију под бројем 1031.⁴⁶ Даља судбина непозната.

⁴⁴ Архива Драгана Давидовића из Бања Луке, Република Српска, *Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Елена Вигер.*

⁴⁵ Архива Драгана Давидовића из Бања Луке, Република Српска, *Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Мира Корски.*

⁴⁶ Архива Драгана Давидовића из Бања Луке, Република Српска, *Независна Држава Хрватска, жидовска легитимација Виктор Гутман.*

Сл. 29, 30 и 31 - Елена Вигер, Мира Корски и Виктор Гутман (Архива Драгана Давидовића из Бање Луке, Република Српска, *Независна Држава Хрватска, жидовска легијонација Елена Виџер; Мира Корски; Виктор Гутман*)

Уместо закључка

У Холокаусту током Другог светског рата (1939-1945) насилним путем лишено је живота око шест милиона Јевреја. Од завршетка рата до данас утврђен је лични идентитет око пет милиона жртава највећег злочина у историји људске цивилизације. Територија Независне Државе Хрватске била је само једна од крвавих позорница широм европског континента на којима се одвијала ова најпотреснија драма људског рода и трагедијама богатог јеврејског народа. За четири године постојања овог монструозног друштвено-политичког субјекта (1941-1945) на територији под његовом фактичком ингеренцијом ликвидирано је преко 30.000 припадника јеврејског народа. И међу жртвама Шое са простора усташке државе такође се још увек налазе неидентификоване особе. У овом раду покушали смо да, на

основу грађе која је претежно у власништву аутора, делимично допринесемо процесу њихове идентификације понудивши биографске и идентитетске одреднице о 29 јеврејских особа које су хронолошки и топографски одговарале координатама на којима се одвијао злочин Холокауста у НДХ. Од овог броја, за 24 особе се поуздано може рећи да су у животу дочекале оснивање ове злочиначке творевине, иако са сигурношћу не можемо понудити одговор о њиховом животном епилогу. Све ове особе биле су настањене у Загребу, где су их усташке власти пописале већ у првим месецима своје страховладе. Већина их је и рођена у главном граду Хрватске, док су поједини били родом из Карловца, Вараждина, Винковаца, Ријеке, Сиска итд. Шеснаесторица од њих су мушкарци, двоструко више од жена, којих је осам. Осим њих, у раду смо донели податке још о петорици јеврејских лица завичајних или настањених у Загребу и другим градовима НДХ, попут Сарајева, Земуна и Вуковара. За једног од њих успели смо установити да је рат и окупацију дочекао жив у Београду али нам је његова даља животна судбина остала непозната. О осталој четворици нисмо пронашли доказе да су били у животу у време када су отпочеле антисемитске акције у местима њиховог пребивалишта, али би даља истраживања у том смеру могла помоћи у њиховој потенцијалној елиминацији или класификацији за листу жртава Холокауста из НДХ.

Необјављени извори

Историјски архив Београда

- Фонд Управа града Београда

Архива аутора

- Фонд Јевреји у Краљевини СХС / Југославији
- Фонд Холокауст у Југославији
- Фототека југословенских Јевреја

Приватне архиве

- Ашкенази Рони, Кидрон, Израел
- Давидовић Драган, Бања Лука, Република Српска

Орална историја

- Интервју аутора са Ронијем Ашкеназијем из Кидрона, Израел

Штампа

- *Време*, Београд (1926, 1927, 1932)
- *Židov*, Zagreb (1939, 1940)
- *Засџава - ориан Радикалне сџранке*, Нови Сад (1921, 1922)
- *Правда*, Београд (1926, 1936)
- *Радио Беоџрад - илусџировани недељни часоџис за радиофониџу*, Београд (1937)

Објављени извори

- Сремац Радован, *Јеврејске џородице у Земуну и околини*, Архив Војводине, Нови Сад 2020.
- Sremac Radovan, *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini*, Zavičajni klub Opštine Šid, Šid 2019.
- Sremac Radovan, *Holokaust u Sremu - грађа*, Zavičajni klub Opštine Šid, Šid 2019.

Монографије, мемоари и зборници радова

- Vasiljević Maja, *Jevrejski muzičari u Beogradu. Od Balfurove deklaracije do Holokausta*, HERAedu / Muzikološki institut SANU, Beograd 2021.
- Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi Liber, Zagreb 2004.

- Goldstein Ivo, Goldstein Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb / Novi Liber, Zagreb 2001.
- Gruenfelder Anna Maria, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933-1945)*, Srednja Europa, Zagreb 2018.
- Дамјановић М. Милош, *О неким активносћима југословенске јеврејске заједнице према јеврејским избејлицима из Средње Европе (1933-1941)*, у: Растислав Стојсављевић (ур.), *Синагоге и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи*. Међународни научни зборник, Архив Војводине, Нови Сад 2021, 135-152.
- Julius Stevo, *Ni crven ni mrtav. Odrastanje u bivšoj Jugoslaviji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata*, Durieux, Zagreb 2005.
- Schreiner Paul, *Spaseni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Fraktura, Zagreb 2014.
- Tauber Eli, Gašić Milena, *Jevrejska prezimena u arhivskim dokumentima Bosne i Hercegovine*, JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 2013.
- Tauber Eli, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2014.
- Фридлендер Сол, *Године исцрeбљења. Нацистичка Немачка и Јевреју 1939-1945*, Београд 2013.
- Hasanhodžić Anisa, Rustemović Rifet, *After the traces of our neighbors: Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust*, Sarajevo 2015.
- Švob Melita, *Židovi u Hrvatskoj. Baza podataka Istraživačkog i dokumentacijskog centra CENDO. Korekcije i dopune*, Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, Zagreb 2021.

Miloš M. Damjanović

On several undocumented victims of the Holocaust in the Independent State of Croatia

In the territory of the satellite Nazi creation called the Independent State of Croatia, and since its inception in 1941 up until the very end of the Second World War in 1945, the criminal Ustasha regime had actively, systematically, and brutally committed genocide against Serbs, Roma, and Jews. The mass and planned killing of Jews began soon after the declaration of independence of this puppet, Hitler-controlled state, making the Ustasha regime in Zagreb the initial actor in implementing “the final solution to the Jewish question” - that is, the biological extermination of Abraham’s children. This occurred even prior to the ideological and political patrons of this goal ultimately declaring it officially at a Nazi leader conference of 1942 in Wannsee. The Holocaust, that was continuously and mercilessly implemented in the territory of the Independent State of Croatia throughout its existence, resulted in the deaths of over 30,000 Yugoslav Jews. Even after a full 75 years since the cessation of the manhunt against and liquidation of Jews in the Independent State of Croatia, and despite persistent and meticulous research of generations of historians, the identities of many victims remain unknown. This paper will present multiple Jewish individuals unidentified until this point, who lived to witness the creation of the Independent State of Croatia, but whose wartime fate is still undiscovered. Thus, data on these people could not be found on any of the existing records of survivors, either missing or killed. Without firm proof of the exact time when their lives ended, they cannot be reliably placed among Holocaust victims. However, the discovery of these persons may be a good starting point for further examining their wartime fate and reliably determining whether they belong to the categories of Holocaust victims or survivors.

О неким питањима италијанске окупације Југославије: однос према словенским народима и Јеврејима 1941-1943.

Ана Ђирић Павловић

Докторанд; Atelier Department
for Interdisciplinary History,
Eötvös Loránd University
(ELTE), Budapest
ana.pavlovic@ymail.com

Прегледни научни рад
УДК 355.48(497.1)(=163.41)(=411.16)“1941/1943”
DOI 10.7251/TOP2208109C

Апстракт: У овом раду представљено је истраживање фашистичке територијалне експанзије а затим и однос италијанских окупациних снага у Југославији према локалним словенским народима као и према јеврејским избеглицама које су дошле у италијанске окупационе зоне на Јадранском приморју у периоду 1941-1943. Ауторка анализира ставове италијанске фашистичке идеологије о Словенима и Јеврејима као и примере њихових злочина према ове две групе народа. Мит о добром Италијану (насупротив лошем Немцу) после Другог светског рата настаје из неколико разлога. Италијански фашисти нису градили екстерминационе логоре као нацисти (али јесу концентрационе у којима је доста људи умирало од мучења и глади) и углавном су имали бољи однос према домаћим и избеглим Јеврејима. Напоследку, њихови ратни злочинци, одговорни за смрт и прогон стотина хиљада људи у Југославији и другде, избећи ће суђења после рата, што ствара утисак да злочина није ни било.

Кључне ријечи: Италијанско колонијално царство; италијанска окупација Југославије; јеврејске избеглице у Далмацији; фашистички концентрациони логори у Југославији; фашистички злочини у Југославији; Други светски рат у Југославији

Тајним Лондонским уговором из 1915. године (*Patto di Londra*) Италија улази у Велики рат на страни сила Антанте у замену за значајне територијалне уступке. Италији је обећан Трентино, Тирол са својом

природном границом, затим град Трст, окрузи Горица и Градишка, цела Истра до Кварнерског залива као и оближња острва, али и Далмација од Лисарице и Трибња на северу па до рта Планка на југу (укључујући територију у сливу река Крке, Чиколе и Бутиснице са притокама) заједно са већином острва у источном Јадрану. Поред Истре и северне Далмације,¹ требало је да добије и протекторат над Албанијом.² Међутим, иако су италијански званичници и јавно мњење несумњиво веровали да полажу историјско право на Далмацију, у послератним мировним преговорима и прерасподели територија пропалих царстава преовладаће принцип самоопредељења садржан у Програму од четрнаест тачака америчког председника Вудроа Вилсона. То је имало за последицу да Версајским мировним уговором већина територије Далмације припадне новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца јер су словенски народи чинили већину њеног становништва. Италија је од обећаних територија добила само град Задар (*Zara*), као и острва Крк (*Cherso*), Лошиљ (*Lussino*) и Ластово (*Lagosta*).

Иако је изашла као победница из Великог рата, Италија није добила обећано територијално проширење па ће та изневерена очекивања довести до великог разочарања италијанских националиста, до бујања иредентизма и реваншизма оличених у познатој фрази италијанског националисте и песника Д'Анунција „обогалена победа“ (*vittoria mutilata*). Несумњиву покретачку снагу овог аутентичног политичког мита као и његов значај за италијанско унутрашње и спољнополитичко опредељење потврђује историчар Гаetano Салвенини тврђом да је фашизам потекао, растао, победио и коначно нестао управо на миту о „обогаленој победи“.³

¹ Као самопроглашени наследници посуда Римског царства и Млетачке (Венецијанске) републике, фашисти су имали претензија према многим територијама које су некада биле у њиховом саставу.

² Чланови 4. и 5. Лондонског уговора дефинишу послератне територијалне добитке Италије, набрајајући острва од крајњег севера источног Јадрана (Премуда, Сирба, Олиб, Шкрда, Маун, Пар) па све до Мљета на југу (Свети Андија, Бишево, Вис, Хвар, Шћедро, Корчула, Сушац и Ластово). Експлицитно су искључена само следећа острва: Брач, Шолта, Чиово, Велики и Мали Дрвеник као и мањи архипелаг Пелагружа. Документ је у целости доступан на <https://archive.org/details/agreementbetween00franrich> (приступљено 26.10.2020).

³ Gaetano Salvemini, *Scritti sul Fascismo*, vol. 3 (Milano: Feltrinelli, 1974), 417.

Фашистички покрети се јављају у Италији још за време Великог рата и управо у овој земљи ће фашисти доћи на власт први пут у Европи, након изборне победе у више делова Италије и Мусолинијевог театралног Марша на Рим 1922. године. Иако су фашистичке идеје ове земље била несумњиви узор потоњим фашистичким режимима који су настајали тридесетих и четрдесетих година на Старом континенту, ова тоталитарна идеологија ће у свакој земљи попримити различит облик у складу са домаћим приликама. Тако ови друштвено-политички системи имају другачије схватање питања расе, односа државе и (хришћанске) цркве као и, за ово разматрање важног питања, односа према припадницима јеврејске вероисповести.

Антисемитизам, схваћен најчешће као прогон Јевреја, био је централна тема нацистичке идеологије, док су италијански фашисти заузели другачији став. Са једне стране, они су попут других међуратних тоталитарних режима 1938. увели расне законе који су значајно ограничили права њихових грађана Јевреја. Међутим, организовани прогон и депортација италијанских Јевреја као и оних који су интернирани у њиховим окупационим зонама почиње тек након капитулације Италије септембра 1943. Пре тог периода, италијанске окупационе зоне у Грчкој, Француској и Југославији представљале су релативно безбедна места за локалне Јевреје као и за оне избегле из других подручја Европе. Заправо, италијанска зона на Јадрану била је једина шанса за преживљавање Јевреја из окупиране Југославије, посебно оних који су бежали са простора које је анектирала марионетска Независна Држава Хрватска.

Будући да је у периоду између два светска рата Анте Павелић добио уточиште и логистичку подршку за развој усташког покрета у Италији, усташки фашизам се идеолошки најпре уобличавао под окриљем италијанског па отуд у почетку није био наглашено антисемитски. То ће се променити касних тридесетих када, поред антисрпске и антијугословенске, ова идеологија преузима и изразито антијеврејску оријентацију. Овим су усташе постигле двоструки циљ: идеолошки - приближиле су се нацистичкој Немачкој која се већ тада показала као водећа сила међу фашистичким режимима, као и практични - утрле су себи пут за несметану пљачку бројне јеврејске и српске покретне и непокретне имовине.

Италијанско колонијално царство: између жеља и могућности

Протекторати, колоније, концесије и зависне територије чинили су италијанске колонијалне поседе у периоду од шездесетих година деветнаестог века па до краја Другог светског рата (Слика 1). Ове територије имале су различит степен зависности од италијанске матице, као и другачији административни положај, али заједнички основ за њихово поседовање чиниле су италијанске, најчешће историјске претензије на ове области. Хронолошки, овај процес почиње 1869. када ће италијанска поморска компанија купити Асабски залив у Црвеном мору, који већ 1882. преузима италијанска влада. Тако се, иако касно у односу на друге европске силе, Италија укључује у колонијалну трку за расподелу Африке. До почетка Великог рата, она ће анектирати Еритреју, Сомалију и делове Либије, док ће изван афричког континента доћи у посед Додеканез острва у југоисточном Егеју и концесије у Тјенцину у Кини. Такође, успоставиће протекторат над јужном Албанијом (1917–1920), а доласком фашиста на власт спољна политика ове државе постаје још агресивнија. Постојећим афричким колонијама додаће и Етиопију (1936–1943), а недуго потом извршиће поновну инвазију на Албанију и прогласити протекторат (1939–1943).

Превласт на Медитерану, поготово над Француском и Британијом, као и излаз на Атлантски и Индијски океан, били су међу Мусолинијевим стратешким циљевима које је правдао потребама националног суверенитета јер је сматрао да је без њих Италија „полунезависна нација“ осуђена да буде „заробљеник на Медитерану“.⁴ На Балканском полуострву, његове политичке амбиције укључивале су Далмацију, Албанију, Словенију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Вардарску Македонију, као и Грчку. План је био да се Словенија и Далмација директно анектирају, док би остале балканске територије биле претворене у клијентелистичке државе.⁵

Фашистичка Италија улази у Други светски рат објавом рата Француској и Великој Британији 10. јуна 1940, придружујући се свом

⁴ Salerno Reynolds Mathewson, *Vital Crossroads: Mediterranean Origins of the Second World War, 1935-1940* (Ithaca: Cornell University Press, 2002), 105–106.

⁵ Robert Bideleux, Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change* (London, New York: Routledge, 1998), 467–468.

идеолошком пријатељу нацистичкој Немачкој, која је већ ратовала од септембра претходне године. Ускоро ће Мусолини Хитлеру представити своје немале територијалне захтеве: анексија Корзике, Нице и Малте, протекторат у Тунису и тампон-зону у Алжиру; независност италијанске војне базе и власништво над нафтним компанијама у Либанону, Палестини, Сирији и Трансјордану, војна окупација Адена, Перима у Црвеном мору и Сокотре у Арабијском мору; размена са Грчком - Кипар дати Грцима а Италијанима Крф и делове Епира и Теспротије (Чамерије) у северној Грчкој и делимично у Албанији; у Африци потражују Британски Сомалиленд, Џибути, Француску екваторијалну Африку до Чада, као и Кенију и Уганду.⁶

Слика 1: Италијанско колонијално царство (Италија са анектираним и окупираним подручјима).

Прва инвазија и окупација коју ће Италија извршити на европском тлу јесте југоисточна Француска, коју ће заузети заједно са Мароком већ јуна 1940. Сломом Краљевине Југославије у априлу и Грчке до јуна наредне, 1941. фашистичка Италија добија контролу и над деловима ових држава. Поражена Грчка подељена је на три

⁶ Santi Corvaja, Robert L. Miler, *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings* (New York: Enigma Books, 2008), 132.

окупационе зоне: немачку, италијанску и бугарску. Иако је Италији припао процентуално највећи део територије,⁷ Немачка ће задржати за себе стратешки најбитнија упоришта.⁸

После брзог пораза у Априлском рату силе Осовине деле Југославију (Слика 2) и у овој подели Мусолинијева Италија добија: делове Словеније, приобаље и залеђе Хрватског приморја и Горског котара, велике делове приобалне Далмације, готово сва острва у Јадранском мору, Боку которску, Косово, као и контролу над Гувернаторатом Црна Гора и сферу утицаја у новоствореној марионетској Независној Држави Хрватској. Немачко-италијанским разговорима у Бечу 20–22. априла 1941, али и каснијим договорима, НДХ је подељена на североисточну, немачку, и југозападну, италијанску сферу утицаја. Већ у мају 1941. Анте Павелић, као поглавник фашистичке НДХ, и Мусолини потписују Римске уговоре, којима се Италији предају наведене територије.⁹ Биле су одређене три зоне италијанске окупације: Зона 1 обухватала је делове Далмације и Горског котара које је Италија директно анектирала, Зона 2 је био обални појас НДХ са залеђем, у којој је предвиђено да Италија има војну а НДХ цивилну надлежност али су италијанске снаге у току рата често имале и војну и цивилну власт, док се Зона 3 налазила између приобалног појаса и демаркационе црте са нацистима. Иако формални идеолошки и ратни савезници, Италија је стално покушавала да прошири свој утицај и на Зону 2 и Зону 3, не базирајући се пуно на ионако ограничену сувереност усташке марионетске државе која се називала „независном“. Због ове чињенице, као и због тога што је Павелић Италији предао скоро цело приморје на којем је живео велики број етничких Хрвата, а које Италијани нису третирали ништа боље од других својих пода-

⁷ Више о заборављеној италијанској окупацији Грчке у докторату Lisa Vregantin, "L'occupazione dimenticata: gli italiani in Grecia 1941-1943" (докторска дисертација, Универзитет Ка Фоскари у Венецији, Факултет за хуманистику, Одељење за европску друштвену историју од средњег века до савременог доба, 2010), доступно на <http://dspace.unive.it/handle/10579/970> (приступљено 20.11. 2020).

⁸ Немачка присваја престоницу Атину, централну и источну област Македонију са Солуном (важна лука и трансбалканска возна линија са Бечом), пограничну зону са Турском у источној Тракији, стратешки важна острва у Егејском мору и скоро цео Крит. Бугарска је војно окупирала западну Тракију и анектирала је, док је остатак Грчке припао Италији.

⁹ Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija* (Zagreb: Globus, 1983), 32.

ника, велико незадовољство у самој НДХ и напетости са Италијом ће постојати током целог периода италијанске окупације. Римске уговоре, које ниједна потписница није извршавала у доброј вери, Павелић једнострано раскида одмах након капитулације фашистичке Италије, септембра 1943.¹⁰

Слика 2: Фашистичка окупација и подела Југославије. Извор: Wikimedia Commons

¹⁰ Исто, 378.

Однос италијанских окупатора према словенским народима и Јеврејима

Италија ће преузете југословенске територије убрзо административно реорганизовати: делови Словеније ће постати Љубљанска провинција (*Provincia di Lubiana*), делови Хрватског приморја и Горског котара са острвима Рабом и Крком прикључени су Ријечкој провинцији (*Provincia di Fiume*), док су остале анектиране територије у Јадранском приморју ушле у састав Гувернатората Далмације (*Governatorato della Dalmazia*). Област Краљевине Италије створена је у мају 1941. године, Гувернаторат је обухватао делове северне Далмације као и Боку которску, док је административно био подељен на три провинције: Сплит (*Spalato*), Котор (*Cattaro*) и Задар (*Zara*), који је уједно представљао и административни центар. Област је имала око триста осамдесет хиљада становника, од чега су Италијани, који су углавном живели у Задру и околном подручју, чинили десет процената. Територија Косова заједно са Дебром и Стругом постаје Високи комесаријат и бива припојена Албанији која је већ од раније била италијански протекторат.

У овим освојеним крајевима Италија, поред наметања свог Устава и фашистичких закона, намеће и сопствену културну оријентацију. Врши се асимилација, денационализација и италијанизација домаћег словенског становништва, као и прогон оних који су то одбијали. Једна од метода било је и пренаглашавање разлика међу етнички различитим словенским народима као антитеза њиховом југословенству, буђење атавизма крви и тла и истицање италијанске ослободилачке и пријатељске мисије.¹¹

Као уопштени став фашиста према Словенима, много пута је навођен део Мусолинијев говор у Пули из 1922. године:

„...Када имамо посла са таквом расом као што је словенска – инфериорна и варварска – не можемо имати политику шаргарепе него политику штапа... Не треба да нас плаше нове жртве... Италијанска граница би требало да иде преко Бренеровог пролаза, Монте Невосоа и Динарских Алпа... Рекао бих да

¹¹ Драган Ненезић, „Југословенске области под фашистичком Италијом 1941–1943. Планови и последице“, у: *Друџи свейски раџи – 50 јодина њосле*, том 1, уредник Владо Стругар (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, Српска академија наука и уметности, 1997), 503–509.

лако можемо жртвовати 500.000 варварских Словена зарад 50.000 Италијана...“¹²

Овај наглашени антисловенски сентимент нарочито је долазио до изражаја кад су у питању били Срби. Многи извештаји Мусолинијевих личних емисара, али и италијанских каријерних дипломата из Краљевине Југославије, биће пуни предрасуда и стереотипа о Словенима. Употребљавали су изразе „атавистички импулси“ Срба, затим да су Срби део „социјал-демократске, масонске, јеврејске међународне завере“, а говорили су и о окултном утицају „велике источне масонерије и њених фондова“ на подстицање српске италофобије.¹³

До краја тридесетих, ни Мусолини ни његова партија нису имали јасан став по питању расизма. У својим говорима током двадесетих година он истиче припадност Италијана аријевској раси и често изражава забринутост због ниске стопе рађања деце у њиховој насупрот високог броја новорођенчади код „афричких и азијских раса“, што је по његовом мишљењу доводило у питање белу расу у целини и лидерску улогу Европе.¹⁴ Насупрот томе, 1933. изјавиће и да га ништа не може уверити „да биолошки чисте расе могу постојати данас“ као и да „национални понос нема потребу за делиријумом расе“.¹⁵

Ипак, савез и приближавање нацистичкој Немачкој захтевало је од Италије и коначно одређење према овом, за нацисте суштинском питању. Из тог разлога фашисти 1938. доносе Расни манифест, а исте године усвајају и расне законе. Ови антисемитски закони, попут многих других који су им претходили широм европског континента, одузимају Јеврејима италијанско држављанство као и право

¹² Jože Pirjevec, “The Strategy of the Occupiers” in *Resistance, Suffering, Hope: The Slovene Partisan Movement 1941-1945*, ed. Jože Pirjevec, Božo Repe (Ljubljana: National Committee of Union of Societies of Combatants of the Slovene National Liberation Struggle Ljubljana, Založništvo tržašćega tiska Trieste, 2008), 27.

¹³ James H. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940* (London: Praeger, 1997), 43.

¹⁴ Aaron Gillette, *Racial theories in fascist Italy* (London, New York: Routledge, 2014), 43.

¹⁵ Ashley Montagu, *Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race* (Lanham: AltaMira, 1997), 187.

на државну и професионалну службу, забрањујући притом и сексуалне односе и брак међу *расама*. Расни закони доводе италијанску јеврејску заједницу у тежак положај јер им одузимају многа права и доводе их на руб животне егзистенције. Међутим, италијанске власти до пада фашистичког режима септембра 1943. неће систематски прогонити нити интернирати италијанске Јевреје на својој територији.¹⁶ Након тога, нацистичка Немачка на подручју северне Италије ствара мерионетску Италијанску социјалистичку републику и дефакто преузима већину територија које су биле под италијанском окупацијом, убрзо почињући транспорт затечених Јевреја у екстерминационе логоре.

У анектираним областима Јадрана које су ушле у Зону 1, италијанске власти су доследно примењивале антисемитске прописе. У Сплиту је град био излепљен антисемитским плакатима пуним увредљивих парола, Јеврејима забрањен приступ у јавне локале и купалишта, а њиховој деци да похађају основне и средње школе. Упркос томе, у овом граду ће до италијанске капитулације деловати Емигрантски одбор, састављен од еминентних представника домаће и избегле јеврејске заједнице, који ће умногоме помагати око 3.000 избеглих Јевреја али и онима смештеним у италијанским и логорима НДХ. Овај одбор ће организовати и наставу за јеврејску децу основце и средњошколце.¹⁷ Иако ретки, било је и насилних антисемитских прогона у Сплиту. Дана 12. јуна 1942. група црнокошуљаша, превођена Ђованијем Савом, упала је током молитве у синагогу и палицама тукла све људе и децу које је ту затекла. Током овог дивљачког акта педесет људи је повређено а храм демолиран, док су сви векови-ма стари предмети и документа непроцењиве вредности из њега спалени на ломачи.¹⁸

Такође, многа сведочења преживелих говоре да ће у италијанским концентрационим логорима положај Јевреја бити много бољи од положаја других заробљеника, махом политичких противника из редова домаћих словенских народа. Један од примера који најбоље описује драстичну разлику коју су италијански фашисти правили из-

¹⁶ "Italy", *Holocaust Encyclopedia*, United States Holocaust Memorial Museum, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/italy> (приступљено 10.11.2020).

¹⁷ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita* (Split: Jevrejska općina u Splitu, 1971), 174-178.

¹⁸ Исто, 78-79.

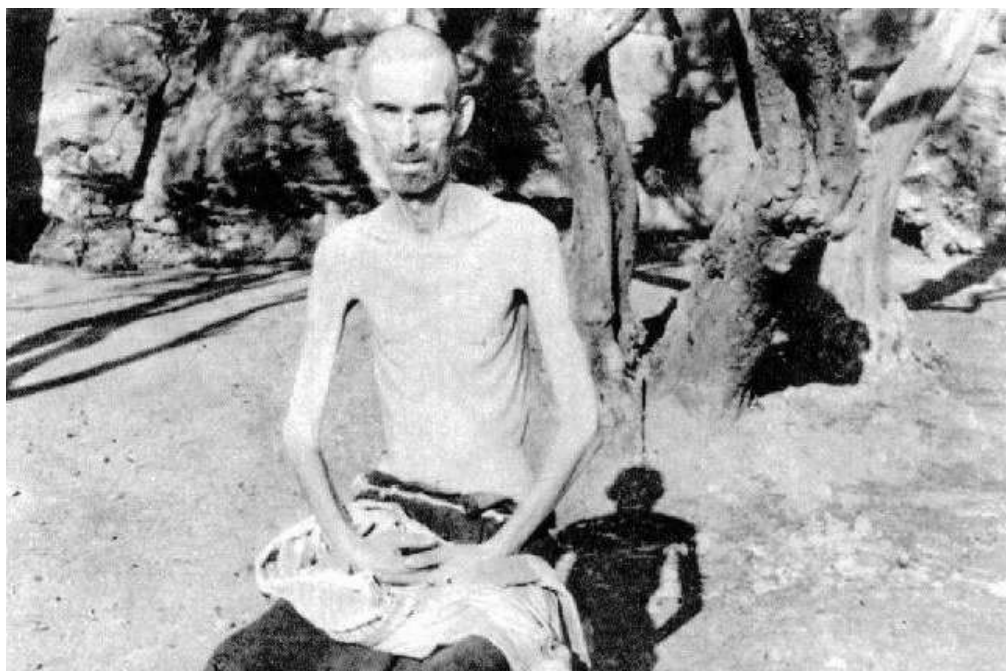
међу југословенских јеврејских избеглица и домаћег словенског становништва јесте Рапски логор. Логор је основан на острву Рабу јула 1942. и постојао је до септембра 1943.¹⁹ У њему је било око 15.000 затвореника, највише Словенаца и Хрвата (Слика 3). Број жртава од батина, глади, заразних болести и лоших услова живота процењује се на 4.000, међу којима и 163 деце. У јуну 1943. у овај логор доводе и јеврејске избеглице али њих смештају у одвојени, новосаграђени део логора са значајно бољим условима него у делу за Словенце и Хрвате. Јакоб Ерлих, преживели сарајевски Јевреј, који је био заточен и на Рабу, о овом искуству наводи у својој аутобиографији:

„...Ово је био радни логор и мој отац је радио као кувар у кухињи. Сви су добијали нека задужења. Италијански стражари нас никад нису узнемиравали. Ови Италијани су једноставно штитили Јевреје од нациста.

На острву Раб поред логора за Јевреје био је логор за политичке заробљенике који су углавном били Словенци. У овом логору било је мушкараца, жена и деце... Југословенима је било јако тешко у овом логору. Срамота је шта су им Италијани радили. Политички заробљеници су умирали од глади и болести... Чули смо да су били брутални према њима. Требало је да их Југословени туже Међународном кривичном суду после рата...“²⁰

¹⁹ Arolsen Archives, ITS Digital Archive, Items of the collection of Italian military records especially about the situation of prisoners of concentration camps on Italian occupied territories, 7.6.1. / 11000012, roll 398.

²⁰ Jakob Ehrlich, *A Boy Named Jakob: A Holocaust Story* (Middletown: J. Ehrlich, 2019), 8. Јакоб и његова породица били су међу ретким Јеврејима бивше Југославије који су се спасили усташког прогона бекством у италијанску зону а одатле преко бројних послератних избегличких интерната махом отпочињали нове животе у земљама Јужне и Северне Америке.

Слика 3: Затвореник у логору на Рабу. Извор: Непознати аутор – *Martyr's path to freedom (Mučeniška pot k svobodi)*, Ljubljana, 1946.

Сведочења преживелих Јевреја и Срба, као и припадника локалног становништва у италијанским окупационим зонама у Југославији, објављена непосредно након Другог светског рата, не иду у прилог овој тези о истинској италијанској наклоности према Јеврејима. Јеврејске избеглице морале су да их подмићују како би добиле право да уђу у Зону 1, која је била у искључивој контроли Италијана, али ни овде нису били потпуно безбедни.²¹ Често су их премештали из логора у логор, вршили разне изнуде али су били и одговорни за толерисање усташких злочина према Србима и Јеврејима у Зони 2. Међу многобројним примерима усташких зверстава у Зони 2 неславно се истиче логор на острву Паг, који је постојао од краја јуна до краја августа 1941. Био је логор за мучење, клање и касапљење Срба и Јевреја. Састојао се из два дела: Слана, где су били мушкарци (око

²¹ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 134-136.

16.000) и Метајни, у коју су биле одвођене жене и деца (непознат број). Мучне смрти ових мушкараца, као и мајки са њиховом децом, шокантан су пример усташког садизма о коме су италијанске власти биле обавештене али нису ништа предузеле како би га спречиле.²²

Наочиглед углавном блага политика према Јеврејима била је у великој супротности са опхођењем Италијана према локалним словенским народима. Бројни су случајеви репресалија према домаћем цивилном становништву, као и кампање етничког чишћења у окупираним земљама, које је ревносно спроводио италијански генерал Марио Роата (*Mario Roatta*), познат под надимком „Звер“,²³ немилосрдан у прогонима над цивилним становништвом, спаљивању читавих села²⁴ поготово кад су били осумљичени на сарадњу са партизанима (Слика 4).²⁵ У десетинама италијанских концентрационих логора²⁶ за цивиле, Југословени су били најчешћи затвореници. То су махом били припадници словеначке, хрватске али и српске националности. Такође, у овим логорима су затварани и југословенски Роми, јеврејске избеглице, неподобни Италијани, као и доказани или претпостављени комунисти. Јевреје који су пореклом били Италијани нису интернирали и дозволили су им формирање организације ДЕЛАСЕМ која ће помагати интернираним Јеврејима на италијанским територијама.²⁷

²² Zdenko Levental, Teodor Kovač, Albert Vajs, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji* (Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952), 117-135.

²³ James H. Burgwyn, "General's Roatta War against the Partisans in Yugoslavia: 1942", *Journal of Modern Italian Studies*, vol 9, issue 3 (2004), 314-329.

²⁴ "Italians raze 100 Slovene villages", *Toledo Blade*, 4.9.1942, 1. https://news.google.com/newspapers?nid=1350&dat=19420904&id=TPQjAAAAIBAJ&sjid=V_8DAAAIAIBAJ&pg=6550,3875812 (приступљено 24.11.2020). Овај новински чланак из септембра 1942. наводи да су британски обавештајци дошли до сазнања да су Италијани уништили 100 словенчких села као одмазду за акције партизана. Том приликом убили су 7.000 Словенаца, а 35.000 депортовали у италијанске збирне логоре.

²⁵ Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 337.

²⁶ Највише их је одведено у логоре на Рабу, у Гонарсу, Монигу, Ренићи Дангиари, Ђесануова, Молату и у друге.

²⁷ Sandro Antonimi, *DELASEM, storia della più grande organizzazione ebraica di soccorso durante la seconda guerra mondiale* (Genova: De Ferrari, 2000).

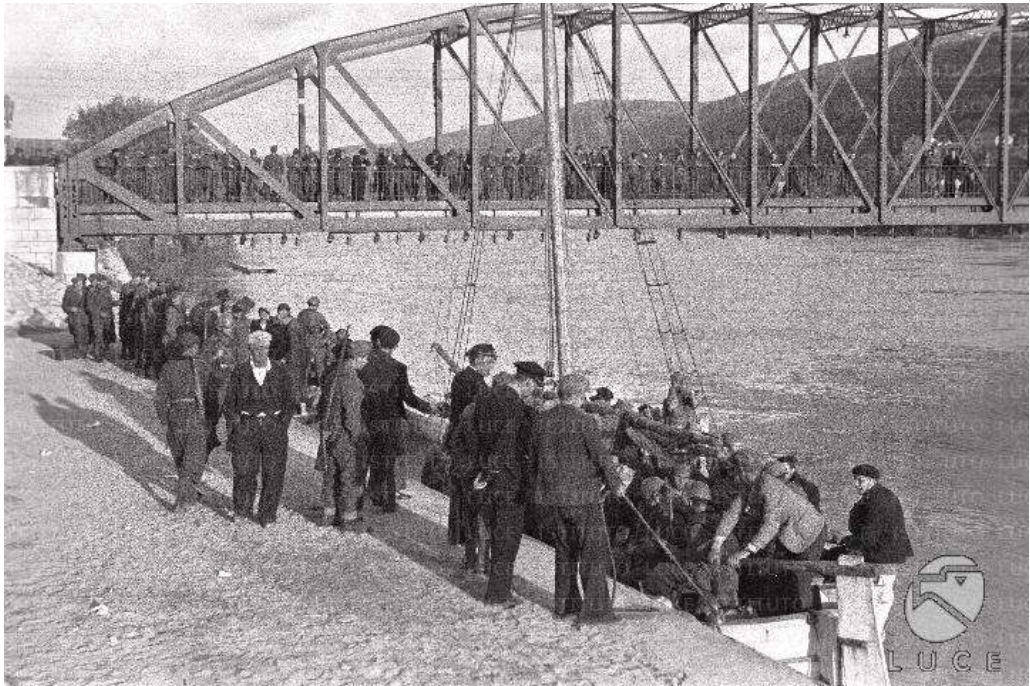

Слика 4: Италијански војници спаљују село у Чабру у Хрватској. Извор: Непознати аутор, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=36971917>

Иако по свој прилици убијање није била основна намена ових интернација, хиљаде затвореника ће у њима изгубити животе као последица лоших услова, батинања, болести и глади.²⁸ Једини логор на италијанској територији који је био екстерминациони и имао крематоријум био је Рисiera ди Сан Саба (*Risiera di San Sabba*) у Трсту, који су основали нацисти и служио је 1943-1945. за заробљивање и убијање политичких противника али и као транзитни камп одакле су

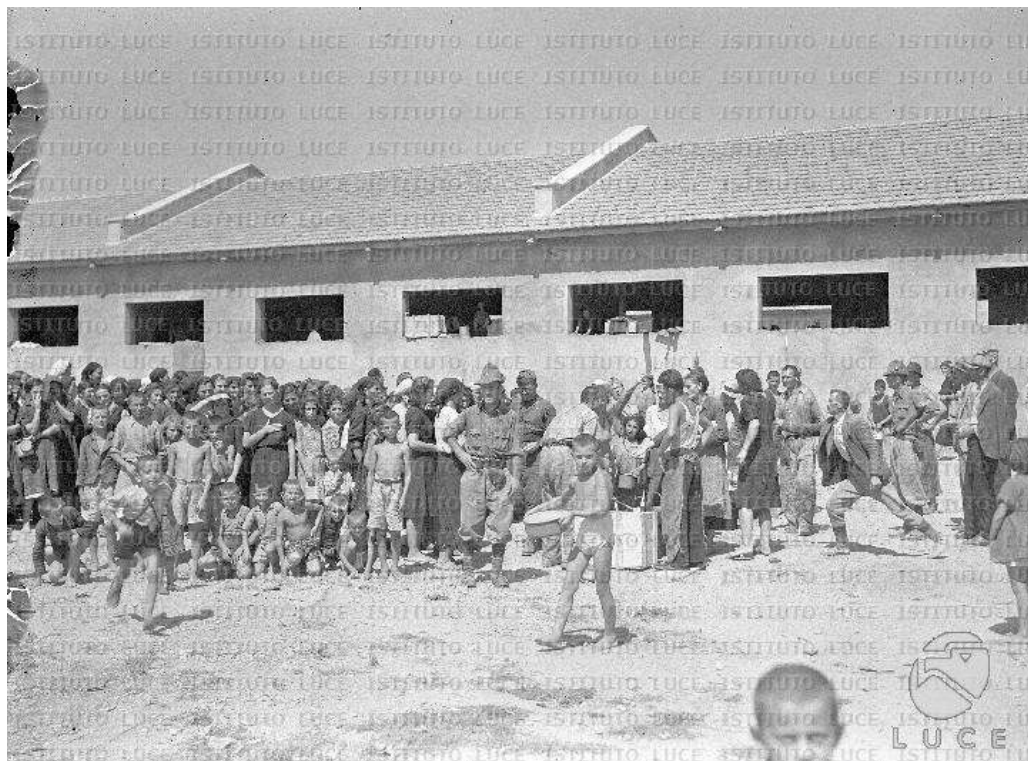
²⁸ Carlo Spartaco Capogreco, "From Internament to Deportation: Concentration Camps and Jews in Italy during World War II", *Printed Matter, Centro Primo Levi Online Monthly*, 7.11.2015, <https://primolevicenter.org/printed-matter/the-fascist-concentration-camps/> (приступљено 22.11.2020).

Јевреји одвођени углавном у Аушвиц. Процењен број жртава је између три и пет хиљада људи, од којих су већина били Словенци.²⁹

Слика 5: Српски затвореници на путу за италијански концентрациони логор, април 1941. Извор: Archivio Luce

²⁹ Filibert Benedetič et al., *Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni* (Trst: ANED, 1978).

Слика 6: Српски или црногорски затвореници у концентрационом логору у Каваји у Албанији, август 1941. Извор: Archivio Luce

Филосемитски фашисти - мит или стварност?

Државна комисија Федеративне Народне Републике Југославије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача налази да су Италијани директно или индиректно одговорни за смрт 437.956 лица у њиховој окупационој зони, у концентрационе логоре и затворе широм Италије одведено је око 109.000 Југословена, а принудно расељено око 122.000 људи.³⁰ Након рата, поред Југославије, Грчка и Етиопија ће захтевати екстрадицију италијанских ратних злочинаца који су на њиховим територијама одговорни за етничка чишћења, геноциде, прогон цивила и разне друге злочине. Међутим, ово ће спре-

³⁰ Ненезић, 512.

чити влада Велике Британије, која је у неким од ових ратних злочинаца видела гаранте за антикомунистичку послератну Италију.³¹

Оцене историографије о укупним последицама и карактеру италијанске владавине на овим просторима значајно се разликују. Постоје мишљења да је италијански окупатор свесно деловао из хуманитарних побуда и спашавао цивилно становништво од злочина НДХ, као и да је штитио јеврејске избеглице од присилног транспорта у нацистичке логоре смрти.³² Са друге стране, савремена историографија често пориче хуманитарни карактер италијанске окупације и на спашавање јеврејских избеглица гледа најпре као на производ инертности локалне окупационе администрације, а не свесног и координисаног напора да се спасу Јевреји.³³ Ова потоња позиција нуди свеобухватнију слику узимајући у обзир и судбину осталих народа, посебно истиче велико страдање локалног словенског становништва које неће имати одговарајући судски епилог после рата.

Чињеница да Јевреји јесу имали бољи третман него било где у окупираној Европи самим тим што нису били директно послати у логоре смрти, као и да злочини италијанских окупационих снага и њихових сарадника против словенског становништва нису били кажњени на одговарајућем међународном трибуналу попут Нирнбершких процеса, отворило је пут стварању посебног политичког мита који је и данас у широкој употреби познат као мит о добром Италијану.³⁴ У савременом италијанском националистичком дискурсу на претходну тврдњу се надовезује још један мит, о Италијану страдалнику. У последњих неколико деценија поново је постало актуелно питање исељавања етничких Италијана као и репресалије према многим фашистима које су починиле партизанске снаге на крају рата. Ови трагич-

³¹ Effie G.H. Pedaliu, "Britain and the 'Hand-over' of Italian War Criminals to Yugoslavia, 1945-48", *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, No.4 Special Issue: Collective Memory (2004), 503-529.

³² Daniel Carpi, "The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia", Shoah Resource Center, Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%204803.pdf (приступљено 10. 11. 2020).

³³ "Fascist Imperial Dreams", interview with Davide Rodogno, *Printed Matter, Centro Primo Levi Online Monthly*, 26.3.2011, <https://primolevicenter.org/printed-matter/fascist-imperial-dreams/> (приступљено 10.11.2020).

³⁴ Студија Филипа Фокардија која се детаљно бави митом о добром Италијану и лошем Немцу као и пребацивању кривице за Други светски рат на нацисте, видети више у Filippo Focardi, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale* (Roma, Bari: Laterza, 2016).

ни догађаји познати су као „Фојбе масакри“ јер су тела многих убијених фашиста и њихових сарадника бацана у јаме (фојбе). Злочина је било на обе стране, али по правилу националистички говор истиче само оне које су починили други.

Закључна разматрања

Седамдесет и пет година од завршетка Другог светског рата његова сенка и даље бди над Европом, оптерећујући комплексне односе њених држава. Посебно на Балкану, остаје проблематична и недоречена стварна размера злочина не само нацистичке Немачке, већ пре свега марионетске Независне Државе Хрватске, као и италијанских, мађарских и бугарских окупатора територије некадашње Југославије.

Мит о добром Италијану који је пре свега цивилизовани филосемита (насупротив варварским нацистима и усташама) ослања се на неколико премиса. Првенствено, Италијани до 1943. године нису имали логоре за систематско убијање Јевреја и већина јеврејских избеглица које су се домогле њихових територија могле су бити спашене уз помоћ довољно великог подмићивања италијанских власти. Међутим, ове избеглице су живеле у сталном страху, морале да подносе често вербално понижавање и деградирајуће мере које су биле део расних закона Италије и важиле на окупираним подручјима. Они који нису имали довољно новчаних средстава могли су врло лако бити враћени у НДХ и завршити на дну неке усташке јаме заједно са Србима, што је нажалост и била судбина већине хрватских и босанскохерцеговачких Јевреја.

Други разлог за мит о Италијану спасиоцу јесте чињеница да њиховим ратним злочинцима није суђено на неком међународном трибуналу, попут онога у Нирнбергу, на коме се делила правда нацистима. Овоме треба додати и да ови злочинци нису изручени ни послератној Југославији. Наиме, то се није десило на интервенцију Велике Британије јер су неки од њих били гарант да ће Италија остати антикомунистичка, што је у хладноратовским приликама био приоритет за британску владу. Коначно, новији италијански националистички дискурс у први план ставља жртве које су морале поднети њихови сународници на крају рата у виду присилног егзодуса хиљада Италијана са подручја Хрватске и Словеније, као и стрељања фаши-

стичких војника. Фојбе у које су бацана њихова тела постају симбол њиховог мучеништва. То ствара услове за романтизацију некадашњих фашистичких режима у Италији, Хрватској и другим земљама, које се нису у довољној мери суочиле са злочинима које су починили њихови преци.

Идеја антифашизма, као збирног назива за отпор идеологијама поменутих режима Сила осовине, доводи се у питање истицањем злочина које су починили главни протагонисти антифашизма у Југославији (Народноослободилачки покрет и војска укључујући и потоњи социјалистички режим). Ова све распрострањенија појава ствара опасан преседан на Балкану и целој Европи: нормализација фашистичких држава из прошлости и њихово поновно враћање на европску сцену. Овај нови фашизам несумљиво ће се реторички разликовати од својих историјских пандана али ће суштински бити заснован и на истим премисама: предрасуде и искључивост према другачијем. Антисемитизам, иако у великој мери инкриминисан и прогнан из јавног дискурса, и даље постоји у бројним савременим формама и тако скривен, кодиран, представља један од горућих проблема у свету. Ксенофобија, расизам и дискриминације појединаца по много других основа и даље су наша реалност. Седамдесет и пет година после највеће трагедије у познатој људској историји и даље постоје исти изазови. Поштовање људских права сваког поједница и мир јесу две вредности за које се изнова морамо борити јер, према често цитираним поетским речима: „Нико од нас није слободан док сви нисмо слободни“.

Необјављени извори

- Аролзен архива (Bad Arolsen Archives), Колекција микрофилмова, Фонд Италијански војни документи (Items of the collection of Italian military records especially about the situation of prisoners of concentration camps on Italian occupied territories).
- Архива Луче (Archivio Luce), Колекција фотографија (Archivio Fotografico),
 - Фонд Пат 1940-1944. (Fondo Reparto Guerra)
 - Фонд Албанија 1939-1943. (Fondo Reparto Albania)

Објављени извори

- Онлајн архива (Archive.org), Лондонски уговор, 1915. archive.org/details/agreementbetween00franrich (приступљено 26. 10. 2020.)

Литература

- Antonimi, Sandro. *DELASEM, storia della più grande organizzazione ebraica di soccorso durante la seconda guerra mondiale*. Genova: De Ferrari, 2000.
- Benedetič, Filibert et al. *Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni*. Trst: ANED, 1978.
- Bregantin, Lisa. "L'occupazione dimenticata: gli italiani in Grecia 1941-1943". Докторска дисертација, Универзитет Ка Фоскари у Венецији, Факултет за хуманистику, Одељење за европску друштвену историју од средњег века до савременог доба, 2010.
- Bideleux Robert, Ian Jeffries. *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London, New York: Routledge, 1998.
- Burgwyn, James H., "General's Roatta War against the Partisans in Yugoslavia: 1942", *Journal of Modern Italian Studies*, vol 9, issue 3 (2004), 314-329.
- Burgwyn, James H. *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*. London: Praeger, 1997.
- Capogreco, Carlo Spartaco. "From Interament to Deportation: Concentration Camps and Jews in Italy during World War II". У: *Printed Matter, Centro Primo Levi Online Monthly*, November 7, 2015. <https://primolevicenter.org/printed-matter/the-fascist-concentration-camps/> (приступљено 22.11.2020).
- Carpi, Daniel. "The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia". У: Shoah Resource Center, Yad Vashem, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%204803.pdf (приступљено 10.11.2020).
- Corvaja, Santi, Robert L. Miler, *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings*. New York: Enigma Books, 2008.
- Gillette, Aaron. *Racial theories in fascist Italy*. London, New York: Routledge, 2014.

- Ehrlich, Jakob. *A Boy Named Jakob: A Holocaust Story*. Middletown: J. Ehrlich, 2019.
- Focardi, Filippo, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle culpe della seconda guerra mondiale*. Roma, Bari: Laterza, 2016.
- Иванковић, Младенка. *Јевреји у Југославији (1944-1952): крај или нови почетак*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.
- Кеџкемет, Душко. *Židovi u povijesti Splita*. Split: Јеврејска опћина у Splitu, 1971.
- Krizman, Bogdan. *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1983.
- Levental, Zdenko, Teodor Kovač i Albert Vajs. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952.
- Mann, Michael. *Fascists*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Montagu, Ashley. *Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race*. Lanham: AltaMira, 1997.
- Ненезић, Драган. „Југословенске области под фашистичком Италијом 1941-1943. Планови и последице“. У: *Друџи свејски раџи - 50 јодина јосле*, том 1. Уредник Владо Стругар, 503-513. Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, Српска академија наука и уметности, 1997.
- Pedaliu, Effie G.H. "Britain and the 'Hand-over' of Italian War Criminals to Yugoslavia, 1945-48". *Journal of Contemporary History*, Vol.39, No.4 Special Issue: Collective Memory (2004), 503-529.
- Pirjevec, Jože. "The Strategy of the Occupiers". У: *Resistance, Suffering, Hope: The Slovene Partisan Movement 1941-1945* ed. Jože Pirjevec, Božo Repe, 13-38. Ljubljana: National Committee of Union of Societies of Combatants of the Slovene National Liberation Struggle Ljubljana, Založništvo tržašćega tiska Trieste, 2008.
- Rodogno, Davide. *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih

- opština Jugoslavije, 1980.
- Salerno, Reynolds M. *Vital Crossroads: Mediterranean Origins of the Second World War, 1935-1940*. Ithaca: Cornell University Press, 2002.
 - Salvemini, Gaetano. *Scritti sul Fascismo, vol.3*. Milano: Feltrinelli, 1974.

Ana Ćirić Pavlović

**On Some Questions of the Italian Occupation of Yugoslavia:
Relations to Slavs and Jews, 1941-1943**

This study explores fascist territorial expansion and the relationship of the Italian occupation authorities in Yugoslavia to local Slavic population as well as to Jewish refugees coming to the Italian occupational zones on the Adriatic coast in period 1941-43. Author offers an insight into the Italian fascist ideological standpoints about Slavs and Jews including examples of their crimes committed to these two ethnic groups. After the WWII, the myth about “good Italian” (as opposed to the bad German) develops on several grounds. Firstly, Italians did not have extermination camps on their territory (but did have concentration camps wherein thousands of people died of torture and starvation) and they mostly had better relation to domestic and refugee Jews. Finally, their war criminals, responsible for the death and persecution of hundreds of thousands in Yugoslavia and elsewhere, will avoid war crimes trials after the war, creating altogether the impression that those crimes never happened.

Први мјесец постојања НДХ: развој правног и казненог поретка у циљу истребљења српског народа и случајеви на терену

Владимир Бурсаћ

Прегледни научни рад

УДК 341.485(=163.41):341.322.5(497.13)

DOI 10.7251/TOP2208131B

Апстракт: Први месец постојања Независне Државе Хрватске показује покушаје за стварање правних оруђа у циљу спровођења идеологије државе коју је створила Хрватска револуционарна организација - Усташа (УХРО). Може се пратити еволуција правничких покушаја да се доносе и усавршавају прописи, са циљем да исход сваког суђења буде исти. Да пресуда увек буде „крив“, а казна „смрт стрељањем“. Еволуција правног и казненог система НДХ прати се кроз четири случаја масовних злочина (Старо Петрово Село, Гудовац, Вељун/Хрватски Благај, Глина/Прекопа). Завршне допуне прописа донетих априла и маја 1941. припремиле су позорницу на којој су настала стратишта као што су: Јадовно/Паг, Глинска црква, Мехино стање код Велике Кладуше, Мацин дол код Цазина, Рисовачка греда на Грмечу, Гаравице, Церавци и Уљевите баре код Бихаћа, Јама Јасиковача код Борићевца, Шушњар код Санског Моста, Црно језеро код Крупе на Уни, шума Осој код Изачића, Делића јама у Заваљу и многа друга.

Кључне ријечи: НДХ; злочин; казнени поредак; Старо Петрово Село; Гудовац; Хрватски Благај; Глина

Оснивање и успостављање Независне Државе Хрватске

Независна Држава Хрватска (НДХ) основана је формалним чином проглашења, 10. 4. 1941. Након уласка немачких војних јединица у Загреб у 16.00 часова, уз величанствен дочек грађана на улица-

ма, Славко Кватерник¹ у 17.45 на Радио Загребу чита Проглас о оснивању Независне Државе Хрватске. НДХ је суштински настала као компромис између Немачке и Италије, и то након што је Мачек одбио (или је натеран да одбије) да учествује у власти нове државе. Др Влатко Мачек, председник Хрватске сељачке странке, најзначајније политичке снаге хрватског народа до тада², Едмунду Везенмајеру (Edmund Veesenmaier, специјални изасланик Министарства спољних послова Трећег рајха) даје писану изјаву непосредно пред улазак Немаца у Загреб. Та изјава прочитана је након Кватерникове објаве, у њој Мачек даје пуну подршку формирању НДХ и позива „сав хрватски народ да се новој власти покорава“, а „све присташе ХСС-а, који су на разним управним положајима, котарске одборнике, опћинске начелнике, одборнике итд., да на својим мјестима остану и с новом владом искрено сурађују...“³

Анте Павелић, вођа УХРО, током ноћи 11. 4. 1941. у Трсту се сусрео са делом усташке емиграције из Италије. Сутрадан (12. априла) око поноћи Павелић са гардом од око 230 усташа креће ка југословенској граници и у Сушак стиже 13. априла ујутру. Један део усташа одлази за Сењ, а већи са поглавником продужава ка Загребу. На захтев Едмунда Везенмајера, два дана су задржани у Карловцу због договора о интересним сферама и окупационим зонама. Када је то решено, Павелићу је дозвољено да 15. априла после поноћи стигне у Загреб. Коначно 16. 4. у 20.00 часова именована је Влада НДХ са поглавником Павелићем на челу.

¹ Умировљени пуковник Војске Краљевине СХС, активни члан усташке организације (УХРО/Усташа – Хрватска револуционарна организација), управник Задруге „Хрватски радиша“, будући маршал хрватских оружаних снага и министар у Влади НДХ.

² На изборима 1938. Мачекова листа „Блок“ коју чине Сељачко-демократска коалиција са Удруженом опозицијом на територији Хрватске добија више од 80% гласова, на јавном гласању. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2013, 296

³ Slavko Odić, „Bosanska Krajina u aprilskom ratu“, у: *Zbornik: Podgrmeč u NOV*, књига 1, 513.

Правни поредак НДХ

Послератна југословенска литература углавном је заузимала јединствен став да НДХ није била држава. Овакав став био је диригован разлозима тадашње државне политике, а након ратова за југословенско наслеђе, преузели су га многи признати аутори који оспоравају државност НДХ⁴. Такав став је потпуно јасан. Ако НДХ није била држава, злочини који су се догодили на њеној територији и у њено име нису били организовани и спроведени од стране службених лица НДХ, већ безимених и непознатих усташа, који су се појавили ко зна одакле, и нестали у истом правцу. Најновија литература оспорила је раније схватање да НДХ није била држава и убедљиво доказала постојање сва три елемента државе: територију, становништво и државну власт⁵.

Главно обележје те државе било је јединство власти и диктатура⁶. Устав није био кодификовани правни акт, већ је схватан као устав у материјалном смислу, а практично су то били Устав организације „Усташа - Хрватска револуционарна организација“ (УХРО) из 1929, начела „Усташког покрета“ из 1933. са допунама из 1941. које је у Италији дефинисао и објавио поглавник Анте Павелић⁷. Над тим начелима су поглавник и министри Владе НДХ положили заклетву (присегу) приликом именовања. Ово нигде није изричито речено нити написано, али су и извори из тог времена држали да је тако⁸. Специфичност правног поретка НДХ је што у тој творевини нису постојали закони у смислу уобичајене процедуре њиховог доношења у скупштини/парламенту/сабору јер таква установа није постојала. Уместо тога, вољом шефа државе (поглавника) као и постављених

⁴ Ivo Goldstein, *Uspon i pad NDH*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011, Ivo Goldstein, *Istorija Hrvatske 1918–2008*, EPH Liber, Zagreb 2008, 215–224.

⁵ Зборник: *Правни поредак НДХ*, ур. Беговић-Мирковић, Правни факултет, Београд, 2018, 195 и даље.

⁶ Nikolina Srpak, „Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945)“, у: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 13, broj 2, Zagreb, 2006, 1117–1144.

⁷ Милош Здравковић, „Уставоправни темељи Независне Државе Хрватске“, у: *Анали Правној факултету у Београду*, ур. Марија Караникић Мирић, година 67, 1/2019, 113–139.

⁸ Vukas, B. „Sustav vlasti i uprave u NDH“, у: *Pravnik*, ur.Valentino Kuzelj, Zagreb, 1997, 30, 1-2 (59-60).

министара доношене су законске одредбе⁹. Ти прописи називају се законима, иако нису доношени на начин на који се закони доносе, али су они имали снагу закона и по њима су поступале институције и службена лица НДХ. Сви закони, законске одредбе и остале правне норме, објављиване су у Народним новинама, које су штампане у Загребу, почев од броја 1 који је изашао 11. 4. 1941.¹⁰

По угледу на нацистичку Немачку, донесен је велики број прописа са сврхом легализовања планираних акција, ради постизања политичких циљева усташког покрета, од којих је најважнији стварање етнички чистог простора нове државе. Тај циљ није скриван, као ни начин на који ће бити остварен, а предуслов за то било је доношење закона и уредби (недељник „Хрватска слобода – Гласило Хрватског покрета у Карловцу“ бр. 2 од 2. 5. 1941: „Закон за законом ниче, бољи од бољега... први ти је закон да се ослободиш непријатеља у кући... Хрватска иде напријед и на том свом путу напријед, она ће сатрти све што јој буде сметало...“; дневне новине „Нова Хрватска“ у Загребу, у 2. броју од 29. 4. 1941. данима најављују доношење „живовских закона“ по узору на немачке, а у изради закона „судјеловат ће најбољи хрватски правници и биолози“). Вође режима, можда мање поглавник Павелић, али много више министри и дужносници на јавним скуповима, преко радија и штампе јасно саопштавају своје намере. Миле Будак, министар богоштовља и наставе, др Мирко Пук, министар правосуђа и вјера, Милован Жанић, председник законодавног повјеренства, Младен Лорковић, министар вањских послова, Виктор Гутић, велики жупан Велике жупе Сана и Лука и стожерник Бањалуке, Србе називају „...псинама, дотепенцима са истока, трбоношама и слуганима турским, талогом и смећем Балкана, туђим и страним елементима, српским циганима, српском гамади...“.

На значајном делу територије НДХ, где није било српског становништва, нова држава је успоставила правни поредак који је текао релативно нормално. За већину хрватског становништва и неке мањине (немачка, мађарска, италијанска), посебно у градским центрима, живот је у ратним условима протицао колико-толико пристојно. Позоришта су радила, концерти су организовани, спортска такмиче-

⁹ Зборник *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, уредници Борис Беговић, Јован Мирковић, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2018.

¹⁰ *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe NDH*, Knjiga 1 (svezak 1-10), urednik A. Mataić, Zagreb, 1941.

ња, чак и међународна, одржавана су, отворани су музеји, академија, војне школе, куна је била платежно средство, штампале су се поштанске марке¹¹. На територији на којој су живели претежно Срби, ситуација је била потпуно другачија. Већ након првих погрома, априла и маја 1941. г, нарушено је поверење Срба у НДХ. Обзиром да норме закона, не само да нису штитиле део становништва, већ су угрожавале његов опстанак, људи нису имали разлога да поштују те норме. Законима НДХ великом броју људи су самовољно одузета основна људска права и одречена им је једнакост што је елементарни принцип правде. Конкретно овде се радило о Србима, Јеврејима, већини муслимана (који се нису изјашњавали као Хрвати, па им је ускраћено право на идентитет) и неподобним Хрватима. То је одговор због којег се територија НДХ са ефективном контролом временом смањивала.

Све време постојања поретка НДХ, осим нормирања донетим законским и другим нормама постојао је уочљив систем неформалних правила, практично усмених наређења која су дириговала великим бројем акција партијске милиције (усташе, паралела са шуцштафел - СС јединицама), чак и државне армије (Хрватско домобранство, након сједињења са Усташком војницом 1944. Хрватске оружане снаге - ХОС, тајне полиције, специјалних судова, сабирних и концентрационих логора). Сведочење Славка Голдштајна¹² то потврђује („...једним усменим наређењем изреченим у Главном усташком стану у Загребу 30. 6. 1941, Николи Херману, усташком повјеренику за град и котар Копривницу, речено је да све Србе и Жидове из логора Даница у року од мјесец дана отпреми у Госпић, на располагање тамошњем Жупском редарственом равнатељству. За велику већину отпремљених, Госпић је био пролазна станица на путу према Јадовну на Велебиту или Сланом на отоку Пагу, првим логорима смрти у усташкој НДХ...“). Сличан пример паралелног поступања је случај у Гудавцу крајем априла 1941. где сведочења доказују да је постојала усмена наредба Еугена Кватерника да се за једног Хрвата мора убити 100 Срба¹³.

¹¹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Drugo izdanje, naklada Pavičić, Zagreb, 2002.

¹² Slavko Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Sinopsis, Beograd-Sarajevo, 2012, 50.

¹³ Željko Karaula, „Slučaj Gudovac 28. travnja 1941. g.“, u: *Zavod za hrvatsku povijest*, ur. Borislav Grgin, vol. 39, Zagreb, 2007, 197-208.

Паралелизам између проглашених правила и усмених наређења, и недоследност званичника НДХ у спровођењу једних и других, стална напетост која је међу њима владала, говори о изостанку правилности и доследности званичника и институција НДХ. У том погледу поредак НДХ никада није успео да достигне степен правилности поретка нацистичке Немачке. Власти НДХ спроводиле су основне програмске циљеве, све док су били у стању да их чине, то јест док су уживали монопол физичке силе¹⁴. Прави одговор на питање какав је то био поредак јесте да се он налазио између поретка силе, поретка права и стања аномалије¹⁵.

Паралеле правног и казненог поретка НДХ са законодавством Трећег рајха

Суштина правног и казненог поретка НДХ биле су паралеле са законодавством Трећег рајха, потом примена Казненог законика Краљевине Југославије уз бројне измене (НДХ никада није донела свој казнен законик), доношење новог „споредног законодавства“ и успостављање мреже „специјалних судова“.

Уврежена предрасуда да су Срби у НДХ страдали због „расних закона“ те државе уопште није тачна. Расно законодавство НДХ чине три закона (Законска одредба о држављанству – 5 точка/чланова, Законска одредба о расној припадности – 8 точка/чланова, Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа – 7 точка/чл.¹⁶) донета двадесети дан постојања НДХ (30. травња 1941), на основу Штукартових Нирнбершких закона Трећег рајха из 1935. Њихова примена тицала се Јевреја и „Цигана“. Чак и код неких истакнутих аутора¹⁷ оно што се дешавало Србима у НДХ је често приказивано као последица расне политике НДХ. Даља разрада Закона о расној припадности настаје доношењем Наредбе о утврђивању расне припадности државних и самоуправних службеника и вршитеља слободних академских звања (министар Артуковић, 04.06.1941), која од свих службеника и слободних стручњака захтева

¹⁴ М. Здравковић, „Уставоправни темељи НДХ“, 135.

¹⁵ Милош Здравковић, „Правност поретка НДХ“, у: Зборник *Правни поредак НДХ*, уредници Беговић–Мирковић, Правни факултет, Београд, 2018, 19–43.

¹⁶ *Narodne novine br. 16 od 30.04.1941.*

¹⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1977, 158 и даље.

изјаву о расном подријетлу. У раздобљу након 1945. примена немачких расних одредаба проглашена је злочином против човечности који је био дефинисан чл. 6 Лондонског статута и чл. 2 Закона бр. 10.

Законска одредба за одбрану народа и државе од 17. 4. 1941.

Кључна правна норма која је утицала на судбину Срба широм НДХ је злогласна Законска одредба за одбрану народа и државе (Народне новине бр. 4 од 17. 4. 1941, потписник поглавник Павелић). Еуген Дидо Кватерник је, после разлаза са Павелићем у другој емиграцији након завршетка рата, писао: „...Темељ те анархичке и издајничке деспотије представљала је законска одредба за одбрану народа и државе, коју је Павелић потписао већ 17. 4. 1941. године”¹⁸.

Огромна је несразмера величине једног прописа (свега пет чланова) и његовог утицаја на животе бројних становника НДХ. Свако „...ко на било који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или на било који начин угрози опстанак Независне Државе Хрватске или државне власти, па макар дјело остало у покушају...” починио је злочин велеиздаје, за који је једина казна смрт, а пресуду ће донети изванредни народни судови који суде по хитном поступку. У моменту доношења прописа ти судови не постоје, па је ово и њихово званично оснивање. Појмови „части и животних интереса хрватског народа“ нигде и никада нису били описани. Оваквим одредбама начело индивидуализације је нарушено апсолутно одређеном казном. Начело законитости кршено је у два различита правца: повредом захтева за одређеношћу законских описа, што ће се масовно користити у судској пракси, и са друге стране повредом забране ретроактивности (повратности) јер је одредба имала унатражњу моћ - односила се на време пре доношења прописа („ко је повриједио част и животне интересе“). Ови судови су прекопирани немачки *Volksgerichtshof* који од 1934. суде за дела издаје и велеиздаје. Разлика је што су у Немачкој у почетку судили мали број смртних казни, па се то током година повећавало, док је у НДХ било

¹⁸ Bogdan Krizman, „Pavelić i ustaše“, Zagreb, 1978, 416; Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у Ћинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2010, 38

обрнуто¹⁹. Први Изванредни народни суд се оснива 17. 4. 1941. у Загребу.

У наредних месец дана, од доношења ове законске одредбе, догодила су се укупно четири тешка злочина са око хиљаду људских жртава, у којима се може јасно пратити веза између правне праксе и практичног спровођења правних норми донесених овом законском одредбом и њеним изменама, на терену НДХ. Срби су хватани појединачно или у групама. Злочини над Србима скривани су од њихових сународника, али су Хрватима приказивани као освета или правда за убиства Хрвата која су, по правилу инсценирале усташе из емиграције, па их приписивале Србима. Такође, током тог времена могу се пратити и све измене и допуне ове законске одредбе којима је она постајала оруђе ликвидације Срба у НДХ, као непоћудних елемената.

Старо Петрово Село 17. 4. 1941.

Већ истога дана када је ова законска одредба донета (17. 4), догодио се први страشان злочин на територији НДХ. У питању је убијање 25 Срба у Старом Петровом Селу код Нове Градишке у Славонији. Исказ о томе шта се догодило дали су Стево Вукадиновић, Ђоко Муцић и Никола Јањатовић из Старог Слатиника. Стожерник Нове Градишке звао се Милан Лукац, а вероватно повереник главне усташке власти у Новој Градишци био је Мирко Етеровић. Усташки рој из Нове Капеле, заједно са ројевима Старог Слатиника, Ступника, Андријеваца и Ориовца (практично Мачекови Заштитари), по наредби свог таборника, 16. 4. опколио је село Стари Слатиник. У том селу ухапсили су 23 мушкараца, а у суседном Бродском Ступнику још 7 због „непоћудности и опасности по усташки поредак“. Након физичког мучења, ухапшени су спроведени у оружничку постају у Ориовац, где су преноћили. Сутрадан (на дан објављивања Законске одредбе) кренули су ка Новој Капели, а оданде је требало да буду одведени у затвор у Нову Градишку. Међутим, на потезу Крченик/Крчане код Старог Петровог Села, ови Срби су стрељани, тачније њих 25, јер се се петорица спасила бегом. Послата је комисија која је тре-

¹⁹ Mueller, I., „Furchtbare Juristen: die unbewaeltigte Vergangenheit unserer Justiz Muenchen“, 1987, 55.

бало да утврди околности убиства, али оне никада нису установљене²⁰.

Овде видимо потпуно изграђену усташку организацију на терену: ројеве по селима, таборе по општинама и повереника који је у контакту са Главним усташким станом у Загребу. Ликвидација људи била је без за сада познатог суђења и истражног поступка, али у очигледној комуникацији са Усташким станом у Загребу и то на дан када је донета Законска одредба. Злочин који је приписан овим људима јесте повреда части и животних интереса хрватског народа. Можда ће се у будућности открити пресуда Изванредног народног суда у Загребу.

Гудовац 28. 4. 1941.

Други по реду злочин догодио се десетак дана касније у селу Гудовцу, у околини Бјеловара. Ово насеље је по попису 1931. имало 1.073 житеља, 2/3 Хрвата и 1/3 Срба. Општина (опћина) Гудовац је 1931. имала око 8.000 житеља, од чега око 3.000 Срба. Инсцениран је инцидент у недељу 27.04.1941, иза којег стоје командант Мачекове сељачке заштите у Гудовцу Мартин Цикош и градоначелник Бјеловара Јулије Маканец, током којег су погинули један домобран, ухапшени српски сељак Милан (Емил) Радовановић, рањен један заштитар и у својој кући у Гудовцу убијен још један заштитар²¹. Извештај којим се обавештава власт у Бјеловару (а вероватно и у Загребу) помиње „организовани напад гудовачких четника“. Овај повод је искоришћен за одмазду по принципу 100 за једнога. Сведочења доказују да је постојала усмена наредба Еугена Кватерника да се за једног Хрвата (страдала су двојица) мора убити 100 Срба²². Кватерник је иначе у тим крајевима, заједно са око 120 припадника усташке емиграције, био због сакупљања око 500 Срба мушкараца из околине Грубишног Поља који су одведени у логор Даница у Копривницу²³.

²⁰ Filip Škiljan, „Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata“, у: *Токови историје*, ур. Миле Бјелајац, број 3, Београд 2009, 33–62.

²¹ Милан Басташић, *Билогора и Грубишно Поље 1941–1991*, Бањалука–Београд, 2009, 57.

²² Karaula, Ž., „Slučaj Gudovac 28.travnja 1941.g“, 197–208, *Saslušanje Slave Srnak, HDA*, кутија 258, 13103–13130.

²³ Басташић, М., *Билогора и Грубишно Поље 1941–1991*.

Током ноћи 27/28. 4. и понедељка 28. 4. убијено је 11 Срба испред својих кућа или поред зграде општине под изговором да су поседовали оружје²⁴. Сам Рудолф Срнак, таборник Гудовца, касније је сведочио да никаквог оружја код тих људи није видео. Групу од 192 мушкарца који су сакупљени из Гудовца и околних села, који су одведени до сајмишта (сточне пијаце) и тамо стрељани рафалима, водила је група од око 80 заштитара под командом Мартина Цикоша. Ови људи нису биле усташе из емиграције, већ локално становништво, наоружано и обучавано током постојања Бановине Хрватске. Јединице Мачекове сељачке и градске заштита, попут територијалне одбране или Збора народне гарде, скоро у потпуности су се ставиле у службу институција и службених лица НДХ. Пет мушкараца је преживело, па је укупан број жртава 198 (187 + 11). Приликом постројавања у Гудовцу је лично био присутан Еуген Кватерник, по с неким сведочењима.

Жена једног од страдалих обратила се немачком командиру гарнизона, који два дана касније организује откопавање убијених људи (пребројано 187 лешева, петорица још увек живих), фотографише их, покреће истрагу и хапси око 40 починилаца које затвара у бјеловарску гимназију. Младен Лорковић, државни секретар Министарства спољних послова, интервенише код Зигфрида Кашеа, немачког велепосланика у НДХ, ухапшени се предају хрватским властима које су се обавезале да ће спровести истрагу и поступак према починиоцима. Сутрадан су починиоци пуштени кућама и враћено им је оружје. Немци су након тога растурили летак на ћирилици у којем упозоравају Србе да ће за једног убијеног немачког војника бити стрељано 100 Срба. Службена лица НДХ, као ратни савезници Трећег рајха, извукли су се некажњено, али им је јасно стављено до знања да немају право да користе одмазду по принципу 100 глава 1.

У овом случају видимо веома бројне локалне усташке ројеве (сведоци помињу око 80 наоружаних мушкараца) које чине припадници Хрватске сељачке заштите, усташе из емиграције у сталној вези са Главним усташким станом у Загребу, два жупника који учествују у организацији злочина и покушај колективне одмазде 100 за 1 убијеног.

²⁴ Бастишић, М., *Билогора и Грубишно Поље 1941-1991*, 57.

Слика 1: The bodies of Serbs killed by the Ustasa in the village of Gudovac, are laid out in rows in a large field (извор: United States Holocaust Memorial Museum Photograph Number: 46708, Muzej Revolucije Narodnosti Jugoslavije, Public Domain, Source Record ID: B 901/6)

На овом месту треба поменути да је Францу Бемеу (Franz Friedrich Böhme), опуномоћеном главнокомандујућем генералу у Србији (Bevollmächtigter Kommandierender General in Serbien) од 20. 9. до 5. 12. 1941, након рата суђено за колективна кажњавања цивилног становништва применом принципа одмазде 100 за једног, као одговор на оружани отпор.

На основу наредбе фирера Адолфа Хитлера, фелдмаршалу Вилхелму Листу, команданту југоистока, Беме је именован на положај, а начелник Врховне команде Трећег рајха, генерал Кајтел, од њега је захтевао најоштрије мере у гушењу устанка, као одмазду за један живот немачког војника смртну казну 50-100 особа. Генерал Беме је издавао наређења за стрељање 100 особа за једног погинулог и 50 за сваког рањеног немачког војника, почев од Мачве и Шапца (септембар), преко стрељања у Краљеву и Крагујевцу (октобар) до уништавања Ужичке републике (децембар). Тако је живота лишено око 32.000 житеља окупиране Србије. Бемеу је суђено у Нирнбергу

на тзв. „талачком суђењу“, но пошто је претпоставио да ће након суђења бити изручен Југославији, он је извршио самоубиство скоком са 4. спрата у затвору, не дочекавши пресуду²⁵. Остали оптужени осуђени су на затворске казне. Колективно кажњавање такође је и повреда међународног ратног права и то тачке 4. Хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну из 1907, члан 50. Помиње се у оптужници против Геринга у Нирнбергу.

Промене Казненог законика Краљевине Југославије и укључивање специјалних судова

До следећег великог злочина на Кордуну, донета је 3. 5. 1941. Законска одредба о ступању на снагу Законске одредбе о променама у КЗ²⁶, од стране поглавника Павелића на предлог министра правосуђа др Мирка Пука. Овај пропис време кажњивости враћа унатраг до 10. 4. 1941, број дела за које се смртна казна прописује са 1 у Краљевини Југославији (покушај убиства или убиство краља, наследника или намесника) и повећава на чак 8, док сва антидржавна дела (из главе 12) преко злочина велеиздаје одузима из редовних и преноси у специјалне судове (изванредне и преке), који суде само смртну казну. У расправама правника у времену Титове Југославије и земаља наследница, све ово личи на једну теоријску правну дебату. Нажалост, у стварном животу тада 1941. излаз из свих судских процеса пред специјалним судовима била је смртна казна. Преширока и неодређена дефиниција велеиздаје, могућност третирања свих антидржавних дела као велеиздаје, арбитарност код вербалних деликта, увођење дела која су довршена покушајем, могућност примене на припремне радње дела (подстрек, договор, непријављивање припреме), при чему је изречена казна увек и само смртна, од Законске одредбе од 17. 4. стварају оруђе злоупотребе казненог права у спровођењу државне идеологије.

Тачно у време док се на Кордуну припрема нови велики злочин, 8. 5. 1941. на предлог министра др Мирка Пука, поглавник Павелић доноси Законску одредбу о допуни Законске одредбе за

²⁵ *United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals, Volume VIII, 1949, Case No. 47, The hostage trial, Trial ow Wilhelm List and others*

²⁶ *Narodne novine br. 19 od 05. svibnja 1941. g.*

обрану народа и државе, којом је одређено да се све смртне казне изречене за кажњива дела по овој законској одредби извршавају стрељањем²⁷. Ово треба разумети као јасно диференцирање од Казненог законика Краљевине Југославије у којој је смртна казна извршавана искључиво вешањем. Истог дана су именовани Изванредни народни судови у Бањалуци и Слуњу (прво именовање 7. 5, друго именовање 8. 5, везано за случај Вељун).

Вељун и Хрватски Благај 5. - 8. 5. 1941.

Трећи велики злочин одиграо се на Кордуну, у околини Вељуна. Последњих дана априла 1941. у жупном стану (парохијски дом) у Хрватском Благају на Кордуну, састали су се усташки повереник општине Вељун учитељ Иван Шајфар, жупник Блаж Томљеновић и млинар Јосип Пауновић, ројник Хрватског Благаја. Договорили су се о инсценирању убиства млинару Јосе Мравунца и његове породице у селу Хрватски Благај, кућни број 37. Пауновић је неколико дана касније договор изнео на састанку са групом од 35 усташа у „Усташком стожеру“ у Карловцу и официром Здравком Карловићем²⁸, где је направљен детаљан план. Јосо Мравунац био је Хрват, члан Мачекове ХСС, можда и члан КПХ, није подржавао усташки покрет, био је конкурент осталим млинарима и омиљен у крају. Убиство је требало да буде повод за хапшење Срба који ће бити тајно убијени, а проглашени да су послати на рад у Немачку. Касније би се народ из Хрватског Благаја преселио и настанио у српске куће јер је српско село било богатије.

Непосредни организатори били су: жупник Иван Никшић, шеф усташког стана у Слуњу, жупник Иван Микан из Огулина, Иван Шајфар, Ловро Сушић адвокат из Огулина, жупник Блаж Томљановић из Хрватског Благаја, усташки натпоручник Ивица/Иван Шарић син бележника из Госпића и човек од поверења Еугена Кватерника (и венчани кум²⁹), као и група усташких емиграната који су дошли из Карловца на челу са Здравком Карловићем и Марком Ивићем. Изјаве

²⁷ *Narodne novine br. 22 od 08. svibnja 1941.g.*

²⁸ Василије Козлина, „Покољ у Хрватском Благају“, у: *Топола часопис ЈУСП Доња Градина*, ур. Тања Тулековић, година VII, број 7, 58-66

²⁹ Marija Kvaternik, „Moga Didu kleveću više od pola stoljeća“ <https://www.tomislavjonjic.iz.hr/IV_kvaternik.html>

о та два састанка дали су једини преживели Душан Никшић и Милан Брунета, члан усташког роја села Фурјана.

Ноћу 5/6. 5. 1941. усташе из емиграције, обучени у сељачку одећу, убијају млинара Јосу Мравунца, његову супругу Марију, мајку Ану, малолетне синове Ивана и Николу. Једина преживљава 12-годишња кћи Милка која се спасила падом у реку Корану. На Ђурђевдан 06.05.1941. ујутру, Иван Никшић свим оружничким постајама (полицијске/жандармеријске станице) у котару Слуњ шаље телеграм: „Срби у Благају убили хрватску породицу Јосе Мравунца. Забраните Србима излазак из кућа...“. Налоге за хапшење је по договору са Шарихем давао Иван Шајфар, усташки повереник за Вељун, учитељ.

Током 6, 7. и 8. 5. 1941. из Вељуна и околних села Доњег и Горњег Полоја, Перјасице, Црног Врела, Цвијановић Брда, Шљивњака, Ловрића, Савића, Опачића, Дејановића, сакупљено је око 600 мушкараца старијих од 16 година (међу њима свештеник Бранко Добросављевић³⁰, његов син Небојша Добросављевић, учитељ у Вељуну и студент медицине, начелник општине Вељун Тодор Дудуковић, гостионичар Мане Манојловић, свештеник из Цвијановић Брда Димитрије Скорупан). Локални Хрвати били су водичи који су усташе емигранте из Карловца и Загреба водили до српских заселака. Сакупљени су прво довођени у зграду школе, жандармерије, православне цркве и поповог стана у Вељуну, ту би преноћили и потом камионима (истим камионима којима су усташе дошле из Карловца) превожени и затварани у школи у Хрватском Благају. И у Вељуну и у Хрватском Благају су изгладњивани, тучени кундацима и дрвеним кочевима. Проту Добросављевића и његовог сина учитеља Небојшу, уз језиво мучење усмртио је Иван Шајфар. Вјекослав Макс Лубурић је у Хрватски Благај стигао 06.маја са десетак усташа из емиграције.

Дана 7. 5. 1941. затворене људе изводе испред школе у Благају и доводе Милку Мравунац да препозна убице своје породице. Девотчица каже: „Од ових људи није нико. Они људи који су убили моју мајку, оца и браћу имали су другачије крагне на кошуљама и маје (кошуље/одећа) су им другачије него овима“. Тога дана (07.05.1941) министар правосуђа Мирко Пук именује Изванредни народни суд (на основу Законске одредбе за одбрану народа и државе НДХ) на челу са истражним судијом из Слуња, Николом Ласићем. Састав суда је:

³⁰ Свети свештеномученик Бранко (Добросављевић) 1886-1941. Именослов СПЦ <http://www.spc.rs/sr/sveti_sveshtenomuchenik_branko_dobrosavljevitsh>

Мирко Микац предстојник, Иван Бетлехем и Здравко Берковић, чланови. Милан Стилиновић је заменик судије, Иван Громес државни тужитељ, Берислав Лукинић бранилац по службеној дужности. Овај суд тога дана доноси одлуку да нема елемената за суђење и да ће се оно наставити када се прикупе докази.

Сутрадан, 8. 5. 1941, министар Мирко Пук именује други састав Изванредног народног суда (предстојник суда Јосо Рукавина, Јосип Мајић и Јаков Јураг, чланови, Јосип Распудић и Грга Ереш, заменици судија, Владимир Вранковић, државни тужитељ, Никола Ласић, истражни судија, бранилац није ни именован) који доноси смртну пресуду за 32 оптужена (сведок Душан Никшић каже 36 људи) који ту ноћ убијени и убачени у „Попову јаму“, јаму безданку која се налази на пољу између школе и католичке цркве у Хрватском Благају. Међутим, током те ноћи (8/9. 5) заиста је убијено укупно око 520 затворених мушкараца. Мушкарци су током ноћи извођени везани у пару, двојица по двојица, довођени изнад јаме и убијани пиштољима али и крмповима, батовима (мацолама) и ножевима. Једини преживели који је побегао испред јама је Душан Никшић из Доњег Полоја, који се ослобађа конопца и бежи у шуму. Његово сведочанство је 1961. записао Ђуро Затезало³¹. Око 80 мушкараца (један сведок каже 96) је на интервенцију италијанског пуковника Oskara Grittia враћено у камионима са пута према Благају у Слуњ и пуштено кућама.

Јаме у које су убацивани убијени претходног дана су ископали становници Хрватског Благаја, а жртве су након убијања посуте живим кречом. Када су лешеве затрпани, а јаме поравнате, по изјави Јанка Медведа из Хрватског Благаја³², локалне усташе Стипан Грашић, Мија/Марко Грашић и неке усташе из Загреба заиграли су коло над затрпанима. Хрвати мештани су то поље касније преорали и засејали зоб на њему, како би се изгубио сваки траг злочина. Занимљиво је да је у загребачком дневнику „Хрватски народ“ 9. 5. 1941. објављена вест али без детаља о епилогу приче³³ „Srpski razbojnici umorili su na zvjerski način uglednog mlinara Josu Mraunca i četiri člana njegove porodice. U noći od utorka na srijedu dogodilo se u Hrvatskom Blagaju nezapamćeno krvoproliće. Četa srpskih razbojnika upala je u

³¹ Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2005, стр. 14-19.

³² Ђ. Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 23-25.

³³ *Hrvatski narod br. 86 od 09. svibnja 1941. g.*

mlin uglednog Hrvata Jose Mraunca. Srpski razbojници napali su Mraunca tvorno, izboli ga noževima tako da je nesretni čovjek odmah umro. Osim toga ubili su njegovu ženu Katu, majku Anu, 15-godišnjega sina Ivana, 4-godišnjeg sina Nikolu. Razbojници su ostavili mrtvo tijelo Mraunca u mlinu, a ostale članove obitelji pobacali u Koranu. Također su u Koranu bacili njegovu kćerku Milku, koja je još bila živa, pa se spasila plivanjem. Razbojници su ukrali 3.000 dinara. Vlasti su dovele svestranu istragu". Друга занимљивост је да поједини хрватски историчари (Славко Голдштајн, Фердо Чулиновић) као извор за овај догађај користе спис „Споменица о жупи Слуњској“ коју је написао непосредни организатор и учесник Иван Никшић, жупник и шеф усташког стана у Слуњу. Једини који је користио сведочења дата Окружној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Кордуну³⁴ је Ђуро Затезало. Сведок Душан Никшић доследно говори о 520 Срба (пописао их Иван Шајфар), сведок Миле Милић Абрамовић/Обрановић говори о „више од 500 Срба... око 500 Срба...“, Голдштајн се позива на жупника Ивана Никшића и каже: „и *Spoimenici o župi slunjskoj* piše da je u noći sa 9. na 10. svibnja u Hrvatskom Blagaју ubijeno 440 Srba“. Занимљиво је да ту ноћ страдала цела партијска ћелија КПХ из Вељуна од 17 чланова, на челу са чланом ОК (Котарског/окружног комитета) КПХ за Кордун Николом Кукићем, који је 05.05. изашао из Карловца, одржао партијски састанак у Тушиловићу и наредну ноћ стигао у Вељун³⁵.

Све ово је изведено у потпуној тајности, народу је саопштено да су мушкарци послати на рад у Немачку, и готово три месеца породице нису знале судбину својих несталих. Истина је откривена 5. августа 1941, када су устаници ухватили Ивана Шајфара у школи у Цвијановић Брду. Суочен са смртном пресудом и стрељањем, Шајфар је устаницима дрско саопштио да су сви у Благају побијени и да је он себе осветио.³⁶

У овом случају имамо припаднике локалне усташке организације (сеоски усташки ројеви, по сведоку Абрамовићу 50-60 наоружаних људи), усташе повратнике из емиграције који долазе из Карловца и Загреба (10-20, са домаћима укупно пет група са око 15 наору-

³⁴ Ђ. Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 14-27.

³⁵ Станко Опачић, *Србин у Хрвајској: казивања кордунашкој сељака, рајника, министра, осуђеника*, Београд, 1989, стр. 34.

³⁶ Vladimir Kozlina, *Iz plamena revolucije: sećanja učesnika narodnooslobodilačkog rata*, Sombor 1981, 34.

жаних људи), учешће чак три католичка жупника у организацији злочина, жупника у Слуњу који је на челу усташке организације у рангу стожерника или таборника, сталну комуникацију са Главним усташким станом у Загребу, министра правосуђа који два пута именује Изванредни народни суд (први састав чине правници, други припадници усташке организације након незадовољавајуће одлуке првог састава суда), покушај одмазде сто за једног (планирано је убиство шест чланова породице Мравунац; сакупљено укупно око 600 мушкараца, Италијани пустили око 80), доношење пресуде од стране Изванредног народног суда пре извршења смртне казне, извршење смртне казне стрељањем (нажалост и хладним оружјима и оруђима).

Тумачења промене Казненог законика Краљевине Југославије

У данима када се дешавао злочин на Кордуну, министар правосуђа др Мирко Пук доноси додатно Тумачење о надопуни законске одредбе за обрану народа и државе од 06.05.1941. (објављено тек 10.05) којим наглашава да се кривцем злочина велеиздаје чини и онај ко на било који начин повреди само част хрватског народа као и онај који на било који начин повреди само животне интересе хрватског народа³⁷. Недовољно одређена дефиниција части и животних интереса хрватског народа се овим раздваја на два правна појма, при чему повређивање било једног, било другог, значи злочин велеиздаје који се кажњава смртном казном и то стрељањем.

Глина и Прекопа 13. 5. 1941.

Догађаји у Глини из маја 1941. често су се замењивали и преплитали са много познатијим дешавањима из последњих дана јула и првих дана августа 1941. (злочин у глинској цркви, преживели Љубан Једнак, суђење Андрији Артуковићу). Ревизионистичка историографија која је настала на критици комунистичке³⁸, релативизујући сведочења, затрпавајући своје доказивање наводним недоследности-

³⁷ Народне новине бр. 24 од 10. свибња 1941. і.

ма и наизменично мешајући догађаје из маја и јула/августа, оптужујући србијанско-партизанску „квазинаучну“ кухињу, отворено изражава „закључак да је покољ у глинској православној цркви једноставно измишљен”. Међутим, ови аутори не негирају да се свибња 1941. у Глини нешто догодило. Разлог томе представља приватно писмо надбискупа Степинца поглавнику Павелићу од 14. свибња 1941,³⁹ које тврди да је у Глини 13. свибња почињен ужасан злочин над неколико стотина Срба. За постулаторе каузе надбискупа то је неспорно, све друго је спорно. Ово писмо један је од стубова обране надбискупа Степинца. О чему се заиста ради, видећемо ускоро.

Срез Глина на попису 1931. има око 45.000 житеља, Срба око 30.000, Хрвата око 15.000. У граду Глина од око 3.100 житеља, 53% су били Хрвати, 47% Срби. Глина је имала веома снажну правашку организацију, на чијем челу је био адвокат др Мирко Пук, 12.04.1941. именован за замјеника предсједника Хрватског државног вођства, а 16.04. за министра правосуђа владе НДХ. Остали чланови били су: др Јурај Девчић, опуномоћеник усташке организације за Глину и Вргинмост, др Мирко Јерец, велики жупан Жупе Гора у Петрињи, Мато Видаковић, председник опћине Глина, његов син Никица Видаковић, таборник Глине, др Јурај Ребок, логорник у Глини и равнатељ болнице, Josip Misson постаје председник Покретног пријекског суда у Глини (оснивају се од 24.06.1941)⁴⁰. У близини Глине је и фрањевачки самостан Чунтић, као једно од значајних места успоставања и ширења усташке организације.

Сведочења јединог преживелог Никице Самарције⁴¹, јереја Јована Обреновића⁴², затим Хрвата сведока Ђуре Силаја, млинара Шешерина⁴³, Петра Ерента/Ерент⁴⁴, Милана Деспота функционера КПХ,

³⁸ Tomislav Vuković, „Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini - povijesni događaj ili mit”, у: *Glas Koncila* br. 35-37, 39-41, 43-45, 47-49, 51-53, Zagreb, 2006.

³⁹ Ratko Perić, biskup mostarsko-duvanjski, „Stepinčevi interventi kod Pavelića”, у: *Hercegovina*, ur. Božo Goluža, 3-2017, 179-211.

⁴⁰ Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2010, 25-30.

⁴¹ Ђ. Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, 168-169.

⁴² Ђ. Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 28-41; Arhiv Jugoslavije, Beograd, fasc. 922.

⁴³ Ђ. Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 42.

сакупљена у књигама „Глина 13. маја 1941“⁴⁵ и „Усташки покољи Срба у глинској цркви“⁴⁶ омогућавају да се схвати шта се тада догодило.

Сведоци казују о састанку усташког руководства Глине почетком маја 1941. (8.05. ?) на којем присуствује неко високог положаја из Загреба (нема доказа да је то др Пук, као први човек правашког покрета у Глини), потом о још неколико састанака усташких првака 10. и 11. 5. (у болници, у стану др Вејводе, у гостиони Јуре Муретића, у Јукинцу) на којима је договорено сакупљање и ликвидирање Срба. Као усташа-емигрант који је дошао у Глину помиње се Јурај Јуцо Јусо Рукавина⁴⁷ (08.05. предстојник Изванредног суда у Вељуну, као представник усташке организације). Послеподне у недељу 11. 5. око 17 часова, у Глину су стигла два сива аутобуса са око 50 усташа емиграната, у жутим униформама. Ту су били и Петрињци (Крпан, Шулентић, Јанековић), као и Фагетове усташе из Сиска.

Хапшења су почела у недељу 11. 5. 1941. увече. Никица Видаковић је обезбедио одређен број глинских Хрвата на улицама, као и мрак, јер је јавна расвета угашена. Мушкарци старији од 16 година сакупљани су по кућама, уз образложење да „иду на преслушање“. Српске куће су емигрантима показивали домаћи чланови усташког покрета. До зоре понедељка 12. 5, Глина и сва приградска насеља су обиђена, али се сакупљање наставило и током тога дана, привођењем и око 20 мушкараца који су у Глину дошли на посао⁴⁸. Приведени су гомилани у згради глинске жандармерије, прво у просторијама, па потом у дворишту, где су их чували наоружани стражари.

⁴⁴ Ђ. Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 42-44, НАК, fascikla dokumenata o ustaškim zločinima na području Gline, Zapisnik br. 1 Općinske komisija za ratne zločine NOO Jukinaс od 10. 12. 1944.

⁴⁵ Вујасиновић, Б., Вишњић Ч., Роксандић Ђ., Глина 13. маја 1941: у поводу 70. годишњице усташког злочина. Списак жртава фашистичког терора године 1941. котара Глина, СКД Просвјета, Загреб, 2011.

⁴⁶ Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2010.

⁴⁷ Јурај Јуцо Рукавина, рођен у Перушићу 1898. г., официр војске Аустроугарске, жандармеријски капетан у Краљевини СХС, члан усташког покрета од 1932, учесник Велебитског устанка, у затвору до 1939, када је помилован. Након јуна 1941. усташки пуковник, командант свих бојни Усташке војнице. Изручен југословенским властима и осуђен на смрт 1945. Аралица, Ђ., *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, 168

⁴⁸ Вујасиновић, Б., Вишњић Ч., Роксандић Ђ., *Глина 13. маја 1941.*

Тамо ће их дочекати око 50 мушкараца из околине Глине (Горње Јаме и др.) који ће са њима поделити судбину. Треба поменути да је и пре овога случаја из Глине непознат број занатлија, трговаца, свештеника, солунских добровољаца одвођено из кућа, чак су слати у логор Даница у Копривници. Неколико људи је убијено испред кућа (пекар Илија Летић), неке породице су опљачкане. Сведоци казују о договорима у селу Прекопа (прво село на путу за Петрињу), о копању јама за затрпавање убијених на десној обали реке Глине. Члан усташког роја у Прекопи Никола Липак Чукље сам је понудио своју земљу.

Сведоци помињу два камиона са цирадом која су, у око 15 одвожења, од понедељка 12. 5. око поноћи до уторка 13. 5. у зору, превозили људе везане по двојица на леђима, од глинске жандармерије преко Јукинца до Прекопе, скретање лево са пута, скидање са камиона и ходање ка реци у пратњи наоружаних локалних усташа. Стрелачка су изводиле усташе емигранти, а осим њих Никица Видаковић и Никола Липак Чукље. Једини преживели, Никица Самарџија, ослободио се веза док су га водили од камиона до јаме, срушио је чувара Мату Кихалића Брку, и скочио у реку. Лакше је рањен у ногу, крио се, и током лета 1941. успео да стигне до Београда. Сведоци помињу копање јама на десној обали реке Глине на њиви Чукљин анк (Ерент помиње четири јаме, Шешерин девет јама, копало их око 50 хрватских сељака), стрелачка пуцањем у потиљак особама које стоје или леже на ивици јама, затрпавање стреланих људи кречом и танким слојем земље.

Везано за број уморених људи те, ноћи Никола Липак Чукље, житељ Прекопе и члан усташког роја, хвалио се у друштву да је те ноћи убијено 437 Срба. Јереј Јован Обреновић из Великог Шушњара код Глине тврди да је ту ноћ из Глине у Прекопу одведено и убијено 480 Срба.

Петар Ерента/Ерент помиње број од 437 убијених Срба. Фикрета Јелић-Бутић⁴⁹ наводи да је 11/12. свибња извршен масовни покољ око 300 Срба у Глини. Индиректно каже да су то учиниле усташе. Стево Клобучар, предратни функционер КПХ за Глину, тврди да су те ноћи ухапшена 373 Глињанина, али да је број убијених око 600⁵⁰. Срески одбор СУБНОР-а Глине је након рата направио списак од 430 глинских Срба убијених у Прекопи.

⁴⁹ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941-1945*, 166.

Године 1947. вршено је откопавање и покушај препознавања, али уз мали одзив. Између 500 и 600 лешева ексхумирано је из четири јаме. Ископани лешеве, заједно са лешевима са других стратишта као и страдалих у глинској цркви, пренесени су на православно гробље у Глини и положени у спомен-костурницу на Погледиху, са укупно око 2.700 Срба из Глине и околине који су убијени током рата. Димензије јама које помиње Ерент и сведок Душан Ребрача (командир станице милиције Блињског Кута, учествовао у ексхумацији 1947. и о томе дао изјаву Ђури Аралици 1988) се не слажу. Разлику између бројева убијених и броја ексхумираних може објаснити чињеница да су убијања у Прекопи вршена и пре 13.05, као и од јуна до септембра 1941. када је у Глини заседао Покретни пријеки суд⁵¹. Минимални број страдалих те ноћи је око 330 (260 број јављен Степинцу + око 50 већ затворених + око 20 радника из околине) а максимални око 430.

Овде имамо развијену локалну усташку организацију, масовно учешће хрватског живља, емигранте из Загреба, везу са Загребом коју одржавају дужносници (министар Пук, емигранти). Жупник у Глини Франц Жужек, Словенац, није учествовао у овоме већ се дистанцирао од усташке организације. Овде нема масовног кажњавања Срба као одмазде (Гудовац и Вељун), али имамо доследно спровођење законских одредаба у погледу извођења смртне казне стрељањем. Нема доказа о суђењу, истражном поступку ни пресуди, али не значи да их није било.

Писмо надбискупа Степинца поглавнику Павелићу 14. 5. 1941.

Сутрадан након ових догађаја у Глини, 14. 5. 1941, надбискуп Алојзије Степинац шаље приватно писмо поглавнику НДХ Анти Павелићу⁵². У томе писму каже: „Ovaj čas primio sam vijest, da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja.

⁵⁰ Štefančić Dragan i Klobučar Stevo, *Zbornik: Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1919-1941*, Zagreb, 1974, 848.

⁵¹ Аралица, Ђ., *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, 182-183.

⁵² Perić, R., „Stepinčevi interventi kod Pavelića”, 187-188.

Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da poduzmete najhitnije mjere, na cijelom teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, da se ne ubije nijedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti. Nadam se, da mi nećete zamjeriti ovu otvorenu riječ. Sa odličnim štovanjem.”

„Није било никаква записана или објављена одговора Степинцу. Као да је поглавнику било криво што је надбискуп интервенирао”, каже један од постулатора каузе надбискупа⁵³.

Ко је надбискупу могао јавити вест из Глине? Први кандидат за то је глински жупник Франц Жужек, који није учествовао у догађајима претходних дана.

Шта надбискуп практично тражи од поглавника Павелића и министра правосуђа Мирка Пука, назочног у Глини? Да се не убије више ни један Србин, ако му се не докаже кривња ради које је заслужио смрт. Тражи од поглавника да се убијају само Срби којима се докаже кривња ради које заслужују смрт. Тада се може рачунати на благослов неба, а „католичка држава Хрватска” неће пропасти.

Како поглавник и министар одговарају на овај Степинчев интервент? Три дана касније, на предлог Мирка Пука, Анте Павелић доноси Законску одредбу о пријеким судовима⁵⁴.

Законска одредба о пријеким судовима

Овом одредбом основани су пријекни стални судови, а њихова надлежност се поклапала са подручјем судбених столова. Судбени столови су у правосудном систему НДХ другостепени судови и били су смештени у седиштима великих жупа, као што су Сарајево, Бања Лука, Бихаћ, Госпић, Петриња, Нова Градишка, Бјеловар, Карловац и др. Ова одредба из редовног поступка и од редовних судова изузима 14 кажњивих дела и ставља их у надлежност преког суда. Овај суд не може да суди временске казне, већ само смртну казну (слично као Изванредни народни суд).

⁵³ Perić, R., „Stepinčevi interventi kod Pavelića”, 188.

⁵⁴ *Narodne novine br. 32 od 17. svibnja 1941.*

Дела која се кажњавају смрћу овом одредбом су: насиље у години, убиство и квалификовано убиство, паљевина своје или туђе имовине, паљевина своје или туђе имовине са тешким последицама, употреба експлозивних направа, изазивање опасности или смрти каквом општеопасном радњом, угрожавање железничког, трамвајског, бродског или ваздушног транспорта, довођење у опасност људи у транспорту, ометање транспорта, али и саботажа на водоводним, електричним, плинским и другим инсталацијама, разбојништво, разбојничка крађа, и разбојништво квалификовано смрћу. Осим тога, у надлежност преких судова тачком 2 Одредбе стављена су и дела која КЗ није познавао од раније: непредаја оружја ватреног и хладног за које се нема дозвола на јавни позив власти, пружање помоћи или сакривање особа за које се може сумњати да су извршиле или припремају извршење неког од поменутих 14 дела.

Поступак пред пријеким судом заснивао се на Закону о судском казненем поступку Краљевине Југославије из 16. 2. 1929, осим ако одредбом није другачије одређено. Поступак почиње предлогом државног тужитеља, јавном и усменом расправом пред окупљеним судом и уколико је могуће без прекидања (поступак почиње и завршава истога дана). Расправа почиње усменом оптужбом државног тужитеља, суд именује бранитеља ако га нема. Ово доводи у питање било какву припрему одбране. Поступак је ограничен да се докаже дело, и нема бављења питањима као што је законитост рада суда. Када је доказни поступак довршен, тужитељ образлаже коначни предлог, оптуженик има право да одговори, након чега председник суда закључује расправу. Преки суд чини веће од три члана, председава судија правник, један члан не мора бити правник. Само четири дана касније, приликом проглашења Пријеког суда за подручје судбеног стола у Сарајеву (Жупа Врхбосна) од 21. 5. 1941.⁵⁵ Одредба о пријеким судовима је суштински промењена, јер у њој се изричито каже да трећи судија (лаик) има бити из редова усташа.

Судско веће на тајној седници доноси пресуду коју одмах јавно проглашава. Ако је оптуженик проглашен кривим, пријеки суд изриче казну смрти стрељањем. Записник о расправи и већању потписују све судије и перовођа (записничар). Пријеки суд не досуђује одште-ту, против пресуде није допуштен правни лек, а молба за помиловање не одлаже извршење пресуде, која се има извршити стрељањем

⁵⁵ *Narodne novine br. 33 od 21.05.1941.*

три сата рачунајући од проглашења пресуде. У правној историји НДХ није забележено ниједно помиловање дато осуђенима пред специјалним судовима током 1941-1943, док су забележена помиловања од стране поглавника пред редовним судовима и за годишњицу оснивања НДХ. Последњи члан Законске одредбе помера време кажњивости за дело непредаје оружја на јавни позив власти на 06.04.1941, а једини услов је да Пријеки суд буде проглашен у року од три месеца од дана доношења ове законске одредбе.

Пријеки стални суд у Сарајеву основан је 21. 5. 1941, а у Бихаћу 17. 6. 1941. Ова Законска одредба је у периоду јун-септембар 1941. званично мијењана седам пута, увек у смислу проширивања надлежности суда. Оснивањем и пријеких покретних судова 24. 6. 1941, број дела кажњивих смртном казном дошао је до чак 27. Доношењем одредбе о пријеким судовима, изванредни народни судови (основани 17. 4) нису престали да постоје, али су полако замењивани са Пријеким сталним, а од 24. 6. 1941. и са пријеким покретним судовима. Поступак у њима практично је био истоветан, што је регулисано већ 23. 5. 1941. Законском одредбом о промјени законске одредбе за одбрану народа и државе⁵⁶ у којој се каже да Изванредни народни судови (основани по Законској одредби од 17. 4. 1941. и који суде дела велеиздаје), имају судити по поступку описаном у Законској одредби о пријеким судовима од 17. 5. 1941.

Први Покретни пријеки суд оснива се 24. 6. 1941. у Загребу и зна се да је доносио пресуде чак и у Глини током јула-септембра 1941⁵⁷. Средином јула 1941. један се оснива у Сарајеву. Након тога су основана још три у Загребу, те по један у Бањалуци, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Вишеграду.

Закључак

Током првог месеца постојања НДХ, јасно се могу видети бројни и свеобухватни напори за стварање правних оруђа у циљу спровођења идеологије државе коју је, уз компромис савезника нацистичког Трећег рајха и фашистичке Италије, створила Хрватска револуционарна организација – Усташа (УХРО). Јасно се може пратити ево-

⁵⁶ Народне новине бр. 35 од 24.05.1941.

⁵⁷ Ћ. Аралица, *Усташки покољи Срба у јлинској цркви*, 182-183.

луција правничких покушаја да се прописи доносе (Законска одредба за обрану народа и државе, Законска одредба о пријеким судовима) и да се током времена стално усавршавају. Да се сталним допунама проширују надлежности, да се повећава број кривичних дела која су кажњива са апсолутно одређеном казном, да се време кажњивости односи и на време пре него што је донет пропис, да су кажњиве све фазе неког дела па чак и само сумња на учешће, да се јасно дефинише судски поступак са циљем да исход сваког суђења увек буде исти. Да пресуда увек буде „крив“ а казна увек буде „смрт стрељањем“.

Стање на терену пратило је ову еволуцију правног и казног система НДХ. Случај Старо Петрово Село је ликвидација Срба по основу злочина велеиздаје на дан доношења Законске одредбе за обрану народа и државе и оснивања Изванредног народног суда у Загребу. Временом ће се открити и пресуда тог суда. Случај Гудовац јасан је покушај колективног кажњавања Срба за убијене Хрвате у односу 100 за 1, и то на основу усменог наређења. Међутим, ратни савезници Немци су дужносницима НДХ јасно ставили до знања да немају право на нешто што припада само аријевској раси и држављанима Трећег рајха и да се не може ићи у том правцу. Случај Вељун очигледно је још један покушај колективне одмазде над Србима због инсценираног убиства шесторо Хрвата, који је завршио као извршење смртне казне по пресуди Изванредног народног суда. Случај Глина/Прекопа вођен је од стране министра правосуђа Мирка Пука, и постоји доследно спровођење законских одредаба у погледу извођења смртне казне стрељањем. За сада нема доказа о суђењу, истражном поступку нити пресуди, али то не значи да их није било. Постоји могућност да се овде ради о неформалним правилима односно усменим наређењима. Надбискуп Степинац као велику замерку поглавнику узима то што су Срби убијени „без суда и без истраге“. Завршне допуне прописа донетих 17. 4, 17. 5. и 23. 5. 1941. припремиле су позорницу на којој су настала стратишта као што су: Јадовно/Паг, Глинска црква, Мехино стање код Велике Кладуше, Мацин дол код Цазина, Рисовачка греда на Грмечу, Гаравице, Церавци и Уљевите баре код Бихаћа, Јама Јасиковача код Боричевца, Шушњар код Санског Моста, Црно језеро код Крупе на Уни, шума Осој код Изачића, Делића јама у Завалју и многа друга.

Необјављени извори

- Хрватски државни архив (НДА)
- Државни архив у Карловцу (НАК)

Објављени извори

- *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe NDH*
- *United Nations War Crimes Commission. Law Reports of Trials of War Criminals*

Књиге

- Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2013.
- Ivo Goldstein, *Uspom i pad NDH*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011.
- Ivo Goldstein, *Istorija Hrvatske 1918-2008*, EPH Liber, Zagreb 2008.
- Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Drugo izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002.
- Slavko Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Sinopsis, Beograd-Sarajevo, 2012.
- Fikreta Jelić-Butić. *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1977.
- Bogdan Krizman, „Pavelić i ustaše“, Zagreb, 1978.
- Mueller, I., „Furchtbare Juristen: die unbewaeltigte Vergangenheit unserer Justiz Muenchen“, 1987.
- Вујасиновић, Б., Вишњић Ч., Роксандић Ћ., Глина 13. маја 1941.: у поводу 70. годишњице усташког злочина. Списак жртава фашистичког терора године 1941. котара Глина, Српско културно друштво „Просвјета“, Загреб, 2011.
- Ћуро Аралица, *Усташки покољи Срба у Љинској цркви*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2010.
- Милан Басташић, *Билогора и Грубишно поље 1941-1991*, Бања Лука-Београд, 2009.
- Џуро Затецало, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2005.

- Станко Опачић, *Србин у Хрватској: казивања кордунашкој селџака, рајника, минисџра, осуђеника*, Београд, 1989.

Зборници и часописи

- *Podgrmeč u NOV*
- *Правни поредак НДХ*, Правни факултет, Београд, 2018.
- *Анали Правној факултету у Београду*
- *Pravnik*, Zagreb, 1997.
- *Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske*, Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd, 2018.
- *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Загреб, 2006
- *Топола, ЈУСП Доња Градина*
- *Токови историје*, Београд 2009
- *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2007.*
- *Iz plamena revolucije: sećanja učesnika narodnooslobodilačkog rata*, Sombor 1981
- *Hercegovina*, Studij povijesti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Hrvatski institut za povijest Zagreb
- *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1919-1941*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1974.

Новине

- *Hrvatski narod*, Zagreb
- *Narodne novine*, Zagreb
- *Glas Koncila*, Zagreb

Интернет

- <https://www.tomislavjonjic.iz.hr>
- <http://www.spc.rs/>

Vladimir Bursać

**The first month of the existence of the Independent State of Croatia
- development of the legal and penal system and cases on the
ground**

The first month of existence of the Independent State of Croatia shows attempts to create legal tools in order to implement the ideology of the state which was created by the Croatian revolutionary organization-Ustaša (UHRO). One can follow the evolution of legal attempts to create and improve regulations, with the goal that the outcome of each trial is the same. That the verdict should always be „guilty” and the punishment „death by shooting”. Evolution of the legal and penal system of the NDH can be traced through four cases of mass crimes (Staro Petrovo Selo, Gudovac, Veljun/Hrvatski Blagaj, Glina/Prekopa). The final amendments to the regulations passed in April and May 1941 prepared the stage on which execution sites were created, such as: Jadovno/Pag, Glinska crkva, Mehino stanje near Velika Kladuša, Macin dol near Cazin, Risovačka greda on Grmeč, Garavice, Ceravci and Uljevite bare near Bihać, Jama Jasikovača near Boričevac, Šušnjar near Sanski Most, Crno jezero near Krupa na Uni, Osoj šuma near Izačić, Delića jama in Zavalje and others.

Документи и сјећања

Documents and Testimonies

Од Бањалуке до Цетиња

Мр Јанко Врачар

Музејски савјетник - историчар; Од-
сјек за историју; ЈУ Музеј Републике
Српске Бањалука;
jankobl@gmail.com

Кратки научни рад

УДК 929.52Живковић“1941/1945”

DOI 10.7251/TOP2208161V

Апстракт: Даринка Јаничић (рођена 1932. године) из Бањалуке, чија породица се у град на Врбасу доселила 1935. године из Црне Горе, на основу својих сјећања говори о ратним дешавањима из априла 1941. године. Описује бомбардовање Бањалуке од стране Луфтвафеа, да би затим, након окончања ратних операција и успостављања усташке власти, била приморана да са својом породицом напусти Бањалуку по наређењу злогласног усташког стожерника Виктора Гутића. Породица Живковић одлази на Цетиње, гдје се током рата суочава са бројним изазовима све до повратка из прогонства у Бањалуку 1945. године.

Кључне ријечи: Бањалука; бомбардовање; усташе; Виктор Гутић; Цетиње; партизани

Даринка Јаничић (р. Живковић), рођена је 2. августа 1932. године у селу Ржани До (Катунска нахија), Срез Цетиње, Зетска бановина. Са породицом се 1935. године преселила у Бању Луку, гдје су живјели до априла 1941. године. Њен отац Лука Живковић био је запослен као писар у жандармерији, док је мајка Велика била домаћица. Даринка је имала још двојицу браће, Жарка и Јована, и сестру Љиљану. Априлски рат 1941. године затекао је породицу Живковић у Бањалуци, гдје је Даринка свједочила бомбардовању града од стране Луфтвафеа, 10. априла 1941, и обарању једног непријатељског авиона. Убрзо након капитулације Војске Краљевине Југославије, 17. априла, и уласка Бањалуке и читаве некадашње Врбаске бановине у састав новоформиране квислиншке творевине Независне Државе Хрватске, усташки стожерник за Босанску Крајину др Виктор Гутић доноси одлуку да сви становници града који су се доселили у међуратном периоду из Србије и Црне Горе морају напустити Бањалуку у року од

три дана, да би тај рок касније био продужен на пет дана. У том прогнаничком таласу наша се и породица Живковић, која је уточиште наша на Цетињу, гдје је Даринкин отац, Лука Живковић, добио службу у жандармерији. Породица Живковић остала је на Цетињу све до јула 1945. године, када су се вратили у Бањалуку и наставили свој живот у предратној кући.

Транскрипт сјећања:

Априлски рај и обарање њемачкој авиона изнад Бањалуге

Тог дана резервни официр Марко Деља, иначе исто Црногорац, који је живио на Веселом бријегу, погодио је њемачки авион. То је баш почело, бацили су бомбе први дан Нијемци, тамо на Бањалучко поље, побили су и неке коње. Ја знам да сам бјежала, била сам и болесна тада, горе код Чолића¹. Док сам трчала оклизнула сам се и пала, окренем се и видим авион у пламену како пада. Када је дошла капитулација, Марко Деља је први побјегао главом без обзира, јер се сазнало да је он оборио њемачки авион. Он је био резервни потпуковник и имао је скоро шездесет година и онда је побјегао са породицом. Противавионски топ је био на Петрићевцу. Бомбе су падале око данашњег Ђачког дома² и у тзв. Циганлук. То је било, тако можда, десетог³. Мени је то страшно било. Али није пуно овдје у Бањалуку пало бомби. Црква⁴ је била начета бомбама. Марко је био наш комшија кад смо побјегли на Цетиње. Њега су покушали придобити четници, али он није хтио. Кад су дошли партизани одузели су му официрску униформу и ордење које је имао, али нису га дирали. Имао је сина из првог брака и двоје дјеце из другог. Његов син Видосав био је у четницима.

¹ Заселак на брду Старчевица изнад Бањалуге, прим. аут.

² Средњошколски дом, прим. аут.

Прошјеривање у Црну Гору

Кад је био тај проглас да Црногорци морају напустити Бањалуку, лијепили су га на диреке, а мама је пошла код стрине. Кад не би мало ето је враћ сеа, и каже оцу ево обавјештење, пише: „У року од три дана Србијанци у Србију, а Црногорци у Црну Гору“.⁵ А тата, јадан, знаш како је, може се понијети нека свота новца и ручни пртљак. Било нас је седморо, баба, тата и мама и четворо дјеце. Ех, онда је Гутић⁶ био најглавнији у Бањалуци, адвокат је био. Бајо Перовић и још један Црногорац оду код њега⁷, Бајо га је знао јер је био предсједник Коморе за трговину⁸, и замоле га да им продужи рок за пар дана. Онда им је Гутић одобрио још два дана. И погледај ти како свијет није размишљао. Ко год је чуо да Црногорци одлазе, оно мало комшилука на Старчевици и горе, дошло је да би нешто купило. Ми смо тада продали нашу краву, затим нешто покућства и слику „Тајна вечера“. То смо и продали, а дошла је једна жена, снајдерица, чији је муж био Хрват, која нам је понудила да узму кућу у најам на шест мјесеци. Жандармеријски пук из Бањалуке⁹ подијелио је шест плата својим припадницима, и уз нешто уштеђевине, упутили се у Црну Гору код рођака.

Аутобусом „Браће Дивјак“¹⁰ организовано смо се превезли до Јајца, гдје смо ноћили, а затим возом до Сарајева. Кад смо тамо до-

³ На основу сјећања Даринка Јаничић мисли да је био 10. април 1941. године. Међутим, Зоран С. Мачкић у свом раду „Ваздушна бомбардовања Бањалуке у Другом свјетском рату 1941–1945“ објављеном у *Гласнику Удружења музејских радника Републике Српске*, бр. 3, 2011, стр. 255–256, доноси податак да је Бањалука први пут бомбардована од стране Луфтвафеа 11. априла, а затим и наредни дан (12. априла), којом приликом је и оборен њемачки обрушавајући бомбардер Јункерс Ју-87 „штука“. Према наводима Мачкића, авион је оборио пензионисани капетан српске војске Марко Деља, резервиста 17. артиљеријског пука, са топом типа дебанш стационарном на брду Петришевац. Када су у питању губици њемачког ваздухопловства у дејству изнад Бањалуке, наилазимо и на податак објављен у *Аеромагазину* бр. 2–3 из 1991. године (Небојша Ђокић, „Protivionska odbrana u ratu aprila 1941“, *Aeromagazin* 2–3/1991, 35), да је изнад Бањалуке 8. априла пјешадијском ватром оборен један ловац Месершмит Ме-109. У истом чланку наводи се да је у питању био двомоторни бомбардер, могуће Месершмит БФ 110, коришћен током њемачке агресије против Југославије и Грчке 1941. године.

⁴ Свете Тројице, прим. аут.

шли, све Црногорце су смјестили у једну композицију, и брзо смо стигли у Херцег-Нови. Тамо је била готово нормална атмосфера. Затим смо дошли до Рисна, након тога на Цетиње, код ујака Марка¹¹. Тамо смо затекли још рођака који су избјегли. То је била приватна градска кућа са кафаном у приземљу, на углу, у близини фабрике „Обод“. Ујак је знао талијански, па је код њега било пуно Талијана. У кафани се затекао и командант жандармеријског пука са Цетиња, југословенског, то још није било расформирано. Он је упитао мог ујака

⁵ Др Виктор Гутић, предратни бањалучки адвокат и члан усташке организације од 1938. године, именован је од стране поглавника Анте Павелића за усташког стожерника за бившу Врбаску бановину односно тзв. Босанску Хрватску. Након посјете Павелићу, 24. априла 1941. године, Виктор Гутић је истог дана по повратку у Бањалуку донио наредбу по којој су сви Срби и Црногорци, рођени у Србији и Црној Гори, морали напустити Бањалуку у року од пет дана. Два дана касније (26. 4. 1941) објављена је допуна ове наредбе, по којој су сви мјешовити бракови Срба и Црногараца са Босанкама морали силом закона бити раскинути (Dušan Lukač, „Banja Luka u prvim danima okupacije“, *Prilozi* br. 1, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965, 232-233). Протјеривање Срба из Бањалуке, није се завршило на овој мјери, већ је настављено и даље, па је тако до краја јула 1941. године из Бањалуке присилно исељено у Србију, преко логора у Цапрагу и Пожеги, 1.807 Срба (Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014, 213). Према подацима италијанског вицеkonzула у Бањалуци, крајем августа 1941. године у њој је боравило око 1.500 Срба, односно православаца, а још их је толико прешло на римокатолицизам (Nikica Barić, „Banja Luka 1941 -1942/1943. godine: previranja unutar vlasti Nezavisne Države Hrvatske“, *Pilar - Časopis za društvene i humanističke studije*, god. XIII (2018), br. 25(1)-26(2), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2018, 96).

⁶ Виктор, прим. аут.

⁷ Виктор Гутића, прим. аут.

⁸ На иницијативу бана Светислава Милосављевића, 1932. године основана је Трговачко-индустријска комора за Врбаску бановину са сједиштем у Бањалуци. Била је то јавна установа али и савјетодавно тијело државних власти и самоуправних тијела по свим питањима везаним за индустрију, трговину и угоститељство (Верица Стошић, Небојша Радмановић, *Бањалука центар Врбаске бановине*, Бањалука 2019, 129-130).

⁹ У Бањалуци се налазила Команда Врбаског жандармеријског пука образованог 21. 3. 1930. године, затим жандармеријска чета и жандармеријски вод. Сталне жандармеријске станице биле су распоређене на подручју Среског начелства у Бањалуци. Жандармеријски пук био је смјештен у адаптираној згради бивше Жељезничке дирекције, гдје остаје до Априлског рата 1941. године (В. Стошић, Н. Радмановић, *Бањалука*, 77-78).

Марка: „Ко ти је ово доша'?" А ујак каже: „Ма избјегли из Босне.“ – „Шта ти је зет радио тамо?" Ујак ће на то: „Био у жандармерији“. Тада командант рече: „Богати, Марко, доведи га сјутра код мене“. Сутрадан тата оде у команду Жандармеријског пука и добије посао. Одмах је задужио униформу, а иначе сви жандари који су били поријеклом из Црне Горе, а побјегли су однекле, били су позвани да се прикључе црногорској жандармерији. И распореде они њих¹², у затвору су стражарили обично један наш, један Талијан. Затим, чували су складиште горива, као и разне установе. И нормално су радили, а избјеглице су сваког уторка добијале следовање по глави, или кило риже или кило брашна. Све је то ишло некако до 13. јула¹³. И када је кренуло зло, тата је остао и даље тамо¹⁴, као стражар. Добијали смо следовања хране, углавном маргарина и мармеладе, а затим макарони и рижа.

Ослобођење и њовраћање у Бањалуку

На Цетињу смо живјели све до ослобођења 1945. године, читаво вријеме рата сам ишла у школу тамо, једино са прекидом за вријеме борби за ослобођење Цетиња, новембра 1944. године. Приликом ослобођења Цетиња, 13. новембра 1944, партизани су стрељали једно четрдесет двоје или троје људи, више Цетиња, у крају који су звали Шкрка, у чијој близини се тада налазио и затвор.¹⁵ Убили су двије ђевојке, од којих је једна била ћерка попа, а друга је била Александра Матановић, ћерка апотекара. Партизани су их стрељали јер су радиле као преводиоци за Талијане. И обадвије сам их познавала. Каже Стеван Ђуровић, који је учествовао у том стрељању, био је у тој Десетој црногорској¹⁶: „Чинило ми се, кад сам погледао, кад су они

¹⁰ Предузеће „Браћа Дивјак“ од 1928. године имало је концесију за превоз путника аутобусима на линијама Бањалука-Јајце и Бањалука-Бос. Градишка, која је касније продужена до Окучана. Ово предузеће имало је возни парк са ауто гаражом и више десетина запослених (В. Стошић, Н. Радмановић, *Бањалука*, 152).

¹¹ Вицковића, прим. аут.

¹² Жандаре, прим. аут.

¹³ Године 1941, прим. аут.

¹⁴ У жандармерији, прим. аут.

рафали опалили, да она¹⁷ још говори, а покошена“. Убили су и једног Милошевића¹⁸, пензионера, који је био некад предсједник општине¹⁹ у Краљевини. Кад су они²⁰ дошли, то мало виђеније људе су одмах стрељали. А једна наша комшиница се вјерила и требала се удати за једног младића који је завршио право, Почек се презивао²¹, и њега су стрељали, а јединац је био. За његову мајку кажу да је полудјела. Затим су убили и адвоката Гавра Милошевића, који је био исто из кумовске породице, као и неколико виђенијих људи. Убили су их без икаквог разлога, овај Почек²² је радио у општини као правник. Било је ту и личних разлога, ако неко некога није и лично подносио, имао је, оно, 24 сата да се обрачуна. Ујак Крсто²³ је изашао рано и отишао у Никшић, пошто је био електричар, предратни, и тамо је помогао да се обнови рад електричне централе. Ујак Марко је остао на Цетињу, није се бојао, иако је имао проблема са Нијемцима, приликом повлачења из Грчке, када су му полупали кафану. Др Гвозденовић, лекар, препоручио је ујаку Марку и мом оцу Луки да се склоне код њега у болницу, што су они и учинили. То је мом оцу спасило главу, јер нико из жандармеријског пука, осим куvara, није остао на Цетињу, већ су сви побјегли пред партизанима. Многи од њих били су у прат-

¹⁵ О стрељању цивила на Цетињу након ослобођења 1944, аутор није успио да пронађе податке у релевантној литератури. Подаци на интернету прилично су штури, са референцама на покојног историчара Предрага Вукића који је до смрти био запослен Државном архиву Црне Горе. У чланку објављеном на порталу ИН4С, 14. 11. 2019. године, Вукић наводи да је на Цетињу током 13. и 14. новембра стрељано 28 грађана који су поименично побројани, а да је првобитни списак за ликвидацију садржавао 42 имена, па је накнадном интервенцијом тај списак смањен на 28 имена (www.in4s.net/dan-kada-su-na-cetinju-1944-godine-losi-djaci-ubili-svoje-profesore, приступљено 04. 06. 2022).

¹⁶ Десета црногорска бригада формирана је 18. септембра 1944. године, у селу Буроњима западно од Подгорице. Имала је пет батаљона јачине 1.500 бораца, а налазила се у саставу Приморске оперативне групе. У завршним операцијама за ослобођење Црне Горе, од септембра до децембра 1944. године, била је ангажована у борбама за Чево, Грахово, Цетиње, Даниловград и Подгорице (*Vojna enciklopedija*, књ. 2, Београд 1959, 473).

¹⁷ Александра Матановић, прим. аут.

¹⁸ Томо, прим. аут.

¹⁹ Цетиње, прим. аут.

²⁰ Партизани, прим. аут.

²¹ Никола, прим. аут.

²² Никола, прим. аут.

²³ Вицковић, прим. аут.

њи митрополита Јоаникија²⁴ и припадника четничког покрета који су се повлачили ка Словенији.

Ујак Марко је, иначе, задужио многе, иако није био у партизанима, кога год су били затворили на Цетињу за вријеме окупације, он је њему дотурао нешто, храну или дуван. То је радио и мој отац, иако је био стражар. Једном га умало није ухватио неки Талијан, док је ћерки неке учитељице, која је била затворена, дотурао храну, па му је запријетио на талијанском. Кад је све завршено, стигла је америчка помоћ и мој отац се запослио у магацину у коме се дијелила америчка помоћ. Ујак Марко је био главни за магацин, а он је примио тату да ради. Међутим, нека жена је пријавила мог оца да ради у магацину, па је он у јулу 1945. године одлучио да се врати назад у Бањалуку, јер је сазнао да му је кућа остала читава у рату, и да су ту још они подстанари Хрвати. У августу смо кренули назад, путовали смо десетак дана од Цетиња до Бањалуке. Ишли смо преко Коњица, возом, па на Славонски Брод, па на Окучане, гдје смо изашли из воза. Ту смо унајмили запрежна кола у која смо укрцали ствари, и кренули према Бањалуци. Ми смо пратили запрежна кола пјешнице, до Босанске Градишке, гдје нас је сачекао камион којим смо се довели у Бањалуку. Убрзо смо стигли у нашу кућу, ту смо затекли подстанаре који су ту провели читав рат, са којима смо заједно живјели још петнаест дана док они нису нашли други смјештај.

²⁴ Јоаникије Липовац, митрополит црногорско-приморски (1940–1945).

Подорица Живковић

Литература

- Barić, Nikica, „Banja Luka 1941-1942/1943. godine: previranja unutar vlasti Nezavisne Države Hrvatske“, *Pilar-Časopis za društvene i humanističke studije*, god. XIII (2018), br. 25(1)-26(2), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2018.
- *Vojna enciklopedija*, knj. 2, Beograd 1959.
- Đokić, Nebojša, „Protiavionska odbrana u ratu aprila 1941“, *Aeromagazin* 2-3/1991.
- Lukač, Dušan, „Banja Luka u prvim danima okupacije“, *Prilozi* br. 1, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965.
- Мачкић, Зоран, „Ваздушна бомбардовања Бањалуке у Другом свјетском рату 1941-1945“, *Гласнику Удружења музејских радника Републике Српске*, бр. 3, Бањалука 2011.
- Стошић, Верица, Радмановић, Небојша, *Бањалука ценџар Врбаске бановине*, Бањалука 2019.
- Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2014.

Интернет

- www.in4s.net/dan-kada-su-na-cetinju-1944-godine-losi-djaci-ubili-svoje-profesore

Janko Vračar

From Banjaluka to Cetinje

Darinka Daničić (born 1932) from Banjaluka, whose family moved to the town on the Vrbas River from Montenegro in 1935, speaks about the war time events of April 1941, starting with the bombing of Banjaluka by the Luftwaffe, and then, the fleeing of her family after the Ustaše and their leader Viktor Gutić established their rule. The Živković family leaves for Cetinje, where they face multiple challenges, until their return to Banjaluka in 1945.

Историја једне породичне фотографије

Марко Ручнов

[2004.]

УДК 343.819.5(497.13):929.523дјелари

DOI 10.7251/TOP2208170R

Напомена уредништва: Овај текст објављен је оригинално у књизи „Зашто Јасеновац“ аутора Марка Ручнова (Separat no 1, Beograd 2004, 899-901) уз чију љубазну сагласност га објављујемо.

Једна породична фотографија **Милоша и Софије - Соке Здјелар** (рођ. **Мирић**) са синовима **Ђорђом, Миленком и Бошком - Божом**, начињена 1933. године, делила је на својеврсни начин трагичну судбину¹ ове чувене српске породице из Козарске (Босанске) Дубице. Немачко - ватиканском инсталацијом подржављеног усташтва и НДХ долази у српским крајевима одмах до дивљања (ова реч се мора узети сасвим условно) полусвета обученог у усташке ознаке. Тако је било и на подручју Кнешпоља и Поткозарја. Први корак усташке “власти” било је хапшење угледних и виђенијих Срба. Међу првима је у Козарској Дубици био ухапшен са породицом познати велепоседник и добротвор Милош Здјелар. У овој, као и у претходној књизи “ЗАШТО ЈАСЕНОВАЦ”, изнете су неке појединости о страшној трагедији ове познате српске породице. Приликом приступне пљачке огромне имовине Здјеларових, усташе су бацале кроз прозоре на улицу све оно што није за њих било вредно. Међутим, за усташе, безвредним

¹ Трагичне судбине био је и сам аутор фотографије Тома Кесић, познати фотограф из Дубице, суседног месташца на банијској обали Уне. Овај храбри и часни човек постао је првим председником дубичке општине након немачко-ватиканске инсталације НДХ. Бранио је домаће Србе, како од усташа, тако и од месног жупника Вјекослава Венка. Хапшен је и затваран, па пуштан у кућни притвор, да би на крају био отеран у јасеновачки логор и тамо 1944. године ликвидиран као “непоћудан” и “неподобан” Хрват и католик.

стварима нашла се и горња фотографија. У току самог хапшења и пљачке гласно су негодовале кућне помоћнице Здјеларових сестре Манда и Реза Шестић, питајући башибозук у усташким униформама, “зар се тако поступа са нашим добротворима и хранитељима наших породица”. Оне су при том покупиле бачене породичне фотографије.

Године 1973. Божо Здјелар је из САД дошао у завичајну Бос. Дубицу да са породицом буде као кум на освећењу обновљеног храма СПЦ “Св. Петар и Павле”, подигнутог на старим темељима старе цркве коју су усташе 1941. године. За време служења парастоса у препуној цркви није било ниједног ока које није пустило сузу. За Божу је то био веома болан сусрет са још болнијим успоменама. Тада су му сестре Манда и Реза предале горњу породичну фотографију. О свом најмлађем брату Ђорђу (1929) није успео ништа да сазна, ни да ли је жив, ни да ли је мртав. Старији брат Миленко био је још у животу и умро је неколико година касније (1980). О оцу је знао толико да су га убиле јасцновачке усташе, а да је мајка Софија умрла у страшним мукама заједно са њеним оцем **Јовом Мирићем**. Живи су запаљени у српској цркви у великомученичком селу Млака, која је била пуна жена, деце и старог света. Од велике породице Мирића из Шпиље мало је ко претекао. Поготово од мушких глава. Осим Јове, усташе су убиле Дану, Тоду, Буду, Васу, Милинка и Војина. Божину тетку **Соку Делић**, очеву сестру, заједно са супругом **Миланом**, усташе су живе запалиле у њиховој кући на Хаџибајиру, више Коз. Дубице. Друга Божина тетка **Стана Ковач**, мајкина сестра, убијена је од стране тзв. дивљих усташа заједно са мужем **Илијом** пред њиховом кућом у Божићима. Божина сестра од тетке **Милка Тепић**, рођ. **Ковачевић** из Церовљана трудна је заточена у Јасеновац и тамо рађа мушко дете. Усташе отимају тек рођену бебу и бацају у ваздух и дочекују је на нож. Милка је преживела јасеновачки логор али више није могла имати порода.

Божо Здјелар ће поново доћи у завичај 1985. године и то на освећење православног храма у Јасеновцу. Узалуд је гледао и тражио међу великом масом народа свога брата Ђорђа. Осећао је целим бићем да му је млађи брат успео да преживи Јасеновац. Након два месеца од повратка у САД добио је писмо од своје сестре (од тетке) **Анке Радуновић** да његов брат Ђорђе живи у Зајечару и да преко загребачког недељника “Арена” тражи и пита

има ли игде икога од његове родбине. Ускоро, септембра мјесеца 1985. браћа Божо и Ђорђе Здјелар су се поново срели након 44 године. Ђорђе је дочекао свог старијег брата на свом кућном прагу у Зајечару. И једном и другом су клецале ноге од узбуђења. Божо се одмах уверио да је одиста реч о његовом брату Ђорђу, а не о неком другом ратном сирочету, а таквих је на босанскодубичком подрчју било преко пет хиљада (!). Карактеристични ожиљци по телу су били за Божу више него очигледан доказ.

Ратна прича Ђорђа Здјелара била је више него стравична. Као дете логораш морао је 31. октобра 1942. године да гледа како му јасеновачке усташе буквално касапе оца. Тог дана био је Св. Лука, породична слава Здјеларових и ови људски изроди су то знали. На крају су му одрезали нос и уши. Посувраћеницима у усташким униформама ни то није било довољно, но су натерали избезумљеног сина да обуче крваво и исечено очево одело (!). Тог дана Ђорђе доживљава готово потпуну амнезију. У његовој меморији остало је само сачувано његово име и место рођења и пребивалишта (Босанска Дубица). Било је то све што је остало од његовог претходног 13-тогодишњег дечијег живота - лелујави пламичак свеће у олујном мраку. Ђорђа ускоро погађа нова непогода, веома честа и веома смртоносна у јасеновачким условима, позната као - велике богиње. Према деци логорашима чињени су многоструки злочини, чија идентификација (овде се мисли на веома широки спектар врста злочињења) није ни издалека урађена (нити се на томе темељније радило, нити је о томе било неке државне скрби). Деца, која су остала у животу у јасеновачком паклу, покупљена су заједно са Ђорђем и стрпана у сточне вагоне (обавезно превозно средство за Србе у немачко - ватиканској НДХ) и потерани преко целе Славоније на другу страну Дунава. Деца су изведена на пијацу као робље модерног доба и сељаци-фолксдојчери су долазили и узимали те мале робове за своја велика имања. Ђорђе је добио "газду" са јасеновачким "манирима". Глад је била и даље основна карактеристика сваког новог дана. Он одлучи да побегне али је ухваћен од другог сељака - фолксдојчера са сличним "манирима". Одвукао га је до штале са ловачким псима и међу њих бацио је једну мачку која је у трену била растргана. Након ове примерене "лекције" нови газда му "објашњава" да ће и он овако да прође ако покуша опет да бежи. Но Ђорђе са својим страшним јасеновачким "искуством" и јасе-

новачким “сликама” у памћењу није напуштао идеју о новом бекству. У следећем бекству наишао је на партизана и он их одведе у “своје” село Мол код Аде, да покупе и осталу децу - јасеновачко робље који су то били и у овом селу. Партизани су ставили децу у чамце и кренули су Тисом, али наступили су нови окршаји са Немцима и партизан који је носио дечија документа са собом бива погођен и пада у Тису. Са њим су у неповрат отишла и дечија документа. Деца су убрзо била на сигурном. Стицајем срећних околности, раздвојена су по опустошеним српским манастирима и црквама, но њихова потпуна идентификација није више била могућа. Тако је остало до данашњих дана, уз ретке изузетке, као што је Ђорђе М. Здјелар (сведочење Бошка - Боже М. Здјелара августа месеца 2003, колекција аутора).

Породица Здјелар

Сјећање на Љепосаву Бамбураћ

Наташа Мулалић

Информативни прилог

УДК 929.52Бамбураћ Љепосава

DOI 10.7251/TOP2208175M

Моја бака Љепосава рођена је 15. јула 1924. године, у селу Брђани Коса. Њени родитељи, Миле и Јула Влаисављевић, живјели су у Брђанима до почетка Другог свјетског рата.

Одведена је у Концентрациони логор Јасеновац из села Кињачка у мају 1942. године, током упада усташа у село, са још око 700 других људи, жена и дјеце. Са њом су тог дана биле њена сестра Миљка Бекић¹, рођена 1909. године и сестрина кћеркица Драга Бекић², рођена 1929. године. Не знам колико је дуго била у Концентрационом логору Јасеновац, а одатле је пребачена у логор Стара Градишка. Из Градишке је сточним вагоном депортована у радни логор у Њемачку, у Лајпциг.

И њена сестра Миљка требало је да иде на рад у Њемачку али она је то одбила због своје дјевојчице која је била са њом и због још два сина, Јове и Миће, која су се сакрила када су усташе упале у село и на тај начин избјегли логор Јасеновац. Миљка и Драга убијене су у логору Стара Градишка 1943. године³, а Миљкин супруг Никола и синови Јово и Мићо су преживјели рат.

Бака ми је причала како је путујући у вагону вирила између дрвених дасака које су биле на прозорима док је пролазила кроз своје село Брђане питајући се да ли га последњи пут види тада.

Радила је на пилани у Лајпцигу код неког Нијемца, за ког је говорила да је био добар човјек јер их није тукао нити изгладњивао. Пошто су биле добре раднице, понекад би им дао и нешто новца.

¹ <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 14. априла 2022. године.

² <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 14. априла 2022. године.

³ <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 14. априла 2022. године.

Бака је тај новац скупљала и чувала у нади да ће се вратити кући. Неколико пута их је пустио „у град“ па је том приликом и настала фотографија коју прилажем у овом тексту. Од новца који им је тај Нијемац давао купила је хаљину и отишла је да се фотографише. Бака је била јако мудра и промућурна жена те је успјела да нађе неког ко ће јој направити пасош (за који се фотографисала у оној хаљини). Проналазила је начине да се спаси и тако је и успјела да 1943. године, са пасошем који је направила, побјегне са те пилане и возом дође до Загреба. Потом је добрим дијелом пута ишла пјешке ка вољеној Банији. Причала је како је страховала да ли ће иког наћи од својих, да ли је ико жив. Када се вратила 1943. године, поново ју је затекао збјег, па губитак родитеља. Њени родитељи умрли су 1943. године од тифуса у збјегу. Остала је сама са млађим братом Јованом, рођеним 1930. године, кога је носила и чувала као мајка, док јој је старији брат Стево био у логору, негдје у Србији. Побјегао је 1944. године и пјешке се вратио на Банију. Погинуо је недуго затим, нагазивши на мину.

Бака је преживјела рат. Удала се за мог деду Мирка Бамбураћа, и са њим родила троје дјеце, од којих је једно рано изгубила. Живот је провела мирно уз мужа, сина Ђуру и кћерку Невенку. Своју кућу и Банију изгубила је у Олуји 4. августа 1995. године, а умрла је тачно мјесец дана касније, 4. септембра 1995. године, у Бањој Луци. Њена жеља била је да је сахранимо у Брђанима, на Банији. Тек 2015. године ексхумирали смо њене остатке и сахранили је, 6. октобра 2015. године, у селу Брђани.

Љепосава (рођ. Влаисављевић) Бамбураћ, фотографисано у Лајпцигу, Њемачка, ратних година

Јован Влаисављевић, трећи здесна у горњем реду, школске године 1940/41, извор: Моња Јовић⁴

Умјесто закључка

Умјесто закључка, наводим ријечи Банијке Моње Јовић о филму “Завештање”: „Тако је то за генерације нас са Баније, Кордуна, Козаре. Ви то на нама не видите, али сви ми носимо тог млађег брата на леђима, умноженог у душе стараца, бркатих домаћина, жена и мале деце. Кад у очи погледамо нашу децу, она нам одговоре погледом неког нашег деде – стрица који је са три године, руку повезаних жицом, ништа не разумевајући, отишао да се не врати. И у том пртљагу на леђима они су мирни. Не мешкоље се и ништа не говоре. Али су тешки дабогсачува. Нама непријатно да их замолимо да нам сиђу са леђа, јер знамо да немају где да оду. Где ће, на чија ће леђа, ако не на наша? Зато ЗАВЕШТАЊЕ. Да би пртљак постао мало лак-

⁴ https://banija.rs/novosti/20378-ko-nije-to-doživio-taj-se-ne-zna-bogu-moliti.html?fbclid=IwAR2KnEdCzWXiQF_wQHC4xr46JO_CSaaDns9MSXBAC3CUs0NcLsbju8S

ши. Само мало, мало лакши. Јер тако смо уморни од тог ношења и морамо да га мало поделимо, ко хоће да га на себе прими. Ипак је то нежан, питоми терет недовршених живота. Такав терет који вам исправља држање и кад га једном понесете, можете ходати усправно заувек.⁵ Не поновило се!

⁵ Исто.

Страдање Ђуре Шкрбе и Милоша Вановца

Милана Вановац

Информативни прилог

УДК 341.485(=163.41):929.52

DOI 10.7251/TOP2208180V

Мој дјед, мајчин отац, Ђуро (Раде) Шкрба, рођен је 1895. године у Касиндолу. Живио је у Которцу (Горњи Которац), општина Илиџа. Био је солунац, носилац Карађорђевог звијезде са мачевима, албанске споменице и Медаље за храброст Милош Обилић.¹ По занимању је био угоститељ. Држао је кафану са преноћиштем. Петнаест дана по капитулацији Краљевине Југославије, дошли су неки људи у рану зору и рекли да дјед изађе из куће. Дјед наравно није хтио (иако је имао пушку). Они су почели пријетити да ће му, ако не изађе, запалити кућу са дјецом. Да би спасио своју дјецу и супругу, изашао је из куће и никада се више није вратио. Једном се јавио поштанском картом из Копривнице. Не знамо тачно да ли је настадао у Јадовну или Јасеновцу. Сазнали смо последице рата од преживјелих да су му усташе дерале кожу и да је повео у смрт двојицу усташа са собом док су га гурали у јаму. Кућа дједа Ђуре Шкрбе неколико пута је пљачкана у току рата.

Милоша Вановца, старијег брата мога оца Радована, одвели су и никад се није вратио. Живио је у селу Ђиндићи код Високог, тачније између Високог и Какња (средња Босна). Он је био син Милана Вановца и Илинке. Имао је око 20 година када је убијен.

¹ Добила сам потврду од Миланка Радана Чобовића, који пише књигу о солунцима, да је дјед био носилац тих споменица. О Медаљи Обилића писано је у књизи *Временом нејокоцени*, аутора Милана Мучибабића. Ту се описује како је војвода Степа Степановић ставио Медаљу Обилића на груди мом дједу Ђури Шкрби.

Ђуро Шкрба, фотографија из приватне архиве

Прилози

Contributions

У потрази за собом и другима: Драгоје Лукић (1928-2005)

Јасмина Тутуновић-Трифун

Виши кустос - историчар
Музеј жртава геноцида, Београд
misut.co@gmail.com

Прегледни научни рад
УДК 343.819.5:929Лукић Д
DOI 10.7251/TOP2208185T

Апстракт: Драгоје Лукић (1928-2005), историчар уметности и публициста, преживео је, као дете, логоре Независне Државе Хрватске, у којима су страдали и чланови његове породице. Више од три деценије истраживао је у архивима, музејима, удружењима и приватним колекцијама, покушавајући да расветли судбину деце са Козаре и Поткозарја у Другом светском рату. Трагање за изгубљеном децом постала је Лукићева свакодневна лична и професионална преокупација. Резултат истраживања су бројни објављени радови у монографијама, научним и популарним часописима, као и у послератној југословенској штампи. Био је сценариста, косценариста или стручни консултант више документарних емисија и филмова, као и аутор или коаутор бројних изложбених поставки о Другом светском рату. Рад представља приказ вишедеценијске делатности Драгоја Лукића на истраживању ратних злочина и злочина геноцида на територији НДХ, са посебним акцентом на страдање деце. Написан је на основу необјављене архивске грађе која се чува у Музеју жртава геноцида у Београду, у оквиру Личног фонда Драгоја Лукића.

Кључне ријечи: Драгоје Лукић; Лични фонд Драгоја Лукића; Козара; Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића; Музеј жртава геноцида; Други светски рат, 1941-1945; Југославија; Независна Држава Хрватска; страдање цивилног становништва; страдање деце; ратни злочини

Музеј жртава геноцида у Београду, у оквиру редовних делатности, прикупља, обрађује и чува архивску грађу о ратним и злочинима геноцида у Првом и Другом светском рату, у ратовима 90-их година прошлог века на територији некадашње Југославије, као и у НАТО агресији на СР Југославију 1999. године. По обиму, разноврсности и

садржају, издваја се Лични фонд Драгоја Лукића, историчара уметности и публицисте. Лукић, и сам дете логораш јасеновачких логора и борац НОВ Југославије, више деценија истраживао је страдање деце у Независној Држави Хрватској (НДХ) током Другог светског рата.

Рођен је 1928. године у Милошевом Брду код Босанске Градишке. Радио је у Служби за историјску документацију и информисање Савезног секретаријата за унутрашње послове и у Музеју револуције народа и народности Југославије. Био је борац Пете козарске НОУ бригаде, ратни војни инвалид и члан КПЈ. После рата, редован је члан Секције бивших заточеника логора Јасеновац и Стара Градишка у Београду.¹ Од завршетка Другог светског рата, када је кренуо у потрагу за рођеном браћом и сестром, па до краја живота, Драгоје Лукић је сакупљао и проучавао архивску грађу о страдању деце у НДХ у архивима и музејима у Београду, Загребу и другим местима у Хрватској, као и у институцијама у Босни и Херцеговини.² Истражи-

¹ Више у: Драгоје Лукић, *Rat i djeca Kozare*, Београд 1979, 291; Јован Мирковић, ур., *Драгоје Лукић -рођишљел ѓокошеној нарашћаја*, Београд 2008, 345-346; Милинко Чекић, Ненад Антонијевић и Јасмина Тутуновић-Трифунув, *Лојораши: сгоменица: шездесетћ година чувања сећања на злочине ћеноцида ћочињене у Независној Држави Хрвајској ћоком Дрүћој свећској раћа*, Београд 2019, 247-250.

² Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), Лични фонд Драгоја Лукића (ЛФДЛ), несређена грађа (н. г.), Milka Ganza, *Kozaračka djeca*, 43: „Када се рат завршио, управо у ове дане пре тридесет година, ја сам кренуо у потрагу за својом браћом и сестром. Мајка која је преживела рат и вратила се на згариште, она је мене као најстарије своје дете терала да што брже кренем у потрагу за осталом децом, јер и она је у Старој Градишки изгубила све своје. Стицајем околности мене је на то трагање управо упутила другарица Паула Хумек, која је у то време четрдесетпете године била члан среског комитета партије у Босанској Градишки упутила ме на свога брата, који је изгледа радио заједно са осталима из Црвеног крста илегално у Загребу и био илегално упућен у једну од картотека Црвеног крста и ја сам у тој картотеци пронашао и брата Рајка и сестру Савку, а другог једног брата који је био мали који није знао казати своје име и њега сам пронашао тек педесетчетврте године. Од тада, а нарочито од педесетчетврте године ја трагам и за осталим судбинама козарске деце, јер на Козари има још доста да се запише и треба записивати све дотле док живе сведоци. Тридесет година после рата мајке траже своју децу, и деца траже родитеље. Мукотрпан је тај посао, трагати за децом којој се изгубио сваки траг и не знају и нису у могућности да нам помогну, да их пронађемо“.

вао је на терену, у локалним институцијама, сакупљао изјаве преживелих³, пописивао спискове са надгробних споменика, упоређивао архиву СУБНОР-а.

Писаном изјавом од 6. септембра 1996. године, сакупљену документарну грађу⁴ поклонио је Музеју жртава геноцида у Београду, као вишегодишњи сарадник ове институције.⁵ Музеју је поклонио и део личне библиотеке са публикацијама о Другом светском рату.

³ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Лине Падован Драгоју Лукићу, 18.12.1975.

⁴ Заоставштина Драгоја Лукића у Музеју жртава геноцида чува се као Лични фонд Драгоја Лукића (ЛФДЛ) и Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића (ЗДФДЛ). У Библиотеци Музеја постоји легат од 711 публикација које је Лукић поклонио музеју. Видети: Вељко Ћурић, прир., *Прве две деценије Музеја жртва геноцида*, Београд 2015, 45; Вељко Ћурић, прир., *Четири века Музеја жртва геноцида*, Крагујевац-Београд 2021, 36, 108, 110-116; Јасмина Тутуновић-Трифонов, „Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића (Музеј жртава геноцида)“, у: *Зборник радова / Четврта међународна конференција Спрадање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, ур. Живота Радосављевић, Вјачеслав Соловјев и Оља Арсенијевић, Београд 2017, 207-214; Гордана Шеатовић, „Специјална библиотека Музеја жртава геноцида“, у: *Зборник радова са стручних скупова секција Музејског друштва Србије*, Београд-Сомбор 2010, 72-75; Јасмина Тутуновић-Трифонов, „Специјална библиотека Музеја жртава геноцида. Место образовања о страдању деце у ратовима“, у: *Верзал: часопис за културну баштину и науку о књизи*, ур. Вања Шмуља, год. 1, бр. 1, Бања Лука 2021, 69-79.

⁵ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Уговор о делу, закључен између Музеја жртава геноцида и Драгоја Лукића, јул 1995; Исто, Ауторски уговор Драгоја Лукића, јануар 1998; Исто, Ауторски уговор Драгоја Лукића, септембар 1998; Исто, Извештај Драгоја Лукића о раду на финалној обради списка деце жртава рата у НДХ 1941-1945, 6.2.1996; Исто, Рад на финалној обради списка жртава геноцида и рата у НДХ 1941-1945, 27. новембар 1996; Исто, Музеју жртава геноцида, 2. октобар 1998; Исто, Драгоје Лукић, e-mail poruka Muzeju žrtava genocida, 21.5.2002. Видети и: Milan Bulajić, прир., *Deset godina Muzeja žrtava genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima, Beograd, 1992-2002*, Beograd 2003, 379, 402-403.

Истраживања, публикација, резултати

Сазнања о страдању цивилног становништва у НДХ, али и о другим ратним и послератним темама, Драгоје Лукић је, од 1959. године⁶ објављивао у чланцима, приказима, студијама у тематским зборницима и зборницима радова са научних скупова, у монографским публикацијама као и у послератној југословенској штампи (чланци, фељтони, прикази, интервјуи).⁷

У савременој југословенској штампи објављено је више Лукићевих чланака и фељтона о Козари 1942. године и страдању цивилног становништва тог подручја у Другом светском рату, попут *Једна епопеја пре двадесет пет година*,⁸ *Козара без белих застава*⁹ или *Сведочанства о Козари*.¹⁰ Такође, и његови прикази књига других аутора.¹¹ О НОР-у и социјалистичкој револуцији у Југославији, Лукић је писао чланке поводом значајних датума и јубилеја.¹² Као коаутор,

⁶ Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, 291.

⁷ R. Preradović, „Svjedočanstvo Kozari“, *Nedjeljni glas*, 27. februar 1982; D. Uskoković, „Bezglasno gašenje očiju“, *Novosti 8* (Београд), br. 306, 6. februar 1986; Rajko Lukač, „Vreme kad se i žrtvama aplaudira“, *Četvrti jul* (Београд), 16. oktobar 1990.

⁸ Драгоје Лукић, „Једна епопеја пре двадесет пет година“, *НИН* (Београд), Фељтон, 25. јул - 6. август 1967.

⁹ Драгоје Лукић, „Козара без белих застава“, *Вечерње новосћи* (Београд), Фељтон, 8-27. август 1977.

¹⁰ Dragoje Lukić, „Svjedočanstva о Kozari“, *Nedjeljni glas*, Фељтон, 6. mart 1982. - 3. januar 1983.

¹¹ Драгоје Лукић, „Сведочанство о храбрости“, приказ *Оговор је не*, Бранислав Божовић, *Борба* (Београд), 14.4. 1977, 13; АМЖГ, ЛФДЛ, н. г.; Исто, Драгоје Лукић, „Записи о херојима са Петровачке цесте“, приказ *Босански Петровац у НОБ. Књије 1-7. Зборник сјећања*, рукопис; Исто, Драгоје Лукић, „Они су стварали историју“, приказ *Ошписани*, Драган Марковић, рукопис.

¹² Драгоје Лукић, „Дрвар 25. маја 1944“, *Новосћи* (Београд), 1961; Драгоје Лукић, „25. мај у рату“, *Narodna milicija* (Београд), br. 5, 1962, 8-13; Д. Лукић, „Под славолуком слободе“, *Сћари Град* (Београд), 1984; Д. Лукић, „Отров у чаши“, *Вечерње новосћи* (Београд), 1957; Д. Лукић, „Под облацима Дурмитора“, *13. мај* (Београд), бр. 5, 1963; Д. Лукић, „Незапамћена битка“, *Комунист* (Београд), јун 1962; Д. Лукић, „Из ратног дневника, Хронологија догађаја из НОР-а за 1943“, *Кекец* (Београд), 1963; Д. Лукић, „Смрт Јелене Ђетковић“, *МИМ*, бр. 825-828, 1966; Д. Лукић, „Како је умро Адам Бућ“, *Комунист* (Београд), 30. март - 6. април 1967.

са Јованом Кесаром, објавио је фелтон *Издаја и одбрана Драже Михаиловића*.¹³ Бавио се и радничким самоуправљањем,¹⁴ а деведесетих година XX века, у дневној штампи, анализирао је узроке распада СФР Југославије и ратова у некадашњим републикама.¹⁵

Драгоје Лукић био је аутор предговора или поговора за књиге других аутора који су писали о НОР-у, ратним злочинима, логорима у НДХ, страдању цивила и деце у Другом светском рату.¹⁶

Резултате истраживања о страдању деце у НДХ, попут *Злочини окупатора и његових сарадника над децом козарског подручја 1941-1945*¹⁷, *Усташки геноцид над дјецом у Независној Држави Хрватској 1941-1945*¹⁸, *Просечна старост: шест и по година*¹⁹, *Усташки злочини геноцида над дјецом у Независној Држави Хрват-*

¹³ Драгоје Лукић и Јован Кесар, „Издаја и одбрана Драже Михаиловића“, *Вечерње новости* (Београд), Фелтон, 10. септембар – 18. октобар 1990. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Мишљење Душана Лукача о прочитаном тексту Јована Кесара и Драгоја Лукића „Дража Михаиловић пред судом“, 18. октобар 1990; Исто, Издавачки уговор, 1. август 1990.

¹⁴ Драгоје Лукић, „Фабрике радницима, Библиографија о радничком самоуправљању“, *Привредни преглед* (Београд), 1964.

¹⁵ Рајко Лукач, „Vreme kad se i žrtvama aplaudira“, *4. jul* (Београд), 16. октобар 1990; Јован Кесар и Драгоје Лукић, „Зашто је избио рат између нове хрватске власти и Срба у Хрватској“, Фелтон, *Вечерње новости* (Београд), 12-18. август 1991.

¹⁶ Драгоје Лукић, предговор у *Пролећерски коменџар Риџа*, Бранислав Божовић (Горњи Милановац: Дечије новине, 1977) ; Dragoje Lukić, predgovor u *Mali ratnici*, Vlado Kecman (Zagreb: Republika, 1968), 7-8; Dragoje Lukić, predgovor u *Tri jablana*, Marino Zurl (Zagreb: Mladost, 1979), 5-10; Dragoje Lukić, predgovor, *Djetinjstvo moje ukradeno*, Jovan Kesar (Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1985), 5-7; Dragoje Lukić, predgovor u *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, Knjiga 1*, Antun Miletić (Beograd: Jasenovac, 1987), 5-6; Dragoje Lukić, predgovor u *Nikola Luketić, narodni učitelj i borac*, Dušan Bukva (Beograd: GEA, 2002), 7-8.

¹⁷ Драгоје Лукић, „Злочини окупатора и његових сарадника над децом козарског подручја 1941-1945“, у *Козара и НОБ у социјалистичкој револуцији 1941-1945, Радови са научној скупи одржаног на Козари (Мраковица) 27. и 28. октобра 1977*, Приједор 1980, 269-283.

¹⁸ Драгоје Лукић, „Усташки геноцид над дјецом у Независној држави Хрватској 1941-1945“ у *Вечан помен, Јасеновац месито најошљено крвљу невиних, Споменица*, Београд 1990, 99-206.

¹⁹ Драгоје Лукић, „Просечна старост: шест и по година“, *Поља* (Београд), бр. 390-391, 1991, 307-309.

ској 1941-1945²⁰, *Како су жене хрватске сјасавале козарску дјецу из усташких логора, Ослобођење дјеце из усташкој логора у Јастребарском и њихов боравак на ослобођеној територији Подгрмеча 1941-1943*²¹, *Логори за дјецу у Независној Држави Хрватској 1941-1945*²², *Сећање на „дечје логоре“*²³, *Деца су отети из наручја мајки*²⁴, *Козара 1942. – како сам је као дјечак упамтио*²⁵, *Усташки геноцид над децом у НДХ*²⁶, Драгоје Лукић је објављивао у научним часописима, зборницима радова са научних скупова, тематским зборницима или тематским издањима часописа и дневних новина.

Драгоје Лукић је аутор више монографских публикација (*Рањено дјетинство* (1961), *Сред Козаре тврде њлоче* (1962), *Рај и дјеца Козаре*²⁷, *Козарско дјетинство*)²⁸, а по документарној вредности, односно поименичном попису деце уморене на јасеновачким стратиштима, издваја се двотомна монографија *Били су само деца, Јасеновац – пробница 19.432 девојчице и дечака*²⁹. Књига је представљена у Србији, у Београду³⁰ и у Новом Саду³¹, као и у региону, у Добоју³², Требињу³³ и Бања Луци³⁴. За ову публикацију, аутор је 2000. године добио признање *Вечерњих новина* за „Најплеменитији подвиг“ године.

²⁰ Драгоје Лукић, „Усташки злочини геноцида над децом у Независној Држави Хрватској 1941-1945“, у: *Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд 1995, 639-730.

²¹ Драгоје Лукић, „Ослобођење дјеце из усташког логора у Јастребарском и њихов боравак на ослобођеној територији Подгрмеча 1942-1943“, у: *Подгрмеч у НОБ и револуцији 1941-1945, Зборник радова са научној скупа одржаног у Босанској Крупи 10-12. децембра 1979. године*, Сарајево 1985, 617-634.

²² Драгоје Лукић, „Логори за децу у Независној Држави Хрватској 1941-1945“, у: *Војноисторијски гласник* бр. 1, УР Београд 1995, 312-323.

²³ Драгоје Лукић, „Сећање на 'дечје логоре'“, у: *Четрдесет година. Књига седма: 1941-1945, Зборник сећања активиста југословенској револуционарној радничкој покрети*, Београд 1961, 489-498.

²⁴ Драгоје Лукић, „Деца су отети из наручја мајки“ у: *Пушеви побједе*, Драгоје Лукић, Милорад Гончин, Ахмед Назечић и Гојко Шербула, Босанска Градишка 1970, 6.

²⁵ Драгоје Лукић, „Козара 1942, како сам је као дјечак упамтио“ 1941-1942. у: *Сведочења учесника Народноослободилачке борбе*, књига 14, Београд 1975, 511-526.

²⁶ Драгоје Лукић, „Ustaški genocid nad decom u NDH“, у: *Svet exclusive*, april 1990, 68-76.

У Лукићевој заоставштини у Музеју жртава геноцида чувају се белешке, планови, фотографије и истраживања за недовршене рукописе *Деца на ломачи раџа*, као и за монографије о народном хероју Лепи Радић³⁵ и општини Босанска Градишка.³⁶

Драгоје Лукић је аутор и неколико фото-монографија о Козари³⁷ и јасеновачким логорима³⁸ у Другом светском рату, као и ко-

²⁷ Монографија је имала три издања (прво: Београд, 1979. године, друго, допуњено издање, 1984. и треће, допуњено и проширено издање, Београд-Приједор-Јасеновац, 1990). Треће измењено и допуњено издање садржи поглавље *Биланс злочина над децом Козаре* (255-282), поименични списак уморене деце. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Допис Драгоја Лукића директору ИРО „Народна књига“, 20. јануар 1982; Исто, Допис Драгоја Лукића ИРО „Народна књига“, Београд, 19. јануар 1984; Исто, Рецензија Мирка Петровића, 28. фебруар 1980; Исто, Писмо Илхами Мина Драгоју Лукићу, 24. мај 1982; Исто, Zorica Turjačanin, „Kozarska krvava bajka“; „U svijetu knjige“, 22. jun 1980; Драган Колунџија, „Чији крик уши целата не чују“, *Експрес*, недељна ревија (Београд), 23. јун 1979; Ј. Кесар, „Сведок смрти и наде“, *Вечерње новосићи* (Београд), 23. јун 1979; М. Вулајић, *Deset godina muzeja...*, 50.

²⁸ Прво издање (Београд, 1973), друго, проширено издање (Приједор, 1976). АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Белешка Драгоја Лукића: „Најтеже ми је било писати *Козарско дјетињство* јер то је књига коју сам морао да напишем и која ме је мучила. Она је дуг који сам дуговао мојим вршњацима, рођацима, родитељима и свим Козарчанима који су погинули у тим трагичним и славним временима“; Исто, Списак званица за промоцију књиге у библиотеци „Ђорђе Јовановић“, 7. март 1977; Исто, Писмо Илије Брадарића Драгоју Лукићу, 1974.

²⁹ М. Петричевић, „Злочин изван таме“, *Вечерње новосићи* (Београд), 14. децембар 2000; С. Покрајац-Стаматовић, „Тиха молитва уз 342 часа ћутања“, *Вечерње новосићи* (Београд), 8. фебруар 2001; Б. Марић, „Покошен млади нараштај“, *Вечерње новосићи* (Београд), 19. фебруар 1996; М. Петричевић, „Злочин над децом у Јасеновцу“, *Књижевне новине* (Београд), 15-31. август 2001; П. Павловић, „Именик мртве деце“, *Ревизија 92* (Београд), 14. септембар 2001; М. Вулајић, *Deset godina Muzeja...*, 50-51;

³⁰ „Јасеновац у два тома“, 45. *Међународни сајам књиџа у Београду*, *Билтен* бр. 5, 29. октобар 2000, 4; АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., В. Калезић, ауторизован говор на промоцији књиге *Били су само деца...* у Београду, 24. јануара 2002; Исто, Вук Крњевић, *Говор на промоцији у Београду*, 24. јануара 2002; Исто, М. Кољнин, *Реч на промоцији књиге*, Београд, Централни дом ВЈ, 24. јануар 2002; Исто, Ј. Кесар, *Поштовани пријатељи, даме и господо...*, Београд, Централни дом ВЈ, 24. јануар 2002.

аутор албума документарних фотографија о страдању цивилног становништва у НДХ 1941-1945.³⁹

Од Лукићевих коауторских издања,⁴⁰ посебну пажњу читалаца изазвало је *Борбино специјално издање Редни број смрти, Именословник 11.219 козарачке дјеце*⁴¹, који је аутор приредио са Јованом Кесаром. У Личном фонду Драгоја Лукића сачуване су реакције читалаца, преживелих логораша из јасеновачких и других логора у НДХ.

Резултате својих истраживања о страдању цивилног становништва у НДХ, посебно о страдању деце, Драгоје Лукић је представ-

³¹ Нови Сад, Клуб бораца, Змај Јовина 3/1, 2. март 2003; М. Bulajić, *Deset godina Muzeja...*, 357; М. Б., „Били су само деца“, *Дневник* (Нови Сад), 3. март 2002.

³² М. Bulajić, *Deset godina Muzeja...*, 314.

³³ Дом културе Требиње, 4. новембар 2001. године. М. Bulajić, *Deset godina Muzeja...*, 305.

³⁴ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., 3. Турјачанин, Двадесет хиљада задушничких свијећа; Исто, Драгоје Лукић, Поштована господо, драги пријатељи, 14.12.2000.

³⁵ Монографија поводом четрдесет година од смрти Лепе Радић, најмлађег народног хероја Поткозарја. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Драгоје Лукић, „Покошена младост“, рукопис; Исто, Драгоје Лукић, „Како је умрла Лепа Радић“, рукопис; Исто, Драгоје Лукић, „Радић Светозара Лепа“, рукопис. Драгоје Лукић, „Девојка са Уне“, *Комунист* (Београд), 31. децембар 1959; Драгоје Лукић, „Легенда о пркосној кћери Козаре“, *Меџалурѝ*, 19. септембар 1985.

³⁶ Радни наслов монографије је био „Општина Босанска Градишка у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941-1945“. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Уговор о делу Драга Карасијевића, с.а.; Исто, Уговор о делу Наталије Матић, 21. април 1976; Исто, Допис Драгоја Лукића Извршним органима Друштвено-политичких организација Босанска Градишка, 14. октобар 1969; Исто, Пројекат истраживања, сакупљања и обраде историјске грађе за босанскоградишко подручје (Поткозарје и Лијевче поље), 12. фебруар 1973.

³⁷ Фотомонографија „Козара, историјске фотографије догађаја од устанка 1941. до априла 1945“, имала је четири издања: прво (Приједор-Београд, 1978), друго (Приједор, 1981), треће (Београд-Приједор, 1984) и четврто (Приједор-Београд, 1986).

³⁸ Драгоје Лукић, *Јасеновац, Историјске фотографије*, Јасеновац-Београд, 1986.

³⁹ Milan Bulajić, Antun Miletić i Dragoje Lukić, *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945 - Никад више, Усташки геноцид у Независној држави Хрватској 1941-1945*, Београд 1992.

љао и на трибинама, промоцијама књига других аутора,⁴² на округлим столовима и научним скуповима о ратним злочинима и злочинима геноцида, попут трибина одржаних у Крагујевцу⁴³ и Београду⁴⁴ 1995. године, или округлог стола „Јасеновац – систем усташких логора смрти“ у Београду 1997. године.⁴⁵

Филм и телевизија

Драгоје Лукић био је сценариста или косценариста више документарних филмова и емисија о НОР-у: *Козара*⁴⁶, *Филм о Козари*⁴⁷, *Од Козаре до Паџука*⁴⁸, *Људи из колоне (V козарска НОУ бригада)*, *Рајн на Козари*, као и документарне телевизијске серије *Зайиси из ослободилачкој рајна Родољуба Чолаковића*.⁴⁹ Страдање најмлађих у рату приказао је у филмовима: *Дјеца из ѓакла*⁵⁰, *Тејо, хоћеш ли*

⁴⁰ Воја Јовановић и Драгоје Лукић, *Деца и рајн, Југославија 1941-1945*, Београд 1962; Драгоје Лукић и Јован Кесар, прир., *Не осећам се кривим, Дража Михаиловић ѓрег судом, Сјенографске белешке са суђења вођи четничкој ѓокрејша*, Београд 1990.

⁴¹ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Белешке Драгоја Лукића са именима која треба избрисати са списка или их накнадно уписати; Исто, Писмо Милоша Милиновића Драгоју Лукићу, 1. новембар 1988; Исто, Писмо Маријане Амулић уредништву *Борбе*, 17. фебруар 1988; Исто, Писмо Николе Војводића Јовану Кесару, 1. март 1988; Исто, Писмо Милоша Цвикића Драгоју Лукићу, 7. март 1988; Јован Кесар, „Решена енигма смрти“, *Вечерње новостии* (Београд), 6. јануар 1988; В. Љаговић, „Dokument o genocidu“, *Борба* (Београд), 11. фебруар 1988; Првољуб Пејатовић, „Кад су и голубови убијали децу“, *Борба* (Београд), 13-14. фебруар 1988.; Владислав Урбан, „Најтежа оптужба фашизма“, *Недељни дневник* (Нови Сад), 21. фебруар 1988; Весна Нинковић-Цафо, „Драго, од Лукића, са Козаре“, *Борба* (Београд), Фелтон, 26. фебруар 1988; Fadil Smajić, „Vidite li one kolijevke...“, *Nedeljni glas*, 27/28. februar 1988; Милена Марковић, „Покољење у редном броју смрти“, *Вечерње новостии* (Београд), 12. октобар 1994.

⁴² М. Булајић, *Deset godina Muzeja...*, 321.

⁴³ Исто, 143.

⁴⁴ Трибина „Геноцид и ратни злочини на тлу Југославије у Другом светском рату“, Београд, Централни дом војске Југославије, 18.4.1995.

⁴⁵ Музеј жртава геноцида и Институт за савремену историју, Београд, 3. 4. 1997.

⁴⁶ 1967.

биџи моја мама⁵¹, Раџи и дјеца Козаре⁵², Сџо његесеџи осма⁵³, Дјеца Козаре и у документарној емисији *Козарачка деџињсџива*.⁵⁴ У Лукићевој заоставштини сачувана је и грађа за планиране пројекти који, за његовог живота, нису реализовани.⁵⁵

Сталне, покретне и пригодне изложбене поставке

Драгоје Лукић био је ангажован од локалних институција у Босни и Херцеговини да, као аутор, коаутор или стручни сарадник, уради више сталних изложбених поставки, попут *Революционарна џрошлосџи Подџрадаца*⁵⁶ у Горњим Подградцима 1976. године и изложбе

⁴⁷ Документарни *Филм о Козари* Телевизије Београд, снимљен је 1972. године, поводом 30-годишњице битке на Козари и емитован 17. јула исте године. Сценаристи филма су били Драгоје Лукић и Миладин Тешић, режисер Миладин Тешић. У филму су коришћени немачки филмски записи снимљени на Козари 1942, филмски материјал из трофејних фондова, архивска грађа о јасеновачким логорима и стратиштима, као и сведочанства преживелих. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Документарни филм „Козара“; Исто, Ријеч о документарном филму о Козари; Исто, Рачун за израду фотографија за документарни филм о Козари фотографа Живојина Милошевског, 3. априла 1972; Исто, Допис Драгоја Лукића Одбору за изградњу споменика на Козари, 25. мај 1971; Исто, Оријентациони план рада на документарном филму Козара; Исто, Филм о Козари – материјал за говорну подлогу; Исто, План снимања; Исто, Допис Драгоја Лукића о трошковима за снимање филма, 22. јул 1972; Исто, Допис Документарно фељтонистичке редакције Телевизије Београд Одбору за изградњу споменика на Козари, 16. јун 1972; Исто, Списак особа за прву пројекцију филма о Козари, 15. мај 1972.

⁴⁸ Телевизија Сарајево, 1975.

⁴⁹ Телевизија Сарајево, 1975.

⁵⁰ „Сутјеска“ Сарајево, 1967. Документарни филм, сценаристе Драгана Марковића и режисера Суада Мркоњића, посвећен је деци Козаре и Вијетнама. У филму је, као наратор, Драгоје Лукић говорио своја сећања на рат и трагање за породицом после рата. ЛФДЛ, н. г.: Белешке Драгоја Лукића; Исто, Текст за документарни филм „Дјеца из пакла“; Исто, „Дјеца из пакла“, списак рола.

⁵¹ Документарни филм Телевизије Загреб о страдању деце у логорима НДХ, акцијама спасавања и трагању Драгоја Лукића за преживелом и умореном децом. ЛФДЛ, н. г., Milka Ganza „Kozaračka djeca“.

⁵² Телевизија Београд, 1984.

о Лепи Радић у Дому „Лепа Радић“.⁵⁷ Изложба *Пушеви њобједe*⁵⁸ у Радничком дому у Босанској Градишки, отворена 19. септембра 1970. и реконструисана 1983. године,⁵⁹ реализована је уз активно учешће становништва у прикупљању експоната⁶⁰ и финансијску помоћ Скупштине општине, са намером да прерасте у завичајни музеј Поткозарја и Лијевча поља. Стална изложбена поставка *Дјечцији лo-џор Јасџребарско*⁶¹, отворена је у Пионирском центру у Јастребарском 1982. године.

Живот деце бораца, који је, од лета 1942. године, и лично проживео у партизанским јединицама, био је тема којој се Драгоје Лукић увек враћао. „Наш батаљон био је за нас – наша породица“,⁶² забележио је Лукић у својим сећањима. Борци и битке његов Пете

⁵³ Телевизија Загреб, 1981. Аутори сценарија: Марино Цурл и Драгоје Лукић, режисер Доминик Зен, помоћник Јоаким Марушић. Снимање филма помогли су СО Босанска Дубица, СО Бања Лука и Национални парк Козара. Југословенска премијера филма била је у Босанској Дубици у биоскопу „Козара“, 28. априла 1981. године, у оквиру обележавања Дана ослобођења комуне. Филм је добио награду „In memoriam Belokranjski četi 1941“ коју је додељивао Савезни одбор СУБНОР-а програмима који негују револуционарне традиције НОБ-а. Емитован је на ЈРТ-у 20. маја 1981. године. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., План снимања филма.

⁵⁴ Телевизија Београд 1985. Редакција Општеобразовног програма ТВ Београд. Сценаристи су били Драгоје Лукић и Боривоје Лукић, редитељ Владимир Перовић. Први део документарног филма емитован је 2. јула 1985, а други 9. јула 1985. године.

⁵⁵ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Сценарио за документарни филм „Рат на Козари“ о развоју НОБ-а на Козари и страдању цивилног становништва у лето 1942; Исто, Синопис за кратки документарни филм „Козара“, упућен савету „Сутјеска-филма“ 25. фебруара 1967. (сценаристи Драган Марковић и Драгоје Лукић); Исто, Документација филмско-телевизијског пројекта „Дјеца Козаре“ у организацији „ЈУ синема“ 1989, по сценарију Арсена Диклића, а у режији Лордана Зафранића.

⁵⁶ Аутор изложбе био је Драгоје Лукић, а сарадници Градимир Петровић (ликовно решење), Пеко Егедушевић (израда фотографија), Благоје Бугариновић, Момчило Симић, Радоја Милојковић и Драган Петковић. АМЖГ, ЛФДЛ, н.г, Белешке Драгоја Лукића о изради изложбе, 2–26. октобар 1975.

⁵⁷ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Марину Цурлу, 17. август 1983.

⁵⁸ Исто, Предметне легенде; Фотографије са отварања изложбе.

⁵⁹ Исто, Драгоје Лукић, Приједлог реконструкције сталне изложбене поставке „Путеви побједe“, 13. март 1983; Исто, Писмо Радивоја Зарића Драгоју Лукићу, 28. март 1983; Исто, Писмо Драгоја Лукића Марину Цурлу, 17. август 1983.

козарске НОУ бригаде⁶³ била су незаобилазна тема свих поставки које је радио, као и основна идеја сталне изложбене поставке *Борбе ни њиш Пеше козарске бригаде*, отворене 1972. године у касарни „Козара“ у Бања Луци.⁶⁴

Као један од коаутора⁶⁵, Лукић је, за потребе сталне изложбене поставке Меморијалног музеја на Мраковици⁶⁶ у Националном парку „Козара“,⁶⁷ истраживао архивску грађу о страдању деце пореклом са тог подручја у Другом светском рату. У тадашњем Републичком секретаријату за народно здравље и социјалну заштиту у Загре-

⁶⁰ Исто, Драгоје Лукић, Оснивачки одбор завичајног музеја Поткозарја и Лијевча поља - Позив на акцију просвјетним радницима комуне, новембар 1970; Исто, Позив на акцију Општинској организацији СУБНОР-а Босанске Градишке, 7. јануар 1971, који су, у име Оснивачког одбора Завичајног музеја Поткозарја и Лијевча поља и Општинског одбора СУБНОР-а Босанка Градишка упутили Драгоје Лукић и Марко Котур. Сарадња СУБНОР-а у формирању збирке завичајног музеја, подразумевала је: ревизију спискова првобораца, погинулих и преживелих, као и комплетирање њихових досијеа - фотографије, лична документа, мемоарска литература и сл.; прикупљање сећања из Другог светског рата бораца, активиста, чланова политичких организација (КПЈ, СКОЈ, АФЖ, Пионирска организација, НОО), као и преживелих логораша; сакупљање података о изградњи цивилне власти у селима босанскоградишке комуне; обележавање локација партизанских болница, склоништа, команди и штабова; прикупљање оригиналне документарне грађе; предмети из рата (оружје, печати, делови војничке опреме, покућство; захвалница за уступљене, дате на коришћење, посуђене или поклоњене вредне музејске предмете, фотографије и документа о историјској прошлости, животу и револуционарној борби народа Поткозарја и Лијевче поља); Исто, Допис Драгоја Лукића Војно-филмском предузећу „Застава филм“, Београд, 19. јул 1970; Исто, Реверс за позајмљени материјал из Музеја „Козара“ у Приједору за изложбу „Револуционарна прошлост босанскоградишке комунде“, 9. јун 1970; Исто, Допис Д. Лукића Општинском одбору СУБНОР-а Босанска Градишка о стручној експертизи Војног музеја, Београд о пушки кременачи Јове Лајића, 5. април 1973; Исто, Писмо Д. Лукића Ибру Некићу, 18. мај 1973; Исто, Писмо Ибра Некића Д. Лукићу, 24. мај 1973; Исто, Допис Д. Лукића НУ Б. Градишка, 11. јун 1973; Исто, Д. Лукић, Предлози перспективног развоја завичајног музеја у Босанској Градишки, 22. децембар 1970; Исто, Драгоје Лукић, Друштвено-политичким руководиоцима комуне Босанска Градишка, октобар 1970; Исто, Позив ИО за оснивање завичајног музеја и НУ Босанска Градишка Драгоју Лукићу за присуство договору о заштити културно-историјских вредности босанскоградишке општине, 19. април 1973. П. Оторанов, „Пећ од бомбе“, *Полишика* (Београд), 17. март 1974.

бу, из картотеке деце која су преузета из јасеновачких логора 1942. године, преснимио око 8.000 картончића деце са Козаре и Поткозарја.⁶⁸ У Архиву Института за историју радничког покрета истражио је евиденције Антуна Думбовића о деци која су била заточена у логору у Сиску.⁶⁹ Изложба је отворена 1982 . године.⁷⁰

Драгоје Лукић и Антун Милетић⁷¹ били су коаутори обновљене сталне изложбене поставке *Јасеновац 1941-1945.* у реновираном изложбеном простору Спомен-подручја „Јасеновац“⁷², отворене у априлу 1988. године.

⁶¹ Аутор изложбе је Драгоје Лукић, Томо Рашић консултант, обрада фотографија Душан Кнежевић и АМЖГ, ЛФДЛ, н.г, Белешке Драгоја Лукића (легенде, просторно решење); Исто, Предлог и апроксимативни предрачуном Драгоја Лукића за покретну изложбу *Геноцид над дјецом у НДХ 1941-1945.*

⁶² Lukić, *Rat i djeca Kozare*, 59.

⁶³ Д. Лукић, „Козара 1942...“, 232: „У 5. Козарској бригади смо расли као курири Ранка Шипке, Раде Кондића, Драгутина Ђургуза, Јоце Марјановића. С том славном бригадом сам прошао све битке и многе курирске стазе по Крајини, средњој и источној Босни. У септембру 1944. сам рањен под старом кулом у Сребренику крај Тузле. Са пољане у Осмацима сам одлетео у Италију. После лечења, марта 1945, вратио сам се на своју драгу Козару. Моја последња битка била је радосна и тужна. Одиграла се у ослобађању казамата Стара Градишка...“

⁶⁴ Аутор изложбе је Драгоје Лукић, стручни сарадници: Месуд Хасотић, Градимир Петровић, Гојко Бановић, Петар Егедушевић, Благоје Бугариновић и Фрањо Ковач. АМЖГ, ЛФДЛ, н.г, Тематски план изложбе; Исто, Предметне легенде; Исто, Скица изложбеног простора; фотографије изложбе.

⁶⁵ Чланови радне групе за израду сталне музејске поставке били су: Мишо Гашић, директор Музеја „Козара“ у Приједору, Бранко Обућина, стручни сарадник Музеја револуције у Сарајеву, Драго Шормаз, референт за историју и заштиту споменика у Националном парку „Козара“ и Драгоје Лукић, историчар уметности из Београда. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо чланова радне групе за израду сталне музејске поставке меморијалног музеја на Мраковици упућено Одбору за изградњу споменика на Козари, март 1974.

⁶⁶ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Тематски план проф. Миленка Гашића, марта 1973; Исто, Тематско-експозициони план сталне музејске поставке „Козара у НОБ-и“ на Мраковици; Исто, Службена преписка Драгоја Лукића и директора Музеја револуције Босне и Херцеговине Боривоја Пиштала; Исто, апроксимативни предрачун за припрему, обраду и дефинитивну поставку историјско-меморијалне музејске изложбе; Исто, Драгоје Лукић, Идриз Чевајн, Програм рада на припреми сталне музејске изложбе „Козара у НОБ“, септембар 1975.

Као стручни сарадник и аутор текста у каталогу, Лукић је учествовао и у реализацији заједничке изложбе Музеја Војводине и Музеја жртава геноцида *Јасеновац - сисџем усџашких лоџора смрџи*,⁷³ отворене 22. априла 1997. године у Београду, поводом Дана сећања на жртве геноцида.

Покретне изложбене поставке са тематиком НОР-а и страдања цивилног становништва имале су за циљ да упознају што већи број посетилаца са ратним збивањима 1941-1945. године. Изложба *Еџоџеја Козаре 1942-1982*. представљена је 1981. године публици у Бео-

⁶⁷ Исто, „Инвестпројект“ Загреб, „Национални парк Козара, програм уређења и просторне организације - извод из књиге 1, 2 и 3; Исто, стр. 24: „Шуме планине Козара проглашују се за шуме историјског значаја у циљу да се сачувају успомене на борбе које су вођене у току народноослободилачког рата у Козари, као и да се сачувају споменици из ових борби“.

⁶⁸ Исто, Писмо Драгоја Лукића Иванки Шпаљ, 29. март 1974. године; Писмо председника одбора Бошка Башкота Јакову Сиротковићу, председнику Извршног већа СР Хрватске, 26. фебруар 1975; Исто, Извештај Драгоја Лукића одбору за изградњу споменика на Козари, 4. новембар 1974. године; Исто, Реверс о преузимању дела картотеке, 17. фебруар 1976. године; Исто, Извештај Драгоја Лукића о прикупљању експоната за Музеј „Козара“ упућен Националном парку „Козара“ 24. маја 1976.

⁶⁹ Исто, Уговор Наталије Матић, 9. април 1984.

⁷⁰ Исто, „Национални парк Козара, програм уређења и просторне организације - извод из књиге 1, 2 и 3 (документација „Инвестпројекта“ из Загреба); Исто, стр. 24: „Шуме планине Козара проглашују се за шуме историјског значаја у циљу да се сачувају успомене на борбе које су вођене у току народноослободилачког рата у Козари, као и да се сачувају споменици из ових борби“.

⁷¹ Стручни тим изложбе чинили су и Јоже Ребернак (ликовно решење) Петар Вовк (архитектонско решење), Душан Кнежевић (фотографија), Ана Пожар (стручни сарадник) и кустос СП Јасеновац Јелка Смрека. АМЖГ, ЛФ ДЛ, н. г., Писмо Драгоја Лукића Ани Пожар, 21. март 1987; Исто, Позив СП Јасеновац Драгоју Лукићу да присуствује састанку комисије за израду нове музејске поставке, 12. новембар 1987; Исто, Допис СП Јасеновац Ауторској агенцији за СРС Београд у вези са ауторским уговором за израду изложбе на име Драгоја Лукића и Антуна Милетића, 21. децембар 1987; Понуда Душана Кнежевића СП Јасеновац за израду музејских експоната у фотографској техници према понуђеном пројекту, 29. новембар 1987; писмо Драгоја Лукића Душку Кнежевићу, 14. децембар 1987; Писмо Ане Пожар Драгоју Лукићу, 28. мај и 23. септембар 1987; Исто, Писмо Драгоја Лукића Јелки Смреки и сарадницима, 24. новембар 1987.

граду⁷⁴ и Загребу,⁷⁵ а 1982. у Панчеву,⁷⁶ Бјељини⁷⁷ и Приједору.⁷⁸ Током 1989. године, изложба *Епопеја Козаре* приказана је и у више места у Војводини⁷⁹. Изложбу је откупио НП Козара у намери да се прикаже у свим поткозарским местима, а затим трајно чува на Козари.⁸⁰

На иницијативу Драгоја Лукића, једног од аутора, поводом четрдесетогодишњице ослобођења Југославије и под покровитељством савезног СУБНОР-а, 1986. године је реализована покретна изложба фотографија и докумената Спомен-подручја „Јасеновац“ *Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945*.⁸¹ Током 1986. изложба је представљена у Лапову⁸² и Загребу,⁸³ 1987. године у Новом Саду,⁸⁴ Борову,⁸⁵ Вуковару⁸⁶ и Загребу,⁸⁷ а 1988. у Приједору.⁸⁸

Изложба Драгоја Лукића и Јована Мирковић *Били су само деца, Јасеновац – пробница 19432 девојчице и дечака*⁸⁹, отворена 24. јануара 2002. године у Дому војске у Београду, била је саставни део промоције истоимене монографије Драгоја Лукића. Као самостална покретна изложба, приказана је у Београду и Новом Саду,⁹⁰ затим у

⁷² АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Белешке Драгоја Лукића (хронологија израде изложбе од 18. марта до 12. децембра 1987); Предметне легенде за фотографије (1–764); Попис докумената по паноима (I–XX); Тематско-експозициони план са одабраним експонатима и дефинитивном материјализацијом сталне музејске поставке „Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945“.

⁷³ Аутор изложбе је Младенко Кумовић, а стручни сарадници Драгоје Лукић, Симо Брдар, Јаворка Рачуница и Илија Комненић.

⁷⁴ У Београду је изложба приказана под насловом „Београд Козари, Козара Београду“ у Дому ЈНА (24. новембар – 4. децембар 1981), у организацији збратимљених општина Стари Град, Београд, општине Центар, Загреб и НП „Козара“, Приједор. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Забелешка, 12. октобар 1981; Исто, Предметне легенде, контакт копије фотографија и тематско-експозициони план; Исто, позив библиотеке „Ђорђе Јовановић“ за финансијску помоћ за реализацију изложбе; Исто, говор Живорада Ковачевића, председника Скупштине града. Ц.А., „Епопеја Козаре“, *Полиџика експрес* (Београд), 10. децембар 1981; Рајко Лукач. „А Козара се заклиње Титу“, *4. јул* (Београд), 15. децембар 1981; И.П. „У спомен Козари“, *Вечерње новости* (Београд), 24. децембар 1981; „Козара Београду, Београд Козари“, *Информативни билтен СО Стари Град* (Београд), 18. новембар 1981; Иванка Бешевић, „Вод чувао песму“, *Полиџика* (Београд), 28–30. новембар 1981; Васа Пештерац, „Епопеја Козаре“, *Лист ГСП-а* (Београд), 15. децембар 1981.

Бањој Луци⁹¹ и Брчком⁹². Посетиоци су имали прилике да је виде и у Црној Гори и у Италији,⁹³ чак и после смрти Драгоја Лукића.⁹⁴

У заоставштини Драгоја Лукића сачувани су подаци о пригодној изложби фотографија *Епопеја Козаре*,⁹⁵ постављеној у Књажевцу у сали Дома ЈНА, од 26. новембра до 15. децембра 1980. године.⁹⁶

⁷⁵ У Загребу је изложба приказана под насловом „Загреб Козари, Козара Загребу“, у Хрватском школском музеју (7-27. октобар 1981), у организацији књижице „Богдан Огризовић“, Књижице и читаонице „Горњи град“ Загреб, библиотеке „Ђорђе Јовановић“ из Београда, СИЗ-а за културу и СУБНОР општине Центар-Загреб, СУБНОР-а општине Стари Град, Београд и НП „Козара“. Изложбу је отворила Марија Шољан-Бакарић. Поводом отварања изложбе, организована је посета пионира, омладинца и преживелих бораца споменику козарачкој деци на Мирогоју. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., *Говор Драгоја Лукића на отварању изложбе*, 7. октобра 1981; позивница и плакат изложбе; Исто, *Допис Хрватског школског музеја Драгоју Лукићу*, 3. јун 1981; Исто, *писмо Драгоја Лукића Инки Пастуовић*, 7. септембар 1981; *Ф.В.*, „Kozara Zagrebu, Zagreb Kozari“, *Večernji list (Zagreb)*, 7. X 1987; „Zagreb Kozari, Kozara Zagrebu“, *Večernji list (Zagreb)*, 8. X 1987, 7; „Kozara Zagrebu, Zagreb Kozari“, *Vjesnik (Zagreb)*, 8. X 1981; *П.С.*, „Козара Загребу, Загреб Козари“, *Вечерње новостии* (Београд), 8. октобар 1981; *Р.А.*, „Козара Загребу, Загреб Козари“, *Полишика* (Београд), 8. октобар 1981; „Kozara Zagrebu, Zagreb Kozari“, *Školske novine (Zagreb)* br. 32, godina XXXII, 13. X 1981; *П. Станивуковић*, „Зелена колевка заједништва“, *Вечерње новостии* (Београд), 19. октобар 1981.

⁷⁶ Хол Дома ЈНА у Панчеву. „Епопеја Козаре“, *Панчевац* (Панчево), 16. јануар 1983.

⁷⁷ Музеј Семберије (6-26. април 1982). Изложба је постављена у организацији Библиотеке „Ђорђе Јовановић“ из Београда и Музеја Семберије у Бијељини. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., позивница за отварање изложбе. *Ј.Т.* „Еропеја Козаре“, *Semberske novine (Bijeljina)*, 1. мај 1982.

⁷⁸ У Аматерском позоришту у Приједору, изложба је отворена под називом „Дјеча Козаре“, 22. децембра 1982. године, поводом прослава годишњице офанзиве на Козару и Дана ЈНА. Организатори изложбе били су Библиотека „Ђорђе Јовановић“ из Београда, Општински одбор СУБНОР-а Стари град, Београд и НП „Козара“. *Ž. Ećim*, „Otvorena izložba 'Djeca Kozare'“, *Kozarski vjesnik (Prijeđor)*, 24. XII 1982.

⁷⁹ У Музеју револуције у Новом Саду, Честерегу и Житишту.

Споменици, спомен-домови и меморијали

Дубока веза Драгоја Лукића са завичајем осликавала се и у његовој тежњи да се обележе стратишта и саграде меморијални објекти посвећени страдалој деци са Козаре и Поткозарја. „По читавој Козари, по њеним селима и воћњацима, по шумама и пашњацима, уздижу се хумке, мале и велике. Беле плоче и споменици. Јер, Козара је цела једна велика хумка“,⁹⁷ писао је Лукић Бранку Ћопићу 1971. године.

Један је од иницијатора да се у селу Грбавци код Босанске Градишке сагради Спомен-дом „13 скојевки“, посвећен скојевкама и

⁸⁰ Аутор изложбе је Драгоје Лукић, стручни консултант Бошко Шиљековић, а аутор плаката Бранко Миљуш. Драго Шормаз, „Мртви живима очи отварају“, 24. новембар 1989.

⁸¹ Аутори изложбе су Драгоје Лукић, Антун Милетић и Јован Кесар, стручни консултант Ана Пожар, обрада фотографија Душан Кнежевић, дизајн Зоран Бранковић. Намера аутора била је да, у разним крајевима Југославије, прикажу страхоте система логора Јасеновац, посебно страдање деце у НДХ.

⁸² Дана 27. новембра 1986. године изложба је отворена у Дому културе „Иво Лола Рибар“ у Лапову. У оквиру пратећег програма, Злата Когелник, првакиња Народног позоришта у Приједору, извела је монодраму „Детињство моје украдено“.

⁸³ Студентски центар у Загребу. Т. Шимчевић и Ј. Кеблер, „Да се мржња не понови“, *Вечерње новости* (Београд), 11. мај 1986.

⁸⁴ Дана 25. фебруара 1987. године изложба је отворена у Музеју социјалистичке револуције Војводине. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Позивница Музеја социјалистичке револуције Војводине за отварање изложбе.

⁸⁵ Поводом дана ослобођења општине Вуковар, у Борову је отворена изложба 16. марта 1987. године. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Позивница Опћинског одбора СУБНОР-а и Градског музеја Вуковар за отварање изложбе.

⁸⁶ Предворје Центра за културу Вуковар, 23. март 1987. године, поводом Дане ослобођења општине Вуковар. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Позивница Опћинског одбора СУБНОР-а Вуковар и Градског музеја у Вуковару за отварање изложбе.

⁸⁷ Током 1987. године, изложба је била постављена и у Књижници „Владимир Назор“ у Загребу, као и у више радничких организација на територији Загреба. АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Ане Пожар Драгоју Лукићу, 28. мај 1987.

⁸⁸ Музеј Козаре у Приједору, 25. мај 1988. године. Покретна изложба „Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945“ отворена је у Музеју Козаре у Приједору. Миленко Радивојац, „Свједочанство пакла и опомене“, *Козарски вјесник* (Приједор), 6. мај 1988.

деци које су убили Черкези 11. јануара 1944. године,⁹⁸ као и да се у Подградцима подигне Спомен-дом посвећен Лепи Радић, најмлађем народном хероју Поткозарја.⁹⁹ Великим личним залагањем Драгоја Лукића, 80-их година прошлог века у Горњим Подградцима откривени су спомен-обележја „Епопеја Козаре“ и „Рањена птица“ - споменик посвећен деци Козаре која се никада нису вратила својим кућама из логора НДХ. Овај споменик, саграђен на иницијативу Марина Цурла, новинара загребачког листа „Арена“ у засеоку Пејићи, на Јокином брду, вајар Тоне Светина урадио је бесплатно, од трофејног

⁸⁹ Централни Дом војске Југославије, Београд (24-31. јануар 2001). АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Допис Управе за морал Генералштаба ВЈ Музеју жртава геноцида, 13. новембар 2001; Исто, Допис Музеја жртава геноцида Централном дому ВЈ, 19. децембар 2002; Исто, Допис Управе за морал Генералштаба ВЈ Музеју жртава геноцида, 8. јануар 2002; Исто, Допис Музеја жртава геноцида Управи за морал Генералштаба ВЈ, 8. фебруара 2002; Исто, Допис Музеја жртава геноцида Министарству културе Републике Србије за суфинансирање изложбе, 9. фебруар 2001; Исто, Допис Музеја жртава геноцида предузећу „Кровар“, Нови Сад, за финансијску помоћ, 25. децембар 2001; Исто, Захвалница Музеја жртава геноцида предузећу „Кровар“, 25. септембар 2001; Исто, Позивница за промоцију књиге и отварање изложбе у Централном Дому војске, 24. јануар 2002. Драгоје Лукић и Јован Мирковић, „Bili su samo deca. Jasenovac grobnica 19.432 devojčice i dečaka“, Centralni dom VJ, Beograd, januar 2002, (Beograd: Muzej žrtava genocida, 1999).

⁹⁰ Музеј Војводине, Нови Сад, 2. март 2002. Вулајић, *Deset godina Muzeja...*, 357. М.Б., „Били су само деца“, *Дневник* (Нови Сад), 3. март 2002.

⁹¹ Изложба је представљена на Другој међународној конференцији *Јасеновац - сисџем усџашких лоџора љеноцида*, Бања Лука, 8-10. мај 2000. Вулајић, *Deset godina Muzeja...*, 285.

⁹² АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Јован Мирковић, *Реч на отџарању изложбе „Били су само деца, Јасеновац - џробница 19432 девојчице и дечака“*, Брчко, 5. јун 2001.

⁹³ Изложба је 2007. године приказана у Барију, Италија, под називом „Erano solo bambini - Jasenovac tomba di 19432 bambine e bambini - They Were Only Children, Jasenovac Crypt of 19.432 Girls and Boys“.

⁹⁴ Током 2013. године, постављена у Народном музеју у Зрењанину и у Спортско-културном центру Обреновац, а 2014. године у Лајовцу, Новом Саду и у Републици Српској (Бијељина, Зворник, Угљевик, Модрича).

⁹⁵ „Богат програм у Дому ЈНА“, *Књажевачке новине* (Књажевац), 10. новембра 1980; Р. Ђурић, „Пркос и јаук Козаре“ *Полиџика* (Београд), 26. новембар 1980.

оружја из Другог светског рата.¹⁰⁰ Марино Цурл је годинама уређивао рубрику „Арена тражи ваше најмилије“ у којој је, заједно са Драгојем Лукићем, покушавао да утврди идентитет деце са Козаре, изгубљене у току рата, и врати их њиховим кућама.¹⁰¹

Лични фонд и Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића који се чувају у Музеју жртава геноцида у Београду, настали су као резултат Лукићевог вишедеценијског истраживања о страдању цивилног становништва, првенствено деце у Независној Држави Хрватској, трагедији која је трајно обележила његов и лични и професионални пут.

Пажљивим читањем документарне грађе коју је Лукић сакупио, али и његове приватне и службене преписка са појединцима и

⁹⁶ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Легенде за изложбу у Књажевцу, сигнатуре негатива и формати; Плакат фото-изложбе *Ејојеја Козаре*, Дом ЈНА, Књажевац; Програм прославе 29. новембра – Дана Републике 1980. године у Књажевцу; Рачун за извршена фотографска дела – *Ејојеја Козаре* Наталије Матић; Писмо Драгоја Лукића Милу Тодоровићу, начелнику Дома ЈНА у Књажевцу од 20. новембра 1980. године; Књига утисака.

⁹⁷ Драгоје Лукић, „Козара и данас тражи своју изгубљену децу“, *НИН*, Фелетон, 6. август 1967.

⁹⁸ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Драгоја Лукића Бранку Ћопићу, јануар 1971.

⁹⁹ Исто, Писмо Драгоја Лукића Марину Цурлу, 17. август 1983.

¹⁰⁰ Исто; АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Драгоја Лукића Т. Светини, 28. децембар 1981; Исто, Писмо Драгоја Лукића, 16. новембар 1982; Исто, Писмо Марина Цурла Драгоју Лукићу 2.8.1983; Исто, Допис ВП бр. 1089-18-Београд ВП бр. 3945-20-Сарајево, 13. април 1983; Исто, 15. април 1983.

¹⁰¹ АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Драгоја Лукића са подацима дете Војислав Бјелалац, 11.6.1979; Исто, Писмо Марина Цурла Драгоју Лукићу у вези тражене деце из породица Прпош и Шиник, 18.1.1986; Marino Zurl, Report generalu i narodnom heroju Вошћу Шиљеговићу, 5. јун 1982. Јеленко Слатинац, „Геноцид с позивом на бога“, *Полиџика експрес* (Београд), 25. октобар 1990: „Почело је на Палама код Сарајева. Замолио ме председник општине да помогнем девојци да нађе неког свог, да пишем у *Арени*. Кад сам је срео, рекла је да се зове Јока Градишић, да се сећа да су на њу пуцали и да је са Козаре. Ништа више није знала. Написао сам репортажу: 'Девојка без рођендана'. Само седам дана касније јавила се њена мајка из Приједора, среле су се и мајка је познала ћерку. Тако је 1963. године почела акција *Арена тражи ваше најмилије*, јер се после овога на мој сто сручила хрпа писама. Сви су тражили своје и сви су знали или су претпостављали да су са Козаре. И од тада, до данас, уз помоћ многобројних људи и пријатеља, уз разумевање многих, успео сам да Козари вратим 163 њене деце, да их доведем до њиховог огњишта.“

институцијама у бившој Југославији, назиремо колико велики је био Лукићев истраживачки напор да идентификује што више уморене деце, да се места страдања достојно обележе, али и укаже на хуманост особа укључених у акције спасавања малих логораша. Такође, уочавамо и Лукићев бол због проблема са којима се сусретао током бављења овом темом, како у свом завичају, тако и шире.¹⁰²

Објављивање пописа уморене српске, јеврејске, ромске и хрватске деце, без обзира на националну припадност и вероисповест, временом је постало саставни део већине његових радова. Од 1945. године, када је, у сачуваној евиденцији о деци преузетој из јасеновачких и других логора НДХ, пронашао рођеног брата и сестру, а пар година и касније и најмлађег брата, упорно истраживање на терену, у архивима, музејима, историјским институтима и локалним институцијама, постали су саставни део његовог живота. Контакти са преживелима, са учесницима акција спасавања српске деце из логора и запосленима у државним институцијама НДХ, резултирали су бројним објављеним радовима Драгоја Лукића и формирањем специфичног фонда и збирке фотографија о страдању деце.

Лукићеву жељу да се најмлађе жртве никада не забораве, проналазимо и у документарним филмовима и емисијама у којима је учествовао као сценариста, косценариста или стручни сарадник, у његовим предавањима на научним скуповима, трибинама, конференцијама. Страдања деце у логорима и на стратиштима НДХ приказана су на свим на изложбама, које је, као аутор, коаутор или стручни консултант, реализовао. Тежња да се злочин над децом не заборави, огледа се и у сарадњи са Марином Цурлом и у иницијативама и активном учешћу у подизању споменика страдалој деци. Упорно се залагао да се истраживања о страдању деце у НДХ нађу у уџбеницима

¹⁰² АМЖГ, ЛФДЛ, н. г., Писмо Драгоја Лукића Марину Цурлу, 17. август. 1983: „Ти најбоље знаш, драги мој, колико сам и сам имао непријатности са својим родним крајем. Много штошта сам преболио са горчином у грлу још у оно вријеме, када сам, 1970. припремао изложбу 'Путеви побједе', а да и не говорим о томе како сам вршио њену допуну и реконструкцију 1983. И у тим нашим Подградцима су рекли да сам згрнуо паре за изложбу у Дому 'Лепа Радић'. Болило је то, стари мој, пекло пекло као незарасла рана“. Види: Јасмина Тутуновић-Трифун, „Акција Диана Будисављевић (1941-1945)“, у: зборник радова *Истраживања и меморијализација јеноцида и рашних злочина*, Годишњак Музеја жртва геноцида - тематски број, ур. Јован Мирковић, Београд 2012, стр. 53-93.

историје и школским лектирама и постану део истраживања савремене југословенске историографије¹⁰³.

После вишедеценијског истраживања и објављених резултата у монографијама и периодици, у изјавама Драгоја Лукића називају се горчина и страх.¹⁰⁴ Горчина због чињенице да ни скоро седамдесет година од завршетка Другог светског рата све жртве нису пописане, страх од надоласећих сукоба и грађанског рата на територији Југославије на крају XX века. „Нама те трагедије, изгледа не служе као опомена, него подстицај нових мржњи“, забележио је Лукић тих година.¹⁰⁵

Иако често усамљен у својим истраживањима, у намери да се трагедија деце у НДХ не заборави, поред објављених радова, Драгоје Лукић је иза себе оставио богату збирку докумената и документарних фотографија, као сведочанство једног времена и вредан материјал за проучавање Другог светског рата у Југославији.

¹⁰³ Јасмина Тутуновић-Трифун, „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?“ *Годишњак за истраживање јеноцида*, св. 12/2, ур. Вељко Ђурић Мишина, Београд 2020, 375-389.

¹⁰⁴ Рајко Лукач, „Vreme kad se i žrtvama aplaudira“, 4. jul (Београд), 16. oktobar 1990: „Зашто усташки злочини над српским народом, Ромима и Јеврејима и другим народима до сада нису истражени и утврђени достојно тих жртава, онако како су то радиле друге земље антихитлеровске коалиције – мислим да је то сада свима јасно. Ја не знам да ли су пописане жртве фашистичког терора и у осталим логорима ван територије бивше НДХ, у осталим нашим републикама. Колико знам нису. Значи да је наша земља водила потпуно погрешну политику, или смо сви имали погрешна схватања према почињеним злочинима. Исувише дуго је трајало ћутање кроз које су се пробијали само појединци и притом често доживљавали непријатности. Зашто?“

¹⁰⁵ Isto.

Необјављени извори

- Музеј жртва геноцида. Лични фонд Драгоја Лукића.
- Музеј жртва геноцида. Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића.

Литература

- В. Ф. „Kozara Zagrebu, Zagreb Kozari“, *Večernji list* (Zagreb), 8. oktobar 1981.
- Milan Bulajić, Antun Miletić i Dragoje Lukić, *Never again, Ustashi genocide in The Independent State of Croatia (NDH) from 1941-1945. Nikad više, Ustaški genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, Beograd: BIGZ, 1992.
- Milan Bulajić, prir., *Deset godina Muzeja žrtava genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima (Beograd, 1992-2002)*, Beograd: Fond za istraživanje genocida: Beograd: Stručna knjiga 2003.
- Ž. Ećim, „Otvorena izložba 'Djeca Kozare'“, *Kozarski vjesnik* (Prijeđor), 24. decembar 1982.
- R. Lukač, „Vreme kad se i žrtvama aplaudira“, *4. jul* (Beograd), 16. oktobar 1990.
- Rajko Lukač, „A Kozara se zaklinje Titu“, *4. jul* (Beograd), 15. decembar 1981.
- D. Lukić, „Svjedočanstva o Kozari“, *Nedjeljni glas*, Feljton, 6. mart 1982. – 3. januar 1983.
- Dragoje Lukić i Jovan Kesar, prir., *Redni broj smrti, Imenoslovnik 11.219 kozaraške djece*, Beograd: Borba, 1988.
- Dragoje Lukić, „Ustaški genocid nad decom u NDH“, *Svet exclusive* (Beograd), april 1990.
- Dragoje Lukić, *Bili su samo deca, Jasenovac - grobnica 19.432 devojčice i dečaka, I-II*. Banja Luka: Grafomark Laktaši: Beograd: Muzej žrtava genocida, 2000.
- Dragoje Lukić, *Jasenovac, Istorijske fotografije*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, Beograd: Turistička štampa, 1986.
- Dragoje Lukić, *Kozara, Istorijske fotografije događaja od ustanka 1941. do aprila 1945. godine*. Prijeđor: Nacionalni park „Kozara“: Beograd: Turistička štampa, 1978.

- Dragoje Lukić, *Kozarsko djetinjstvo*. Beograd: Narodna knjiga, 1973.
- Dragoje Lukić, Predgovor *Nikola Luketić, narodni učitelj i borac*. Dušan D. Bukva, 7-8. Beograd: GEA, 2002.
- Dragoje Lukić, Predgovor u *Djetinjstvo moje ukradeno*. Jovan Kesar, 5-7. Prijedor: Nacionalni park Kozara, 1985.
- Dragoje Lukić, Predgovor u *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, Knjiga 1*. Antun Miletić, 5-6. Beograd: Narodna knjiga: Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1987.
- Dragoje Lukić, Predgovor u *Mali ratnici*. Vlado Kecman, 7-8. Zagreb: Republika, 1968.
- Dragoje Lukić, Predgovor u *Tri jablana*. Marino Zurl, 5-10. Zagreb: Mladost, 1979.
- Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*. Beograd: Narodna knjiga, 1979.
- Milan, Pilipović, „Ptica ranjena i zaboravljena“, <https://potkozarje.net/ptica-ranjena-i-zaboravljena/> (preuzeto 31.7.2020).
- P. Preradović, „Svjedočanstvo o Kozari“. *Nedeljni glas*, 27. februar 1982.
- Fadil Smajić, „Vidite li one kolijevke...“ *Nedeljni glas*, 27-28. februar 1988.
- B. Šarović, „Dokument o genocidu“, *Borba* (Beograd), 11. februar 1988.
- T.J. „Еропеја Козаре“. *Semberske novine* (Bjeljina), 1. maj 1982.
- Zorica Turjačanin, „Kozarska krvava bajka“, *Glas*, 22. jun 1980.
- D. Uskoković, „Bezglasno gašenje očiju“. *Novosti* 8, 6. februar 1986.
- Б. М. „Били су само деца“. *Дневник* (Нови Сад), 3. март 2002.
- Б. Марић, „Покошен млади нараштај“, *Вечерње новосћи* (Београд), 19. фебруар 1996.
- Иванка Бешевић, „Вод чувао песму“, *Полишика* (Београд), 28-30. новембар 1981.
- Вељко Ђурић, прир., *Прве две деценије Музеја жртва геноцида*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2005.
- Вељко Ђурић, прир., *Четврти века Музеја жртва геноцида*, Крагујевац -Београд 2021.
- З. Турјачанин, „Двадесет хиљада задушничких свијећа“, Бања Лука. 14. 12. 2000.

- Ј. Кесар, „Сведок смрти и наде“, *Вечерње новосџи* (Београд), 23. јун 1979.
- Јован Кесар и Драгоје Лукић, „Зашто је избио рат између нове хрватске власти и Срба у Хрватској“, *Вечерње новосџи* (Београд), 12-18. август 1991, Фелтон.
- Воја Јовановић и Драгоје Лукић, *Деца и раи*, Београд: Младост 1962.
- Јован Кесар и Драгоје Лукић, прир., *Не осећам се кривим, Дража Михаиловић љред судом, Сџенографске белешке са суђења вођи чешничкој љокреиша*, Београд: Акваријус 1990.
- Јован Кесар, „Решена енигма смрти“, *Вечерње новосџи* (Београд), 6. јануар 1988.
- Д. Кеџман, „Стога стража 'Рањене птице'“, *Вечерње новосџи* (Београд), 23. август 1985.
- Драган Колунџија, „Чији крик уши џелата не чују“, *Ексџрес - недељна реџија*, 23. јун 1979.
- Драгоје Лукић, „Једна епопеја пре двадесет пет година“, *НИН* (Београд), 25. јул - 6. август 1967, Фелтон.
- Драгоје Лукић, „Козара без белих застава“, *Вечерње новосџи* (Београд), 8-27. август 1977, Фелтон.
- Драгоје Лукић и Јован Кесар, „Издаја и одбрана Драже Михаиловића“, *Вечерње новосџи* (Београд), 10. септембар - 18. октобар 1990, Фелтон.
- Драгоје Лукић и Милорад Гонџин и Ахмед Назечић и Гојко Шербула, *Пушеви љобједе*, Босанска Градишка, 1970.
- Драгоје Лукић, „Девојка са Уне“. *Комуниџи* (Београд), 31. деџембар 1959.
- Драгоје Лукић, „Злочини окупатора и његових сараџника над деџом козарског подруџја 1941-1945“. у: *Козара и НОБ у социјалиџтиџкој револуџији 1941-1945, Рагови са научној скуђа одржаној на Козари (Мраковиџа) 27. и 28. окџобра 1977. (1980): 269-283.*
- Драгоје Лукић, „Козара 1942, како сам је као дјечак упамтио“, у: *1941-1942. у сведочењима учесника Народноослободилаџке борбе*, књига 14, Београд 1975, 511-528.
- Драгоје Лукић, „Козара и данас тражи своју изгубљену деџу“. *НИН* (Београд), 6. август 1967, Фелтон.
- Драгоје Лукић „Легенда о пркосној кђери Козаре“, *Меџалурџи*, 19. деџембар 1985.

- Драгоје Лукић, „Логори за децу у Независној Држави Хрватској 1941-1945“ у: *Војноисторијски гласник*, бр. 1/1995, Београд 1995, 312-323.
- Драгоје Лукић, „Ослобођење дјеце из усташког логора у Јастребарском и њихов боравак на ослобођеној територији Подгумча 1942-1943“ у: *Подгумеч у НОБ и револуцији 1941-1945, Зборник радова са научної скупи одржаної у Босанској Крупи 10-12. децембра 1979. године*, Сарајево 1985, 617-634.
- Драгоје Лукић, „Просечна старост: шест и по година“, *Поља*, број 390-391(1991): 307-309.
- Драгоје Лукић, „Сећање на 'дечје логоре'“, у: *Четиридесет година. Књига седма: 1941-1945, Зборник сећања активиста југословенскої револуционарної радничкої покрета*, Београд: Култура 196, 489-498.
- Драгоје Лукић, „Усташки геноцид над дјецом у Независној Држави Хрватској 1941-1945“, у: *Вечан помен, Јасеновац мјесто најошљено крвљу невиних, Споменница*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 1990, 99-206.
- Драгоје Лукић, „Усташки злочини геноцида над децом у Независној Држави Хрватској 1941-1945“ у: *Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд 1995, 639-730.
- Драгоје Лукић, Предговор у *Пролећерски коментар Рита*. Бранислав Божовић. Горњи Милановац: Дечије новине, 1977.
- Милена Марковић „Поколење у редном броју смрти“, *Вечерње новине* (Београд), 12. октобар 1994.
- Јован Мирковић, ур. *Драгоје Лукић - Родитељ покошеної нараштаја*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.
- Весна Нинковић-Џафо, „Драго, од Лукића, са Козаре“, *Борба* (Београд), 26. фебруар 1988, Фелтон.
- П. Оторанов, „Пећ од бомбе“, *Полишика* (Београд), 17. март 1974.
- П. И., „У спомен Козари“, *Вечерње новине* (Београд), 24. децембар 1981.
- П. Павловић, „Именик мртве деце“, *Ревизија 92* (Београд), 14. септембар 2001.
- Првољуб Пејатовић, „Кад су голубови убијали децу“, *Борба* (Београд), 13-14. фебруар 1988.
- М. Петричевић, „Злочин изван таме“, *Вечерње новине* (Београд), 14. децембар 2000.

- М. Петричевић, „Злочин над децом у Јасеновцу“, *Књижевне новине*, 15-31. август 2001;
- Васа Пештерац, „Епопеја Козаре“. *Лист ГСП-а* (Београд), 15. децембар 1981.
- С. Покрајац-Стаматовић, „Тиха молитва уз 342 часа ћутања“, *Вечерње новости* (Београд), 8. фебруар 2001.
- П. Станивуковић, „Зелена колевка заједништва“, *Вечерње новости* (Београд), 19. октобар 1981.
- Јасмина Тутуновић-Трифун, „Акција Диана Будисављевић (1941-1945)“, у: зборник радова *Испраживања и меморијализација јеноцида и рајних злочина*, Годишњак Музеја жртва геноцида - тематски број, ур. Јован Мирковић, Београд 2012, стр. 53-93.
- Јасмина Тутуновић-Трифун, „Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића (Музеј жртва геноцида)“, у: *Зборник радова / Четврта међународна конференција Спрагање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*, ур. Живота Радосављевић, Вјачеслав Соловјев и Оља Арсенијевић, Београд 2017, 207-2014.
- Јасмина Тутуновић-Трифун, „Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?“ *Годишњак за испраживање јеноцида*, св. 12/2, ур. Вељко Ђурић Мишина, Београд 2020, 375-389.
- Јасмина Тутуновић-Трифун, „Специјална библиотека Музеја жртва геноцида. Место образовања о страдању деце у ратовима“, у: *Верзал: часопис за културну баштину и науку о књижи*, ур. Вања Шмуља, год. 1, бр. 1, Бања Лука 2021, 69-79.
- Владислав Урбан, „Најтежа оптужба фашизма“, *Недељни дневник* (Нови Сад), 21. фебруар 1988.
- Ц.А. „Епопеја Козаре“. *Полишка експрес* (Београд), 10. децембар 1981.
- Милинко Чекић, Антонијевић Ненад и Јасмина Тутуновић-Трифун, *Логораши: сећања: шездесет година чувања сећања на злочине јеноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата*. Београд: Удружење логораша и потомака Јасеновац - систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској: Музеј жртва геноцида, 2019.
- Гордана Шеатовић, „Специјална библиотека Музеја жртва геноцида“, у: *Зборник радова са стручних скупова секција Му-*

- зејскої грушїва Србије* Београд-Сомбор 2010, 72-75.
- Т. Шимчевић и Јурица Кеблер, „Да се мржња не понови“, *Вечерње новосїи* (Београд), 11. мај 1986.

Jasmina Tutunović-Trifunov

**In search of himself and others:
Dragoje Lukić (1928-2005)**

The first month of existence of the Independent State of Croatia shows attempts to create legal tools in order to implement the ideology of the state which was created by the Croatian revolutionary organization-Ustaša (UHRO). One can follow the evolution of legal attempts to create and improve regulations, with the goal that the outcome of each trial is the same. That the verdict should always be „guilty” and the punishment „death by shooting”. Evolution of the legal and penal system of the NDH can be traced through four cases of mass crimes (Staro Petrovo Selo, Gudovac, Veljun/Hrvatski Blagaj, Glina/Prekopa). The final amendments to the regulations passed in April and May 1941 prepared the stage on which execution sites were created, such as: Jadovno/Pag, Glinska crkva, Mehino stanje near Velika Kladuša, Macin dol near Cazin, Risovačka greda on Grmeč, Garavice, Ceravci and Uljevite bare near Bihać, Jama Jasikovača near Boričevac, Šušnjar near Sanski Most, Crno jezero near Krupa na Uni, Osoj šuma near Izačić, Delića jama in Zavalje and others.

In Memoriam

Dr Svetozar LIVADA

УДК 323.14:929Ливада С.

DOI 10.7251/TOP2208212J

Imade tako osobnih sudbina koje u sebi sažimaju čitavu tragičnu povijest ljudskog roda, kao da ruka nevidljivog pisara ispisuje na pergameni njihova života sve ono što stotine naraštaja žrtava nisu uspjele iskazati prije svog tragičnog uminuća.

Jedna od takvih žara čovječanskog bola raspukla

se kao veliko napaćeno srce progonjenog srndaća i u zemlju prosula sav prikupljeni prah i pepeo, obijeljene kosti, suze i krv, otpuštajući spram neba duh čiste savjesti i vječne istine, poput prozračnog spomenika svekolikoj i svačijoj patnji, tuzi i očaju nebrojenog mnoštva znanih i neznanih nevinih stradalnika diljem svijeta, u sve vijeke vjekova.

Skršila se eto zemaljska glina, ali nam ostade dijamant trajne uspomene. Na tom plemenitom sjaju probijati će se novi putevi, kao staza k boljem svijetu i čovjeku.

Na Međunarodni dan sjećanja na Holokaust, 27. siječnja 2022. godine, napustio nas je dr. Svetozar Livada, preminuvši nakon duže i teže bolesti u svom zagrebačkom domu. Providnost je, bit će, znakovito izabrala dan odlaska, kao da se na taj način žrtve odlučiše odužiti jednom pojedincu koji je čitav život svoj bio samo njihov glas. Židovske žrtve, srpske žrtve, romske žrtve, hrvatske žrtve, žrtve iz svih naroda diljem zemaljskog šara, kroz sva vremena i sve ratove, progone i pogrome, našle

su u Livadi nepokolebljivog glasnogovornika. Zbog svoje čestite smjelosti da honorira svako i svačije stradalništvo, taj veliki borac za istinu i pravdu, sveudilj je bio na odstrelu moćnicima i silnicima, kroz cjelokupno vlastito životno djelovanje, „društveno mrtav, a biološki živ” – kako je napominjao.

Čak i njegova sahrana od jedva trideset ljudi u taj tmurni utorak 1. veljače 2022. na zagrebačkom Mirogoju podsjeća na sahranu Raphaela Lemkina u kolovozu 1959. Kolosalnog zagovornika žrtve, kažnjavanja zlotvora i osude genocida – kojem je dao i ime – ispratilo je na njujorškom groblju Mount Hebron u Queensu sedmero ljudi. Pouka je to gorka, ali sveta: ako si dosljedan u svojim žarkim pregnućima obrane časti i prava svake znane i neznane žrtve, s ovog te svijeta ispraća šaćica najbližih, da bi te na onom dočekaao anđeoski špalir okajanih duša.

Nije Svetozar Livada bio čovjek željan počasti i nagrada, političkih funkcija i akademskih sinekura, spomenica i okamenjenog nezaborava. Nije zasigurno hlepio niti za posmrtnom hvalom, ali smo je ipak dužni odati, isprativši na taj i takav, jedva doličan način jednog uistinu uzornog borca za ljudska i građanska prava i slobode iz naše sredine.

Recimo stoga nakon njegove smrti barem par skromnih riječi o njegovom životu i djelu, kad mu već za života nismo uzmožli na drugačiji način pokazati koliko stvarno cijenimo sve ono što predano radi i za što se svesrdno zalaže.

* * *

Svetozar Livada rodio se 14. ožujka 1928. u kordunskom Primišlju Gornjem, polumilenijskom toponimu u bivšem Kotaru Slunj. Iako mu je hrvatska država u osobnu kartu za mjesto rođenja upisala Tržić Primišljanski, uvijek je isticao pogrešnost takvog nametnutog određenja, naglašavajući snagu rodovnice iznad moći domovnice.

Sebe je pak smatrao bezemljašem i intelektualnim proleterom, ponavljajući: „To što je država propala, neka propadne kad ne može da opstane, ali da tako masovno propadnu ljudi – to je naš najveći poraz.” Napokon, što je zavičaj bez ljudi, što su ljudi bez doma, što šumarci bez smijeha, što livade bez zova pastirske frule? Što su vrela bez krčaga, što djeca bez majki? Što su majke koje ostadoše bez djece svoje, što očevi bez mogućnosti da donose djeci svojoj kruh? Svi smo mi na neki način izbjeglice. I taj herojski Kordun, nekoć balkanski Pijemont, na kojem ne ostade „ni ptice pjevice, ni vrapca pokućarca”, kao pustoljina, razvalina i

zgarište bez starosjedilaca tek je lutalište divljih zvijeri, mjesto gdje „živi zavide mrtvima”. Došli smo jednom iz Poljske, iz Sleske, iz Ugarske, iz Bohemije, iz Rusije i Prusije, iz Srbije, iz Dalmacije, iz Svete zemlje. Ali, čekaj, svaka je zemlja sveta, ako je tvoja rodna zemlja. No i kad je više nema, njiše se kolijevka u grudima. Svatko u svojim venama ima putujuću domovinu; u našem genotipu krije se naše porijeklo, no samo u našem duhu stanuje životvorno nadahnuće. Nismo dužni išta ikome, ne moramo se pravdati zato što smo nastali, zato što smo rođeni u jednom narodu i jednoj vjeri, na jednom tlu, u jedno vrijeme. No, baš zato, progone trpimo zato što smo rođeni upravo u jednom narodu i upravo jednoj vjeri, na jednom krvlju natopljenom tlu, u jedno zlo vrijeme. A na Balkanu je uvijek nevjeme.

Ta kleta sudba zadesila je Livadin Kordun, ne jednom u povijesti. Možda je naposljetku ovo pravo mjesto da se po zadnji put navede ono što je jednom peru povjerio (znam da bi se Sveti to svidjelo, da bi upravo zaželio da se to ponovi kao njegov epitaf), popis kordunskih sela iz njegova rodnog kraja koja više ne postoje: Čakići, Čokeše, Čuruvije, Gornje Primišlje, Kukić, Pijevci, Ralić-Pećina, Zečev Varoš, Dunovići, Cekinović Selo, Jančići Tobolički, Milkovići Tobolički, Stalinske Luke, Adžibabe, Bjelobrci, Bjelopetrovići, Karajlovići, Kurjege, Lončar Glavica, Novkovići, Primišljanski Ralići, Ulemci, Batale, Donje Tumare, Jajići, Mazinjani, Pekeći, Kurjevac, Pavlešić Selo, Škrbine, Zorići, Jovići, Kosići, Kukuć Selo, Rončevići, Zeci, Zorići, Katići, Miladinovići, Popovići, Sekulići Tobolički, Vukelić Tobolički, Božići Tobolički, Radonići, Barači, Brujići, Dodigi, Grkovići, Ilići, Kosanović Glavica, Kovačevići Močilanski, Krnići, Kukić Močilanski, Milkovići, Ogrizovići Močilanski, Trbovići, Vukelići Močilanski, Radmanovići, Ralići Močilanski, Vukelići Močilanski, Donji Zečev Varoš, Gornji Zečev Varoš, Donje Primišlje, Povići, Rudenice, Vrežnica-Vrelo, Obljajac, Potkosa, Tobolić, Tuk Primišljanski, Raletina, Savići, Tržić Primišljanski. To je kordunska Atlantida, nestala u jednom danu i jednoj noći.

U četvrtom nestalom selu s popisa rodio se naš Svetozar, u porodici pučkog pjesnika i tribuna Ilije Livade, predratnog samostalnog demokrata lijevog usmjerenja i aktivnog člana Seljačkog kola, kako u svojoj knjizi *Narodne pjesme Korduna* 1962. svjedoči Stanko Opačić *Ćanica*. Otac mu je posjedovao biblioteku od dvije tisuće naslova, što je rijetkost za naše seoske prilike. Čitati je Sveto naučio prije školske dobi, od starije braće.

Nakon strašnih masovnih masakara, počinjenih od strane ustaškog režima u Livadinom rodnom kraju, čitava obitelj priključuje se '41. Narodnooslobodilačkoj borbi, boreći se u partizanskim redovima do kraja rata. Ubijenu majku svojim je rukama sahranio nakon ustaškog pokolja, sabirući u plahtu komade njezina tijela. Od jedanaest članova Livadine uže obitelji, Drugi svjetski rat preživjelo je njih petoro, a po drugom i trećem koljenu direktne i kolateralne linije, iz njegove porodice izginulo je 152 osoba svih uzrasta. Pjesnik Vladimir Nazor rekao je Svetozaru 1943. godine: „Ti si ostao da svjedočiš!” Evocirajući svoj susret s Nazorom i Ivanom Goranom Kovačićem u Bihaću, Livada zaključuje: „Tako sam postao izbjeglica u duši za sva vremena i odlučio sam prokazivati zločin ma gdje on bio i ma tko ga učinio.”

Poslije ratnog martirija, višestrukog ranjavanja i prekinutog školovanja usljed tri neprijateljske ofanzive '43 - kad odlaže pločicu i pisaljku, pa navlači uniformu i grabi pušku - Svetozar Livada upisuje Treću partizansku gimnaziju Maršal Tito u Zagrebu 1946, gdje s odlikom polaže ispit zrelosti tri godine kasnije. Prolazeći sedmogodišnje bolničko liječenje ratnih rana, uključujući sveukupno četrdesetak operacija koštane transplantacije u Jugoslaviji, Italiji i Engleskoj, na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomira 1956. godine povijest i filozofiju.

Paralelno djeluje kao terenski istražitelj državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina. Pronašao je i spasio od uništenja i zaborava Stepinčeve osobne dnevnike, prvorazredan dokumentarni izvor za proučavanje držanja najvišeg katoličkog klera u zločinačkoj NDH. Dokumentacija o ustaškim zločinima, koju je Livada prikupio na terenu, korištena je na suđenjima Andriji Artukoviću i Dinku Šakiću.

Iako ga Krleža Grgi Novaku predlaže za asistenta, Livada otklanja ponudu, jer želi uroniti u istraživanja primarnih izvora o onome što se dogodilo jugoslavenskim narodima u II svj. ratu. Prvo mu je radno mjesto arhivista Arhiva za historiju radničkog pokreta, iz kojeg ga je - nakon preimenovanja u Institut za historiografiju radničkog pokreta - otpustio novi direktor Franjo Tuđman, oduzevši mu prije toga autorsku stručnu komparaciju rasnog zakonodavstva i sređenu dokumentaciju o uništenju 240 pravoslavnih crkava. Pri ustrojavanju Arhiva, Livada je katalogizirao osamdeset tisuća stranica dokumentacije o četničkom pokretu, koja je kasnije korištena za pripremu povijesne studije o II svj. ratu u Srbiji iz pera narodnog heroja Miloša Minića, javnog tužitelja na beogradskom procesu Draži Mihajloviću i grupi 1946. Sredio je i fond AFŽ-a, fond Špa-

njolskih boraca iz Jugoslavije i fond Studentskog pokreta u Kraljevini Jugoslaviji.

Nakon gubitka posla i oduzimanja građanskog pasoša, otišao je za pomoćnika operativnog oficira Odreda jugoslavenskih mirovnih snaga na Sinaju. Ondje upoznaje glavnog tajnika UN-a Daga Hammarskjölda, koji mu - čuvši za šikaniranja kojima je izložen u domovini - nudi apatridsku putovnicu. Livada je odbija, odupirući se ultimativnom simbolu priznanja osobnog iskorjenjivanja. U životu je upoznao Olofa Palmea, Winstona i Randolpha Churchilla, Jean-Paula Sartrea, Simone de Beauvoir, Leszeka Kołakowskog, Zygmunta Baumana i čitavu plejadu velikana, na koje je ostavio dojam čovjeka s posvećenom misijom svjedočenja. Kako je u šali ustvrđivala njegova supruga: „Sveto naprosto boluje od prenaseljene memorije“. „Skrpajte ovoga da svjedoči!“, uskliknu sir Winston Churchill nakon razgovora s Livadom u prigodi obilaska jedne britanske vojne bolnice, gdje je Svetozar ležao na oporavku. Čitav njegov život sublimirao se u poziv zrelog biblijskog proroka, koji poučava, opominje, kori i predviđa. Ako postoji u ovo uvrnuto doba neka vertikalna između zemlje i neba, Livada je ta okomica, uzdignut poput Jakovljevih ljestvi, kao instrument po kojem misli i osjećaji uzlaze i silaze do nas, prenoseći i posredujući viša otajstva spoznaje Istine, ispravnosti i strasti, drevnih zatamljenih znanja i stanja, neimarstva duha i djela.

Od 1960. radi u zagrebačkom Agrarnom institutu, kojeg je jedno vrijeme i ravnateljem, te u Institutu za društvena istraživanja (od 1972. do umirovljenja, 1986), predavajući usporedo na Filozofskom i Medicinskom fakultetu, gdje je bio i suosnivačem postdiplomskog studija gerontologije. U medicinsku nastavu uvodi antropologiju, svjedočeći i na taj osobit, protagorički način da bez spoznaje čovjeka nema niti spoznaje drugih fakata, objekata i entiteta; da bez njegova odmjeravanja nema niti sagledavanja razmjera svemira; da bez potpunog shvaćanja uspona ljudskog bića nema niti razumijevanja razvoja svijeta; da bez razlaganja čovječnosti nema niti prihvaćanja društvenosti - a sve na tragu Livadina nepokolebljivog čovjekoljublja i neumornog čovjekoslavlja. „U svoje je ruke uzeo zlatan šestar“, piše Milton u *Izgubljenom raj*u, „ne bi li njime odredio granice svemiru i svim stvorenim bićima. Jedan je šiljak učvrstio, a drugi okrenuo prema tamnim dubinama i rekao: 'Tako širok budi i to neka su granice tvoje, o Svijete!'“ Vrijedi za Boga - ali vrijedi i za svakog čestitog mislioca.

Polja su njegova znanstvenog interesa ruralna sociologija i socijalna demografija. Na beogradskom Poljoprivrednom fakultetu doktorirao

je 1975. tezom *Društveno-ekonomski uzroci i posljedice starenja poljoprivrednog stanovništva*. Legislativnim oživotvorenjem načela iz njegove doktorske disertacije, uvedeno je poljoprivredno mirovinsko osiguranje, prvo u Sloveniji, a potom i čitavoj Jugoslaviji. U Vlasotincu utemeljuje Međunarodnu školu za ruralnu sociologiju.

Osnivač je znanstvenog tromjesečnika „Sociologija sela”, kojem je i kourednik (s Vladom Cvjetičaninom) 1964–1966. Od 1963. do 1972. član je savjetodavne skupine UN za ruralnu sociologiju u okviru Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih naroda, u sklopu kojeg je više godina djelovao u zemljama Magreba, promovirajući projekte održivog razvoja i nastojeći na očuvanju drevnih seoskih sredina te tradicionalnih gospodarstava i obrta.

S dr. Rudijem Supekom i dr. Milanom Kangrgom organizirao je čuvenu Korčulansku ljetnu školu *praxisovaca* šezdesetih i sedamdesetih, kao vid moderne europske peripatetičarske akademije, na kojoj su sudjelovali gotovo svi značajniji mislioci druge polovice XX. stoljeća: od Ericha Fromma, Leszeka Kołakowskog, Herberta Marcusea, Jürgena Habermasa, Šloma Avinerija, Ágnes Heller i Predraga Vranickog, do Henrija Lefebvrea, Karela Kosíka, Wenera Marxa, Gaje Petrovića, Luciena Goldmanna, Eugena Finka, Zygmunta Baumana, Branka Horvata i Ernsta Blocha.

Nakon 1990. Svetozar Livada pripada ključnim obnoviteljima srpskih institucija u Hrvatskoj, „Privrednika”, „Prosvjete” i dr. Osnivač je Zajednice Srba, aktivirajući se na političkom planu u cilju poboljšanja statusa srpskog naroda u Hrvatskoj. Tijekom devedesetih bio je suradnik Komiteta za izbjeglice UN, pomažući spašavanju i zbrinjavanju izbjeglica i prognanika, kao i spajanju ratom razdvojenih obitelji.

Posebno se zalagao za zaštitu sakralnih objekata, grobalja i spomenika NOB-a od predratnih, ratnih, poratnih i mirnodopskih razaranja.

Djelovao je kao historiograf i povijesni pisac, napose kao predani kroničar stradanja Srba u Hrvatskoj.

Autor je više objavljenih knjiga:

- *Etničko čišćenje – Zločin stoljeća* (Zagreb: Srpsko književno društvo Prosvjeta, 1997. 216 str.);
- *Etničko čišćenje – Ozakonjeni zločin stoljeća* (Zagreb: Euroknjiga, 2006. 501 str.);

- *Stradanja i nadanja* (Sombor: Garden print, 2013. 412 str.)¹;
- *Kordunski rekvijem* (Zagreb: Euroknjiga, 2008. 533 str.);
- *Biološki slom i nestajanje Srba u Hrvatskoj (1880-2011) - Od višegeneracijskog i starosjedilačkog, autohtonog i konstitutivnog, do manjinskog statusa* (Beograd: Prometej, 2018. 190. str., zajedno sa suradnicima Branislavom Đurđevom, Vladimirom Obradovićem, Borisom Pavićem i Ivanom Klobučarom).

Znanstveni i stručni radovi objavlјivani su mu u brojnim zbornicima i drugim publikacijama, navest ću ovdje samo neke:

- *Neke socio-demografske i institucionalne karakteristike stanovništva i naselja oko Petrove gore* u zborniku radova Simpozija o Petrovoj gori (održanog 1972. u organizaciji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz Zagreba);
- *Društvene promjene u selu* (Zagreb - Beograd, Institut za društvena istraživanja, Radnički univerzitet „Đuro Salaj“, 1974; kourednik s Blažom M. Petrovićem);
- *Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi SR Hrvatske* (Zagreb: Republički komitet za poljoprivredu i šumarstvo SRH, 1984);
- *Socijalna zaštita u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj - Razvoj, stanje, perspektive* (Zagreb: Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ i dr., 1984);
- *Starenje, starost i društveni razvoj* (Zagreb: Gerontološko društvo SRH, 1986);
- *Suvremeno društvo i sociologija* (Zagreb: Globus, 1986);
- izlaganja sa zagrebačkog okruglog stola *Selo u tranziciji*, održanog u organizaciji Instituta za društvena istraživanja 19. travnja 2001. godine.
- autor prolegomene za Kangrginu selektivnu bibliografiju, pripremljene povodom skupa „Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge“ (održanom u Zagrebu 25. travnja 2003), a objavljene u dvobroju 3/4 časopisa *Filozofska istraživanja* 2004. godine;

¹ Tu je knjigu posvetio Milanu Levaru, bivšem časniku Hrvatske vojske, ubijenom u Gospiću 28. kolovoza 2000. u eksploziji bombe, podmetnute pod njegovo osobno vozilo zbog svjedočenja haškim istražiteljima o likvidacijama građana srpske nacionalnosti u jesen 1991. godine. Počinitelji tog zlodjela nikada nisu otkriveni.

- *National Reconciliation, Inter-Ethnic and Inter Confessional Tolerance in the Balkans - Reconciliation and Human Security* (Belgrade: European Center for Peace and Development, University for Peace established by the United Nations, 2009);
- *Kroz tri vijeka - Srpsko privredno društvo „Privrednik“* (Zagreb: SPD Privrednik, 2009);
- *Zbornik Partizanske gimnazije* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2010);
- *100 godina rođenja Rudija Supeka i 50 godina Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb: FF press, 2016);
- brojni stručni članci u časopisu *Sociologija sela*: „Otvoreni ekološki problemi ruralnih sredina u nas“ (br. 28 iz 1990); „Staračka poljoprivredna gospodarstva“ (dvobroj 3/4 iz 2002/3); „O Šuvaru kao znanstveniku i čovjeku - Hommage Stipi“ (br. 4 iz 2005/6) i dr.

Svetozar Livada bio je suradnik znanstvenog godišnjaka *Topola*, glasila Javne ustanove „Spomen-područje Donja Gradina“ iz Kozarske Dubice. Njegov prvi članak za *Topolu*, „Doživotni sam pacijent genocida“, objavljen je u prvom svesku prve godine izlaženja, 2015, na str. 212-214.

O Livadinom životu i djelu, zagrebačka politologinja dr. Vesna Ivanović pripremila je knjigu *Svetozar Livada - mali prilog jednom iznimnom životnom profilu 2021. godine*, a United States Holocaust Memorial Museum snimio je 20. studenog 2008. seriju Livadinih svjedočanstava o stradanjima civilnog stanovništva na našem tlu u II svj. ratu.²

Pretežiti dio Livadinih originalnih rukopisa pohranjen je kod redovitog sveučilišnog profesora s Katedre za ekonomsku teoriju Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, dr. Đure Š. Medića, te kod Sofije Pejinović, članice Upravnog odbora Arhiva Srba u Zagrebu.

* * *

Dozvolit ću si na kraju i prenošenje mojih osobnih dojmova o Sveti Livadi, iz osobito bogatog kataloga slika i riječi koji baštinim.

Igrom slučaja, povezali smo se isti dan kad je moja prva knjiga o Jasenovcu izašla iz tiska, i to ne u Zagrebu, gdje smo obojica živjeli, već

² <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44834> (dohvaćeno 24. 4. 2022)

u Bosni, gdje smo se obojica u taj znakovit dan zatekli i susreli. Što reći, čudan je život, čudan je svijet, a providnost je rijeka ponornica koja povezuje neznana podzemna mora, spaja i razdvaja, vaja i napaja, po dubljem nahođenju.

Tog utorka, 3. lipnja 2008, sjedio sam, umoran, sretan i sjetan, sa svojim prvijencem u ruci, na izglačanoj klupi banjalučkog Banskog dvora, prisustvujući promociji Miletićeve četvrte knjige o Jasenovcu. Livada opazi tmastu naslovnicu moje knjige i uskliknu: „Što je to, da vidim!“. Isti čas odlučio je da će biti promotor knjige, i bio je, i ne samo te, već i moje iduće knjige, dvije godine kasnije.

Tako započe jedno odano prijateljstvo i fina suradnja. U to sam doba bio istraživač Centra Simona Wiesenthala iz Jeruzalema; povremeno sam se Livadi obraćao za savjete, a on me molio za pomoć oko nekih svojih projekata.

Livada je bio intelektualni zavodnik. Opčinio bi sugovornika roko-ko obiljem svoje misli, zamadijao duh slatkoćom i mekoćom izričaja, pa otrijeznio schopenhauerovskom gorčinom i oštroumnošću izlaganja. O svemu je imao jasno promišljen stav, svemu bi našao usporedbu, za svaku situaciju spremno nudio rješenje, za svako iskustvo dijelio empiriju iz vlastite dimenzije, čime bi potkrepljivao, ili izokretao zaključke, majeutički dovodeći namjernike u stanje početka spoznavanja – ako već ne prihvaćanja – prave slike našeg svijeta, društva i čovjeka.

Vrata njegova doma uvijek su bila otvorena, istomišljenicima i neistomišljenicima, nikad se tamo nije došlo a da već ondje netko bio nije, ili da upravo nije odlazio, sjajno ugošćen, poslužen, saslušan, pomognut, poučen. Livadina je primaća soba refleksija salona baruna d'Holbacha, enciklopedista kroz čije su odaje prodefilirali svi libertinci predrevolucionarne Francuske, dok on sam nije revolucije dočekaio, preminuvši pola godine prije pada Bastilje. Ni Livada nije dočekaio plodova od zrnja bačenog u oranice što ih je preoraio. Zemlje i društva u kojima je obitavao nisu se promijenila – niti neće. Tim više je prividna uzaludnost njegova zalaganja bivala plemenitijom i uzoritijom. Samo onaj tko ustraje na putu koji većina vidi pogrešnim ima pravo zvati se prorokom. Lagodno je biti većinski element. „Ako sam poput ostalih“, piše Nietzsche, „ja sam spašen“. Ali nije bio spašen. Nije to uspio – nije niti želio. Baš kao i Nietzsche, niti Livada nije žudio za prihvaćenošću i etabliranjem. Bio je buntovnik do smrti, od one najposebnije i najispravnije vrste, kad znaš da si suočen s buntovništvom koje upravlja kočijom na dva točka znanja i dva točka umjetnosti, dok su u nju upregnuti pegazi.

Livada je Bauерову pretvorio u gejzir slobodarskih ideja, između Vlačke i Zvonimirove razlijevao se spoznajni estuarij, nadomak Meštovićeve paviljona autonomiju je izvojevala humanistička agramerska Arkadija, svejednako i hram i Diogenova bačva, bečki kabinet Franje Lotarinškog i pariška garsonjera Danila Kiša. Humanistički je titrao na transverzali svakodnevice između konkretnog Šuvara i eteričnog Matvejevića. Svakom je nesebično pomogao, svakog iskreno požalio, svakog nastojao razumjeti. Ne jedan mladi novinar Svetozaru Livadi zahvaljuje inicijalnu propulziju vlastite karijere, ne jedan mladi povjesničar, ne jedan mladi pjesnik, ne jedan mladi klerik, ne jedan mladi političar, iako oni to ponajmanje zaslužuju - i njima je pomagao, svjestan da su najvjerojatnije tek gadovi u nastajanju, budući šnajderi i korifeji ratova u pripremi. Nije, međutim, u toj svoj raskošnoj majeutici žalio truda, vremena, energije, pa i zdravlja, svakom se obraćao, svakoga saslušao, a tko se jednom Livade dotakao, nije više uspio ostati isti; u sugovorniku je krenuo začetak transmutacije duha: od prosječnosti k izvrsnosti, od ravnodušnosti prema strasti, od poluignorancije do onog uzvišenog stadija kada znanja nigda nisi gasan i vječito žeđaš, kao onaj Gurevičev prokleti izvor iz pakla s kojeg, što više piješ - to si više žedan. Livadina osoba bješe nepotrošivi katalizator preobrazbe duha, poput dragocjene platine i još rjeđeg paladija što se koriste za konstrukciju katalitičkih konvertora vozila, u svrhu čišćeg okoliša. I ta je alegorična intelektualna ekologija Sveti bila vazda na pameti, pročišćenje društva na višoj razini, pa liječenje i oporavak nacije, naroda, kolektiva, grupe, pojedinca (prema Štamparovim idealima primijenjenima na bolest rata). Prošavši svoju Prokrustovu postelju, kad su ga liječnici skratili trinaest centimetara, a otvorene rane nisu željele zacijeliti čitavu dekadu; cijeli život bolestan - bio je najstručniji iscjelitelj.

Nevjerojatno je trpio zbog iznošenja svojeg kritičkog mišljenja, nad njim su se naprosto izivljavali. Telefon u stanu stalno je zvonio, a kad bi se podigla ukleta slušalica iz nje su sipale grdnje i prijetnje, najgore psovke i opaka bujica laži. Kako je sam rekao: „Ujutro me napadaju ustaše, popodne četnici, a obnoć svaka fukara“. Izbijali su mu štake na javnim tribinama, da padne na koljena, nekadašnji student ga je ispljuvao nasred Jelačić placa, nakon čega Čičak piše tekst „Osrknavljen Veronikin rubac“. Sabotirali su mu osobno vozilo, zacementirali dimnjak, prebili više puta, povrijedili unutarne organe, probili slušni bubnjić. Privođen je na *informativne razgovore*, postali su mu gotovo dio svakodnevice; kao

što netko ide na korzo u šetnju, tako se on, pripraćen, otpućivao u najbliže redarstvo.

Ostavši bez ikakve egzistencije početkom devedesetih, bi prisiljen, kao ratni vojni invalid, seliti namještaj za jednu špeditersku agenciju. Sami radnici su se sažalili nad šezdestpetogodišnjakom koji u ortopedskim cipelama tegli noćne ormariće na peti kat bez lifta, nastojali su ga u svakoj prilici prištedjeti, ali on im ipak nije dozvoljavao da ga se ne koristi, postavši i na taj način jedinstvenim simbolom otpora. Bila je to slika iz antičkih mitova o mukotrpnim zadaćama koje se moraju izvršiti da se postigne milost bogova. S tim da ovdje nije bilo bogova, već samo vragova.

Napokon, „u istini nema ništa lično, ali se do istine stiže i kroz ličnu patnju“, kako piše dr. Đuro Šušnjić u predgovoru Livadine knjige *Stradanja i nadanja*, pa nastavlja: „Najdublje misli i najdublji bolovi idu zajedno: istina je nagrada za pretrpljene jade! Svaki dan usiječe novu ranu, koju čovjek od duha zove svojom istinom. Tko ne pati, taj ne misli. Émil Cioran pravo kaže da suza ima dublje korijene od osmijeha. Obično se iz očajja rađaju nova pitanja. Livada je posljednjih par decenija svoga života ispunio takvim pitanjima i pustio duhu da izrazi svoju smjelost.“

Zbog svega toga, ukoliko neki mudar i mogućan čovjek pročita ove retke, pa odluči imenovati kakvu uličicu, pučku školu, ako već ne u Slunju, onda u Zagrebu, ako ne u Zagrebu, onda u Banjoj Luci ili Beogradu imenom Svetozara Livade, bilo bi mi drago, ali ne želim sebi pripisivati zasluge za to. To je najmanje što možemo učiniti. Sveto to zaslužuje.

Neka je vječna slava i hvala dr. Svetozaru Livadi!

Salamon Jazbec

Упутство сарадницима

Топола: часопис Спомен-подручја Доња Градина представља научни часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, који излази једном годишње у једној или више свесака. Главни циљеви часописа су истраживање историје шире околине Козарске Дубице, затим истраживање историје геноцида и ратних злочина на подручју Независне Државе Хрватске (1941–1945) са фокусом на логор Јасеновац и стратиште у Доњој Градини, као и развој критичког промишљања тема као што су геноцид, ратни злочини и Холокауст у Другом свјетском рату.

У складу с тим циљевима, часопис одликује посебна структура и тематика, изражена кроз следеће рубрике:

1) Историјска истраживања

Рубрика научно обрађује историју Дубице и ширег дубичког подручја (Козаре, Поткозарја и Просаре) те подручја са обје стране ријека Уне и Саве од Костајнице до Градишке, без временског ограничења. За ову рубрику прихватљиви су и научни радови који обрађују историју већих географских јединица (нпр. Поуња, Босанске Крајине, Баније или западне Славоније), као и реринти старијих ауторских текстова историографског карактера.

2) Студије о рату и геноциду

Сегмент часописа посвећен темама које су важне за дјеловање и мисију Спомен-подручја Доња Градина. У овој рубрици објављиваће се научни текстови који говоре о логору Јасеновац и стратишту Доња Градина, о ратним злочинима, страдању становништва, геноциду и другим логорима у НДХ и шире, те о геноциду и Холокаусту у Европи под Трећим рајхом. Рубрици одговарају и текстови општег типа који са теоријског или психолошког гледишта прилазе овим темама, као и текстови који се односе на Други свјетски рат на подручју окупиране Југославије.

3) Документи и сјећања

Дио часописа посвећен објављивању историјских извора — архивске грађе и ауторизованих сјећања. Примарна тематика извора односи се

на логор Јасеновац, односно на рат и ратне злочине на територији НДХ (1941–1945). Секундарно, објављиваће се и архивска и мемоарска грађа од посебног научног и образовног значаја која се односи на историју Дубице и ширег дубичког подручја, без временског ограничења.

4) Ставови

Часопис обезбјеђује простор за краће полемичке текстове који аргументовано образлажу одређени критички став у односу према процеси-ма и дешавањима, односно другим ставовима и текстовима, а који су уско тематски везани за питања страдања, ратних злочина и Холокауста у Другом свјетском рату, те пратеће културе сјећања. У изузетним случајевима прихватљиви су и текстови већег обима.

5) Прилози

Простор за прилоге резервисан је за текстове који се због своје форме не уклапају у претходне рубрике. Поред приказа књига, које су садржајем сродне тематици часописа, ова рубрика је превасходно намијењена извјештајима о дјелатностима Спомен-подручја Доња Градина и других сродних установа, те прилозима просвјетних и научних радника из области педагошко-образовног рада на тему ратних злочина и геноцида под НДХ.

Сарадници који шаљу своје радове дужни су да наведу своје пуно име и презиме, институцију у којој раде и своју и-мејл адресу. Радови за прву, другу и трећу рубрику третирају се као научни радови и уз себе морају имати апстракт (до 150 ријечи), кључне ријечи (до 10) и сажетак на енглеском језику (прихвата се и превод апстракта).

Текстови достављени за прву и другу рубрику морају бити квалитетни радови научног карактера и морају посједовати научни апарат. Од ових радова очекује се да испуњавају један од два услова: 1) оригиналан научни допринос у тематици коју обрађују, са изношењем нових чињеница и сазнања добијених употребом научне методологије са могућношћу провјере извора (оригинални научни рад), 2) квалитетан синтетички преглед досадашњих резултата науке, односно критички осврт на исте (прегледни чланак). У трећој рубрици, уколико се објављују преписи архивских докумената, сваки документ мора уз себе имати име архивске установе у којој се чува, назив фонда и сигнатуру. Приређивачи су одговорни за тачност преписа докумената, односно за тачност и аутентичност транскрипције сјећања. Текстови за четврту и пету рубрику не

сматрају се научним радовима, па стога не морају имати уз себе ни научни апарат.

Текстови се достављају на мејл адресу редакције у DOC или DOCX формату, папир А4, фонт *Times New Roman* или *Liberation Serif*, величина слова 12 (за фусноте 10), без прореда (1.0). Обавезни су наводници у складу са језичким стандардом, дупли доњи па дупли горњи, [„] и [“], који се на тастатури за српски језик добијају комбинацијом *AltGr + S* и *AltGr + D*. Фусноте уносити обавезно иза интерпункције. Не уносити фусноте у апстракт.

Пожељно је да текстови за прве двије рубрике садрже до 16 страница. Уколико се ради о текстовима од посебног значаја, могуће је, у сагласности са редакцијом, премашити ову границу. Преписи докумената у радовима за трећу рубрику морају имати величину слова 11, а ауторски коментар величину 12. Пожељна величина текстова за четврту рубрику („Ставови“) је до шест страница А4 формата, док ће већи текстови бити прихваћени само у изузетним околностима.

Научни апарат наводи се у фуснотама (*Footnote*). Архивска грађа наводи се на следећи начин: установа (скраћеница), фонд (број или скраћеница), сигнатура; даље у тексту у скраћеној верзији. На примјер:

— Архив Републике Српске (АРСБЛ), Изванредни народни суд Бањалука (88), бр. 4.

— АРСБЛ, ф. 88, бр. 30.

Књиге се наводе тако што се наведе аутор, наслов (у курсиву), мјесто и година издања и број странице:

— Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Bosanska Dubica 1984, 199.

— D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u...*, 240.

Текстови објављени у зборницима и часописима наводе се тако што се наводи аутор, назив текста (под наводницима, без курсива), назив публикације (без наводника, у курсиву), уредник, мјесто и година издања (уколико је часопис, мјесто долази у загради иза назива публикације, а број и година након те заграде), број странице:

— Sanja Gladanac, „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2012, 67.

- S. Gladanac, „Uspostava državnog školstva...“, 71.
- Miladin Životić, „Patriotizam i socijalizam“, *Praxis* (Zagreb), br. 3-4, 1972, 489.
- M. Životić, „Patriotizam i socijalizam“, 495.

Текстови са интернета наводе се на исти начин, с тим да се назив сајта ставља у једноугласте заграде уз навођење датума приступа:

- Slavko Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti* (Zagreb), 24. 7. 2011. <www.novosti.com> (25. 9. 2020)
- S. Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“.

Прихватају се и ћирилички и латинички текстови. Текстови на српском језику биће лекторисани о трошку издавача. Аутори који своје текстове достављају на другим језицима дужни су да обезбиједу лекторисање својих текстова.

Достављене текстове разматраће чланови редакције. Редакција шаље текстове на двије анонимне рецензије. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Они који не испуњавају услове биће одбијени, а они који би могли бити објављени уз извјесна побољшања, биће враћени ауторима на дораду, уз коментар рецензента или редактора. Редакција задржава право да измијени наслов рада уколико сматра да исти није сагласан са садржајем текста.

Рок за доставу радова: 31. март 2023.

И-мејл адреса: redakcija@jusp-donjagradina.org

Instructions for authors

*Topola: Journal of Memorial Zone Donja Gradina*¹ is a scientific journal published annually in one or more issues. Two primary goals of this journal are: 1.) to foster the research of history of the wider geographic region of Kozarska (Bosanska) Dubica, 2.) to further the ongoing historical and multi-disciplinary research into the history of genocide and war crimes on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) (1941-1945), focusing on the Jasenovac concentration camp, as well as to encourage the critical examination of issues such as genocide, war crimes and the Holocaust during the Second World War.

Based on those premises, the journal is structured through following sections:

1.) Historical Research

This section is intended for scholarly texts that explore the history of Dubica, its wider geographic region, including Kozara and Prosara mountains, as well as the entire territory surrounding the Una and Sava rivers from Kostajnica to Gradiška, with both sides of the riverbanks, and without a time-frame. In this section we may also publish the histories of wider regions (such as Pounje, Bosanska Krajina, Banija or Western Slavonia), as well as vintage historical texts in any historiographic form.

2.) Studies of War and Genocide

This part of the journal is focused on those issues that are of special interest for the Memorial Zone Donja Gradina. Here, we will publish scientific papers that talk about the Jasenovac concentration camp, war crimes, destruction of society and loss of civilian life during the war, genocide, other concentration and death camps in NDH and beyond, the Holocaust in Europe under Third Reich and so on. Papers that approach these issues from a generalized, theoretical and psychological viewpoint are also suitable, as well as histories of WW2 in occupied Yugoslavia.

¹ **Топола (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the „Poplar of Horror“ was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

3.) Documents and Testimonies

Section dedicated for publishing historical sources — archival documents and testimonies. Primarily, we will publish those sources that give us an insight into history of Jasenovac concentration camp, as well as history of war and war crimes on the territory of NDH (1941-1945). Secondly, we will publish historical sources of special scientific and educational significance for the history of the Dubica region, without a time-frame.

4.) Perspectives

The journal also encourages authors to contribute their short essays that critically analyze and rethink any given opinions, trends, processes or other texts in connection to issues of special interest for our journal, such as war crimes, loss of life and the Holocaust in the Second World War, as well as its corresponding memory culture. In extraordinary cases we may also accept longer texts.

5.) Contributions

Section for other texts that due to their form do not belong to any of the previous sections. Here, we will publish reviews of books which are conceptually related to our issues, reports on activities of the Memorial Zone Do-nja Gradina and similar institutions, reports on educational activities concerned with war crimes and genocide in Second World War, interviews with curators, teachers, researchers etc.

Authors who send their papers must also write down their full name, institution and an e-mail address. Papers for first, second and third section are treated as works of scientific character, so they have to include an abstract (up to 150 words), key words (10 at most) and a summary that will be translated to Serbian language.

Papers for first and second sections without an exception must be academic in nature and must include references (citation). They also have to meet one of two demands: 1.) original academic contribution to our understanding of issues dealt with by the text, with addition of new facts and perspectives (original scientific paper), 2.) a synthesis of results offered by current research in the humanities, or a critical review of that research (review article). Texts intended for the third section, if they are presenting archival records, those records must contain the name of the archival institution, record group (fond) or a record collection name and a signature. Authors

are responsible for a precise transcription of documents and testimonies. Texts intended for a fourth or a fifth section are not treated as scientific papers.

Authors should send their papers to the Editorial Board's email address, in DOC or DOCX formats, A4 paper size, font *Times New Roman* or *Liberation Serif*, font size 12 (10 for footnotes), spacing 1.0. Authors should use proper English language quotation marks, ["] and ["]. Please insert your footnotes after punctuation marks. Do not insert them in your abstract.

Papers for the first two sections should span up to 16 pages, but we're open for even longer papers if they are of high academic quality. Transcriptions of documents and testimonies for the third section texts should be typed in font size 11, while author's own comments would retain size 12. Texts intended for our fourth section ("Perspectives") should be up to 6 pages long (size A4), while longer text may be acceptable under special circumstances.

References are to be written in footnotes (not endnotes). Archival records are cited in the following manner: institution (abbreviation), record group or collection (its number or its sign), reference code; onward in a shortened version. For example:

— National Archives and Records Administration (NARA), Foreign Record Seized (RG 242), T314, roll 560, frame 1280.

— NARA, RG 242, T314, roll 560, frame 1280.

Reference to books should be starting with the author's name, followed by the title (italic), publication place and year, page number:

— Milan Ristović, *U potrazi za utočištem: jugoslovenski jeverjeji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, 50.

— M. Ristović, *U potrazi za utočištem...*, 94.

Texts published in journals and conference proceedings should start with the author's name, followed by the title of the text (in quotes, no italics), name of the publication (in italics, no quotes), editor's name, location and year (if it is a journal, location should be written in parentheses after the publication, followed by the issue's number outside, and a year inside a new pair of parentheses), ending with a page number:

— Olga Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije", in: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)u-*

potrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije, ed. Milo Petrović, Belgrade 2014, 307.

— O. Manojlović Pintar, “Još jednom o Milanu Nediću...”, 309.

— Alan Labus, “Bitka za Staljingrad i promidžba NDH: kako je po odluci vodstva NDH poraz Osovine u tisku NDH pretvoren u pobjedu”, in: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), no. 1 (2010), 79.

— A. Labus, “Bitka za Staljingrad i promidžba NDH...”, 82.

Texts from the internet should have the same form, while a web address must be placed in angle brackets with a date of the access; if an address is longer than 50 characters, please use only the address of the given website:

— “The Trial of Adolf Eichmann”, Session 46, Part 5 of 6, 2012. <www.nizkor.org> (10. 10. 2020)

— “The Trial of Adolf Eichmann”.

Authors whose texts, written in English, were accepted for publication, must provide a proofreader.

All texts will be taken into consideration by the Editorial Board and sent to two anonymous reviewers. Each text has to be recommended by both reviews. Those that do not conform will be rejected, while others that could be published given some improvement, will be sent back to the author with an anonymous comment. Editors may change the title of the paper if they consider the existing one inadequate in relation to the content.

Deadline: March 31st 2023

E-mail address: redakcija@jusp-donjagradina.org